

ІСТОРІЯ

10

клас

рідного краю

Зміст

Урок 1	Запорізький край у 1914-1917 рр.....	3
Урок 2	Запорізький край в умовах Української національно-демократичної революції (весна-осінь 1917 р.).....	12
Урок 3	Революційна боротьба в Запорізькому краї (осінь 1917 – весна 1918 рр.).....	22
Урок 4	Запорізький край у часи Української держави (Гетьманату).....	30
Урок 5	Кінець 1918 – перша половина 1919 рр.: між Директорією, радянською владою, Денікіним і Махном.....	39
Урок 6	Військово-політична боротьба в Запорізькому регіоні у другій половині 1919 – 1920 рр.....	48
Урок 7	Радянське будівництво на Запоріжжі в 1920 р.....	59
Урок 8	Від війни до миру: початок 20-х рр.....	69
Урок 9	Відбудова економіки. Нова економічна політика.....	79
Урок 10	Громадсько-політичне життя Запорізького краю у 20-ті рр.....	86
Урок 11	Національно-культурне життя Запорізького краю у 20-х рр.....	95
Урок 12	Колективізація сільського господарства Запорізького краю у 20–30-х рр.....	102
Урок 13	Голод 1932–1933 рр.....	112
Урок 14	Будівництво Дніпрогесу.....	121
Урок 15	Індустріальний розвиток у другій половині 20-х – 30-ті роки.....	131
Урок 16	Сталінські репресії.....	140
Урок 17	Культура і побут Запорізького краю у 20–30-ті роки.....	147
Програма для загальноосвітніх шкіл з історії рідного краю. 8 клас.....		158

Урок 1 Запорізький край у 1914-1917 рр.

Згадайте:

1. Коли почалася Перша світова війна?
2. Які військові блоки протистояли в її ході?
3. На території яких країн відбувалися військові дії?
4. Які зміни відбувалися в житті населення воюючих країн?

1. Запорізький край напередодні Першої світової війни

Територія сучасної Запорізької області напередодні Першої світової війни входила до складу Олександрівського і, частково, Катеринославського повітів Катеринославської губернії (центр – м. Катеринослав) та Мелітопольського і Бердянського повітів Таврійської губернії (центр – м. Сімферополь). Так склалося ще в XIX ст., хоча в економічному і соціально-культурному плані сусідні степові повіти двох губерній Російської імперії були завжди тісно пов'язані між собою і тяжіли один до одного.

Переважало в Запорізькому краї сільське населення. Тут були великі поміщицькі маєтки, але, разом з тим, існувало досить розвинуте селянське фермерське господарство, яке успішно працювало на експорт зерна. Якщо весною на півдні України йшли ясні дощі, на хлібних біржах Європи знижувалися ціни на хліб – всі чекали великі партії дешевого українського хліба.

У промисловому відношенні край мало чим відрізнявся, хіба що розвинутим сільськогосподарським машинобудуванням: різноманітні пристрої, інвентар і машини для потреб селянського і поміщицького господарства виробляли не лише в повітових центрах, зокрема, Олександрівську, Мелітополі і Бердянську, а і в багатьох селах краю.

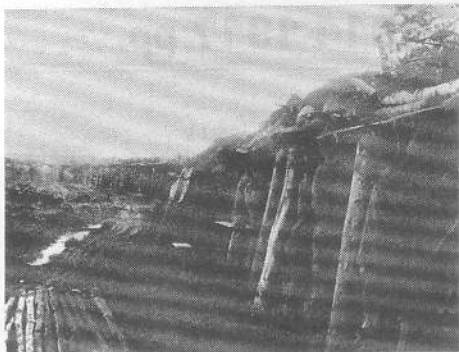
Запорізький край мав вигідне географічне розташування. На його азовському узбережжі був порт Бердянськ, який мав загальноімперське значення, а в Олександрівську пересікалися залізниці, що йшли з півночі – центру Росії на південь – у Крим, і зі сходу на захід, з'єднуючи Донбас з Кривбасом. Олександрівськ стояв на Дніпрі, зокрема на тій його частині, що була вільна від порогів (вони розташовувалися вище Хортиці), і з його річкового порту був відкритий безперешкодний шлях до Чорного моря. Це сприяло економічному розвитку регіону.

Запорізький край здавна був багатонаціональним. Але найбільшою етнічною групою тут проживали українці, особливо в сільській місцевості, де вони переважали абсолютно. Ця обставина визначала характер нашого краю як невід'ємної частини України. Разом з тим, у селах компактно проживали болгары, представники німецькомовної меншини, росіяни. У містах, крім українців, які становили близько 1/3 жителів, було багато росіян, євреїв, болгар, німців та ін.

2. Край на початку світової війни

Воєнні дії безпосередньо не торкнулись території нинішньої Запорізької області, що була розташована далеко від театру війни, але їхніми учасниками і жертвами стали тисячі наших земляків.

Вже 23 липня 1914 р. (дати до лютого 1918 р. подаються за старим стилем) в м. Олександрівську відбулося надзвичайне засідання міської думи. Першочерговим стало слухання царського маніфесту про оголошення Німеччиною війни Росії. Міський голова К. М. Дмитренко виголосив вірнопідданську промову. Її супроводили три-

На фронті Першої світової війни

кратним виконанням гімну «Боже, царя храни» та багаторазовим гучним «ура!». А 4 вересня на черговому засіданні міської думи депутати з не меншою одностайністю раділи, коли заслухали імператорську «височайшу подяку за вірнопідданські почуття».

Як засіб впливу на громадську думку владою було використано періодичну пресу і популярну літературу.

На території краю поширювали сточливі проімперські газети «Русские ведомости», «Новое время». Великим був на-

клад популярних додатків «Сельского вестника», які місцева адміністрація зобов'язана була поширювати серед народу будь-якими засобами: організацією колективних читань, розклеюванням на видних місцях, безплатною роздачею громадянам тощо.

В усьому краї не виходило жодної україномовної газети.

Розгорнулася масова мобілізація. Призивали селян, робітників, службовців державних установ і громадського самоврядування, вчителів, лікарів, навіть священників. Тільки в промисловості мобілізованими до армії було більш 30 % працюючих. Окремі села відправили до війська половину працездатного чоловічого населення. Тим значно ослаблювалось місцеве господарство.

Вже в серпні 1914 р. в Олександрівську сформували і розквартирували запасний батальйон, а незабаром із «запасних ратників ополчення» міста та повіту сформували ще три піших дружини, яким було надано найменування 73, 74 та 75 Катеринославських. Дружини відправили до м. Севастополь для оборони південних рубежів імперії.

Своєрідністю національного складу Катеринославської і Таврійської губернії була наявність широкої й економічно впливової німецькомовної групи. Скупчення німців у районах, відносно наближених до бойових дій, непокоїло царський уряд. Адже воюючим противником його була Німеччина. Ця обставина спричинила антинімецький характер заходів влади. Вони вплинули на долі 100-тисячного німецькомовного (німці й меноніти) населення Запорізького краю.

Одним з перших проявів такої політики стало виселення частини німецьких родин на територію інших губерній. Влада намагалася ізолювати німців призовного віку від можливої спокуси перейнятися інтересами етнічної батьківщини – Німеччини, мобілізувавши їх на потребу своєї служби. Так, уже 25 серпня 1914 р. по території Мелітопольського повіту розійшлося телеграфне повідомлення, яке сповіщало рішення Ради міністрів від 13 серпня 1914 р. про призов військовозобов'язаних із менонітів і направлення їх в одноденний (!) термін у розпорядження Катеринославського губернського військового начальника.

Припинилося видання німецькомовної газети «Бюргер Цайтунг», дозвіл на випуск якої в Олександрівську було отримано незадовго до війни – у 1912 р.

2 вересня 1914 р. канцелярія таврійського губернатора розіслала начальникам поліції циркуляр, в якому вимагали «негайного зняття з усіх торгових і промислових закладів, контор, бюро, банків та інших подібного роду установ і закладів вивісок та всяких написів німецькою мовою». Не випадково на адміністративній карті нашого краю саме тоді стали зникати й німецькомовні назви населених пунктів, поступаючись місцем російським: Гальштатт перейменовано на Молочанськ, Блюменталь –

на Лугове, Гохштедт – на Високе, Фрідріхсфельд – на Широке тощо.

Серед найрадикальніших заходів уряду виявилася ліквідація німецького землеволодіння, проведена згідно з законом від 2 лютого 1915 р. Площа відчуження включала смугу землі в межах стоверстової відстані на північ від Азовського моря. Це були колосальні площі в межах всього Бердянського та Мелітопольського повітів і 20 % території Олександрівського повіту. За реальним перебігом подій відібраною виявилася надбана менонітами власність і поза названою межею, зокрема острів Хортиця, на якому заходами адміністрації м. Олександрівська – міської думи і управи – було зроблено малоуспішну спробу організувати допоміжне комунальне господарство.

Таким чином, війна привела до значних змін у соціальному й національному складі населення краю.

3. Економічне життя краю

У нашому краї, як і по всій країні, з початком Першої світової війни відбувалась мілітаризація економіки, тобто підпорядкування її військовим потребам. Згідно з законами про військово-автомобільну та військово-суднову повинність від 14 та 28 липня 1914 р., вже на початку серпня почалась передача до військового відомства «саморухомих екіпажів» і дніпровських суден. Так само на користь військового відомства держава реквізувала низку заводів (напр., завод Бадовського в с. Московці).

Із зони, наближеної до військових дій, до тилу евакуювали промислові підприємства, матеріальні цінності. У кінці 1914 р. з Варшави до Олександрівська було перебазовано авторемонтні майстерні 3-го відділення Центральних автомайстерень, а в 1915 р. – завод акціонерного товариства «Борман, Шведе і К°».

У 1915 р. купівлею ділянки землі в м. Олександрівську Петроградським акціонерним товариством електромеханічних споруд ДЕКА (аббревіатура від назви «Дюфлон, Констинтинович і К°») у нашому краї розпочалась історія цього крупного авіаційного підприємства (тепер – ВАТ «Мотор-Січ»). Почав діяти аеропланний завод і в м. Бердянську. Туди ж евакуювали Варшавський арсенал.

У 1916 р. до Олександрівська з Риги було перевезено дрово-цвяховий завод (згодом – завод «Інтернаціонал», тепер – ВАТ «Запорізький сталепрокатний завод»).

На військовий лад переобладнувались і місцеві підприємства. Найрозвиненіша в нашому краї галузь – сільськогосподарське машинобудування – стала постачальником для фронту кінних повозок, санітарних двоколок, похідних кухонь. Тут виготовляли корпуси снарядів, мін, ручних гранат тощо. Так, на чавуноливарно-механічному заводі землеробських знарядь «Богатир» у Гуляйполі освоїли виробництво прицільних рушничних станків, бомб, парних двоколок. На екіпажній і механічній фабриці А.А. Унгера в с. Кічкасі виготовляли колеса для двоколок. Софіївський завод Нейфельда, який до війни випускав молотарки, плуги, жатки, сіялки, соломорізки та іншу мирну техніку, перепрофілювали на випуск гранат. Завод землеробських машин і знарядь Товариства А. Я. Коп в м. Олександрівську тільки протягом 1916 р. виробив для армії 316 бомбометів.

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ
ВЫСОЧАЙШЕ повелѣть соизволилъ
ЗВѢТЬ НА СЛУЖБУ РАТНИКОВЪ ГОСУДАРСТВЕННОГО
ОПОУЧЕНИЯ І РАЗРЯДА
Первымъ званъ мобилизациа назначенъ *В. В. Красовскій*
О Б Ъ Я Н Ъ Л Е Н І Е
Въ высочайше ВЫСОЧАЙШЕ повелѣніи:
1. Прямыхъ ратникъ въ *разрядъ 1* *разрядъ*
численность въ оповѣщеніи при призвѣніи къ службѣ военной
послѣ въ 18 *18*, 19 *19*, 19 *19*, 19 *19*, 19 *19*
и 20 *20* свободныхъ отъ призыва ратникъ, которые
добровольно желаютъ поступить на службу.
2. Прямыхъ ратникъ должны служить на сборныхъ пунктахъ
въ мобилизациа въ *В. В. Красовскій*
при особъ означенныхъ мѣстахъ или свѣдѣтельствъ объ мобилизациа
той мобилизациа, и въ назначенныхъ мѣстахъ по количеству
установленнаго съ закономъ.
3. Для отправки на сборный пунктъ означеннаго призыва ратникъ
въ сборные въ *В. В. Красовскій*
въ мобилизациа въ *В. В. Красовскій*
числомъ *В. В. Красовскій*
4. Въ убѣжденія и лица, у которыхъ служатъ прямыхъ
или, объявленъ мобилизациа оповѣститъ съ ними расчесть и надать оповѣ-

Оголошення
про мобілізацію до війська

Завод "Богатыр" (с. Гуляйполе)
налагодив випуск військової продукції, 1915 р.

Підприємства, що виконували військові замовлення, отримали перевагу в постачанні сировиною та паливом. Власникам військових виробництв дозволили подовжувати робочий день для працівників, залучати до важкої праці дітей і підлітків, літніх людей, жінок, використовувати працю військовополонених. Їх використовували як у сільському господарстві, так і в промисловості. На початок 1917 р. на заводі акціонерного товариства «ДЕКА» було задіяно 70 військовополонених.

Водночас падало виробництво мирної продукції. Випуск сільськогосподарських машин і знарядь, порівняно з 1913 р., у 1914 р. зменшився на 10 %, у 1915 – на 50 %, у 1917 р. – на 85 %. Значно скоротилося виробництво підприємств легкої та харчової промисловості. Збільшилась кількість підприємств, які припинили роботу. За

1915 р. з 80 підприємств, які перебували під наглядом фабричної інспекції в м. Олександрівську, 16 підприємств не працювали весь рік. Зазначена цифра не включала тимчасово закритих підприємств, яким би тривалим не був їхній простій протягом року. Без роботи опинилось 20,5 % працюючих. Втрачаючи роботу, вони втрачали засоби до існування.

У селах, у зв'язку з мобілізацією чоловіків в армію, відчувалась гостра нестача робочих рук, а часті реквізиції призвели до різкого скорочення кількості худоби. Зокрема, у Василівці під час реквізицій населення втратило до 40 % робочої худоби та повозок. Майже вдвічі скоротилося число господарств. Зубожілі господарства, передусім солдаток і вдов, розорялись. Їхні власники за безцінь збували інвентар, пожитки. Скорочувалися посівні площі. Знижувалась урожайність. Якщо в 1915 р. в степових повітах Катеринославської губернії врожайність озимої пшениці становила 10,2 ц з га, то в 1917 р. – тільки 6,8 ц.

Населення шукало шляхи до виживання та проявляло ініціативу в подоланні економічних труднощів, поширюючи різні форми кооперативного руху. Це були ощадно-позичкові товариства, товариства взаємного кредиту і, насамперед, споживчої кооперації, яка мала пришвидшити доступ товарів до споживачів за нижчими цінами. 12 червня 1915 р. катеринославським губернатором було затверджено статут товариства споживачів м. Олександрівська. До складу товариства вже в перший рік діяльності прийняли 240 членів. Товариство приєдналося до Південноросійського та Московського центрального союзів споживчих товариств. 22 червня того ж року в м. Олександрівську почав діяти інший (згодом теж крупний) кооператив «Задруга». 2 жовтня 1916 р. відбулося перше засідання Мелітопольського товариства кооперативів для спільної закупівлі і реалізації товарів першої необхідності. Воно об'єднало сільські товариства споживачів: Балківське, Великобілозерське, Верхньоторгаївське,

Менчикурське, Новоолександрівське, Нижньосірогозьке, Відраднівське, Тернівське, Царицинокутське.

Але згадані заходи з метою стабілізації економіки не давали бажаних результатів. Безпосереднім наслідком цього стало загострення соціальних проблем.

4. Наростання соціальних проблем

Розквартирування на території краю військових частин, утримання яких значною мірою лягло на місцеве населення, нагромадження при залізничних станціях вантажів, підвезення яких стало однією з чергових повинностей для населення, розміщення та обслуговування госпіталів для воїнів, повернення до домівок фронтовиків-калік – все це сприяло наростанню соціального напруження.

Гостроту соціальних проблем підсилила евакуація населення з районів, наближених до театру військових дій. Міграції відбувалися як узгоджено з планом евакуації, так і самовільно. Територія краю стала річищем, в яке стікалися потоки біженців, передусім з Галичини. Їх влаштування вимагало вирішення численних проблем, пов'язаних із забезпеченням новоприбулих житлом, харчуванням, медичним обслуговуванням, працею тощо.

У зв'язку із зростанням військового виробництва та прибуттям евакуйованих і біженців збільшувалось населення міст Олександрівська, Мелітополя, портового Бердянська. Протягом 1914–1917 рр. число мешканців Олександрівська збільшилось майже на 10 тис. чол. і перевищило 58 тис. чол. З них фабрично-заводськими працівниками вважались 8,8 тис. чол. Внаслідок міграції склад населення став ще більш строкатим, ніж раніше.

Скорочення виробництва сільськогосподарської продукції та значне підвищення попиту на неї стимулювали зростання цін на товари першої необхідності. Намагаючись захистити внутрішній ринок, 21 квітня 1915 р. Олександрівською міською думою були встановлені «межові нормальні ціни на предмети першої необхідності». Ціна за пуд пшениці мала не перевищувати 1крб. 15 коп., сала – 8крб., картоплі та солі – 40 коп., цукру – 6крб., сотню яєць – 1крб. 50 коп., кварту молока – 10 коп., пуд вугілля – 29 коп.

Але фіксовані ціни не втримались і поповзли вгору. Напередодні 1917 р. вони перевищували довосний рівень вже майже вдвічі. Урядові структури, з одного боку, захищали ринок від спекулятивних операцій, але з іншого – руйнували його реквізиціями, вивозом хліба, встановленням занижених розцінок на виготовлену продукцію.

Гостро стояло питання про соціальний захист населення, передусім сімей військовослужбовців і загиблих. Державна казна, оголосивши про надання матеріальної підтримки сім'ям мобілізованих, виявилась неспроможною ефективно її здійснювати. Місцеві представництва влади фактично тонули в численних клопотаннях про допомогу: зменшення орендної плати, надання пільг з оподаткування, підтримку коштами за лікування та оплату за навчання дітей, виділення гасу, палива тощо. Доведені до крайньої межі, люди йшли на відчайдушні кроки. Так, у Василівці 30 солдатських дружин розгромили рибну лавку.

Серйозні труднощі місцева влада мала з організацією навчання дітей. У зв'язку із значною часткою новоприбулих не вистачало класів для шкільного навчання. Водночас влітку 1915 р. в приміщенні Олександрівської міської чоловічої гімназії було влаштовано притулок-ясла для дітей осіб, призваних у діючу армію. У вересні 1915 р. було також поставлене питання про можливе переведення навчальних закладів у інші приміщення з метою надання звільнених класів під евакуйовані лазарети з Кие-

ва. У жовтні того ж року Олександрівською міською думою було виділено грошову допомогу на придбання взуття, одягу і забезпечення гарячими сніданками трьохсот найбідніших учнів міських початкових шкіл, батьки яких були призвані на війну. Виділялись кошти й на придбання письмових приладь для учнів – дітей біженців; врядування брало на громадський кошт навчання частини учнів тощо.

Але соціальні проблеми загострювалися. Неспроможність влади вирішувати їх ставала дедалі очевиднішою. Це спричиняло активізацію громадського життя, розширення ініціативи різних верств населення.

5. Громадсько-політичне життя

Владні структури намагалися скеровувати народну ініціативу. Це наочно проявилось в організації громадянської допомоги біженцям і жертвам війни. Комітети допомоги виникали в районах найбільшого згромадження втікачів. Були створені волосні (Вознесенський, Комишуваський), міські (Олександрівський об'єднаний комітет у справах біженців), повітові. З метою кращого впливу на них з боку держави комітети підпорядковували напівдержавним структурам – Всеросійському земському союзу допомоги хворим і пораненим воїнам та Всеросійському союзу міст, а згодом – об'єднаному комітету цих союзів.

У краї діяли осередки загальноімперських гуманітарних товариств: «Всеросійського – пам'яті воїнів російської армії, що загинули у війні 1914–1915 рр.», «Повсюдної допомоги солдатам, що постраждали на війні, та їхнім сім'ям», Червоного Хреста, «Георгіївського комітету його імператорської величності великого князя Михайла Олександровича для забезпечення і догляду за майном георгіївських кавалерів і їхніх сімей», численні комітети у справах спорудження пам'ятників, церков і каплиць на пошану загиблим тощо.

Лише після поразки російської армії навесні та влітку 1915 р. вдалося організувати цільове українське «Товариство допомоги населенню півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій», комітет для надання допомоги розореному населенню Галичини. Його осередки також виникли в нашому краї, пробуджуючи національну солідарність.

Згадані комітети організовували благодійні концерти, грошові збори, підтримували шефство над госпіталями, опікувалися сирітськими будинками і дитячими притулками.

Заради координації подібної допомоги, надання адміністративної та фінансової підтримки Олександрівська міська дума вже у вересні 1914 р., за прикладом Катеринославської, приєдналася до Всеросійського союзу міст, що ставив на меті громадську допомогу в організації роботи тилу для потреб російської армії.

Загострення соціальних проблем збуджувало громадську думку. Ширилися антивоєнні настрої.

У 1915–1916 рр. Запоріжжям прокотилася хвиля стихійних антивоєнних страйків, в яких взяло участь близько 27 тис. чол. Наприкінці 1915 р. на захист своїх прав піднялися робітники Великотокмацького машинобудівного і чавуноливарного заводу товариства «Тріумф». У 1916 р. відбулися страйки на машинобудівному заводі та взуттєвій фабриці «Прогрес» у Мелітополі. Для придушення заколоту мелітопольським справником було надіслано наряд жандармів. У кінці 1916 р. у Пологах проти війни протестувала значна частина революційно налаштованих робітників. Їх було арештовано та відправлено на фронт.

Особливо бурхливим стало наростання антивоєнного і революційного піднесення на початку 1917 р.

У відповідь на заклик соціалістів відзначити роковини «Кривавої неділі» посиленням боротьби 5 січня 1917 р. почався страйк на взуттєвій фабриці м. Олександрівська. Страйкарів підтримали робітники залізничних майстерень і швацьких підприємств.

Активізації громадсько-політичного руху сприяло поширення діяльності на території краю нелегальних політичних партій – соціал-демократів, анархістів, єврейських соціалістів (бундівців), есерів тощо. Гострота невирішених соціально-політичних проблем призвела до розповсюдження найбільш радикальних ідей.

У роки війни в нашому краї поширювалась також діяльність національно орієнтованих українських організацій. У департаменті поліції розвиток українського національного руху на території Катеринославської губернії характеризувався так: «У зв'язку з військовими подіями український рух значно поживався і набув серед робітничих мас українців зростаючий до себе інтерес». «Розсадником» для ведення української пропаганди називалися Катеринославська «Просвіта» та її приміські відділення.

У ніч з 15 квітня 1915 р. на катеринославських заводах і в районі лінії Катерининської залізниці, якою м. Олександрівськ і його регіон сполучався з губернським центром, були розкидані прокламації від імені Української соціал-демократичної робітничої партії, друківані українською мовою. Присвячені триріччю «Ленського розстрілу», вони закінчувалися словами: «Геть війну, геть царат, хай живе революція, хай живе демократична республіка, хай живе автономія України!»

Вплив світової війни на громадське життя виявився досить суперечливим. З одного боку, уряд обмежував демократичні свободи, стримував створення громадських організацій, що не вміщувались у великодержавну колію, з іншого – затяжний характер війни поглиблював суспільні суперечності, що спричинило появу і розвиток невідконтрольних урядові форм громадської ініціативи та протесту.

Отож, хвиля народного невдоволення піднімалась все вище і вище і загрожувала змести існуючий режим.

Запам'ятайте ці дати:

1915 р. – початок існування авіаційної промисловості в нашому краї

1915 р. – створення товариства споживачів м. Олександрівська

1916 р. – створення осередків соціал-демократичної партії в Мелітополі та Бердянську

Дайте відповіді на запитання

1. Яким було становище нашого краю напередодні Першої світової війни?
2. Чим пояснювалися антинімецькі заходи влади на території краю?
3. Які зміни відбулися в структурі промисловості краю?
4. Як вплинула війна на розвиток сільського господарства?
5. Яким чином населення намагалось протидіяти економічним негараздам?
6. Схарактеризуйте соціальне становище населення краю в роки війни.
7. У чому полягала особливість громадсько-політичного життя краю в 1914–1917 рр.?

Документи:

1. Звернення до населення у зв'язку з початком війни

«ВЕЛИКАЯ ВОЙНА»

Нежданно грянула эта война, как удар грома из ясного неба. Но втайне она давно уже подготавливалась. Давно уже Германия вооружалась с ног до головы, годами заставляла она и Россию, и все другие народы также увеличивать свою армию и разоряться на

вооружения, чтобы не быть разбитыми беспощадным врагом. Гроза собиралась, и если бы не нам, то нашим детям все равно пришлось бы с оружием в руках защищать целостность, свободу и честь России от чужеземного ига.

«Со спокойствием и достоинством встретила наша Матушка-Русь известие об объявлении Нам войны», – сказал НАШ ГОСУДАРЬ коленопреклоненному народу, собравшемуся у Зимнего Дворца в день объявления Манифеста. «Убежден, что с тем же чувством спокойствия Мы доведем войну, какая бы она не была, до конца».

А в тот же день вечером другая толпа – немцев – собралась на улицах Берлина перед дворцом своего Государя. Император Вильгельм вышел к ней на балкон и сказал с надменной самоуверенностью и непримиримой ненавистью к России: «Мы уничтожим врага».

Как не похожи одна на другую те речи двух Императоров! И как ярко выражают они совершенно различное отношение к войне – у нас, русских, и у напавшей на нас Германии.

Мы не искали войны, нас вызвали на нее, нас хотят «уничтожить» – и мы беремся за оружие с тяжелым чувством, но с верою в Бога и в правоту нашего дела. Сердца наши горят мужественной решимостью постоять за родину и за наших близких, не жалея своей крови и достояния.

А немцы, видно, идут на нас с легким сердцем, смотрят на нас, как на покорную свою добычу, как на свою беззащитную жертву. Даст Бог – жестоко ошибутся они в своем расчете.

Много лет назад объявили они уже всему миру, что Германия – избранный народ, а мы, русские, и вообще все славяне, годимся только на «подстилку» для них; что они с мечом в руках возвеличат свое имя над всеми народами вселенной. Со времен Наполеона мир не видел такой гордыни; немцы ослеплены, упоены своими успехами и с дерзким вызовом обнажают меч. Пусть будет так. Поднявшие меч от меча и погибнут...

Много тяжелых испытаний приходилось переживать России и в старые годы. Но все эти бедствия прадедами и отцами нашими, на протяжении всей нашей истории, ценою невероятных народных лишений, преодолевались. Россия выходила из них обновленной и еще более могучей, чем прежде.

Будем же и на этот раз твердыми. С верою в правоту нашего дела примем новое Божье испытание. Дружно и смело пойдем навстречу врагу, не дадим ему уничтожить Россию, отстоим ее и обеспечим ей мир и спокойствие.

Державний архів Запорізької області. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6.

Пояснить:

1. Яка основна ідея підкреслювалась у зверненні?
2. Чому, на Вашу думку, звернення отримало назву «Велика війна»?
3. Як пояснюють автори документа неминучість війни?
4. Які почуття мав пробудити текст звернення в читачів?
5. Чому такі слова, як «Хозяин», «Наш» та ін. в тексті подано з великої літери?

2. Клопотання селянина М.Я. Бородавченка до Олександрівського повітового комітету допомоги біженцям. 22 січня 1916 р.

В принадлежащем мне хуторе Воронцовском, Камышевахской волости, Александровского уезда, в имеющемся там доме, где живут дети мои – сын и дочь, еще до 1 октября 1915 года поселили беженцев, которые в числе 27 душ и живут в настоящее время, причем все это время пользуются моим топливом (уже спалено ими 7 сажень моей соломы), 12 дней я кормил всех их своими средствами, затем меня заставляют возить сестру милосердия по больным беженцам, а ввиду того, что в доме моем одна печь, дети мои на-

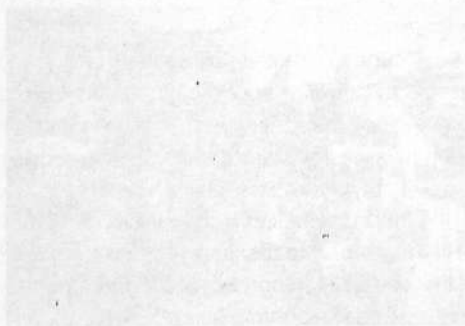
столько стеснены беженцами, что не представляется возможности жить в своем хуторе. Все возложенные на меня обязанности я несу совершенно бесплатно, несмотря на то, что другие за все выдаваемое беженцам получают должное вознаграждение.

Такое ненормальное положение заставляет меня обратиться в Комитет помощи беженцам и покорнейше просить обследовать это положение и урегулировать мои права и обязанности по справедливости; тем более, в настоящее время и я со своим семейством вынужден перебраться на жительство в сказанный хутор.

Державний архів Запорізької області. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6.

Пояснить:

- 1. Чому цей документ може слугувати ілюстрацією загострення соціальних проблем у суспільстві?**
- 2. На чю адресу направлене прохання? Про що це говорить?**

Урок 2 Запорізький край в умовах Української національно-демократичної революції (весна–осінь 1917 р.)

Згадайте:

1. За яких історичних умов відбулося падіння самодержавства в Росії?
2. Як ставилися російські політичні партії до ідеї самовизначення України після Лютневої революції 1917 р.?
3. Якими документами визначався статус України у складі Російської держави в червні–жовтні 1917 р.?
4. Які розбіжності існували у поглядах діячів Центральної Ради на майбутній державно-правовий статус України?

1. Активізація суспільно-політичного руху після Лютневої революції

Першотравнева демонстрація в м. Олександрівську, 1917 р.

У лютому 1917 р. в Росії перемогла демократична революція. Звістка про повалення царату рознеслася по всій Україні. В Олександрівську, Бердянську, Мелітополі та інших містах Запорізького краю на центральних площах і вулицях відбулися численні демонстрації й мітинги. Так, наприклад, 4 березня 1917 р. такий мітинг під гаслами підтримки демократичного ладу зібрався біля будинку земської управи Олександрівська. Під впливом революції всі прошарки суспільства були втягнуті в політичну боротьбу, яка в Запорізькому

краї мала певні особливості, обумовлені рядом чинників.

По-перше, наш край відрізнявся національною строкатістю. Хоча українське населення переважало, особливо в селах, російська, єврейська та польська національні меншини були досить великими та впливовими. Вони були широко представлені в торгівлі та промисловості регіону. Певну роль у розгортанні партійно-політичної боротьби відігравали і представники молдавського, німецького, вірменського та польського населення, що компактно проживали в тому чи іншому місті краю.

Важливим чинником загострення політичної боротьби було військово-стратегічне становище регіону: близькість фронту, зосередження значної кількості підприємств, що широко використовували енергетичний і сировинний потенціал Донбасу та Криворіжжя. За період ведення війни на території нашого краю зосередилася значна кількість біженців і військовополонених.

У політичному житті помітну роль відігравали загальноросійські партії: каде́ти, соціал-демократи, есери, більшовики – та єврейські національні партії: «Поалей-Ціон», «Бунд», партія соціалістів-сіоністів та інші. Партія кадетів (головна урядова партія) мала у містах Запорізького краю свої невеликі, але впливові організації.

Політичні симпатії селян були на боці партії есерів (як української, так і російської). На робітників значний вплив мали соціал-демократи та більшовики.

Досить активними в краї були єврейські національні партії. Єврейський політичний рух у 1917 р. розвивався, в основному, на засадах сіонізму, пов'язаного з підготовкою ідеологічних, політико-правових і матеріально-правових умов для масової еміграції єврейського населення з Росії до Палестини. Крім того, численні сіоністські організації активно працювали над проблемою підвищення «культурного рівня й економічного благополуччя» єврейського населення безпосередньо в Росії. Найбільшими центрами сіоністського руху в нашому регіоні були Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ. В Олександрівську після ліквідації самодержавства регулярно виходила газета «Єврейская мысль».

Ліве крило сіоністського руху було представлено Єврейською соціал-демократичною партією «Поалей-Ціон», Соціалістичною єврейською робітничою партією (СЕРП) та партією соціалістів-сіоністів (ПСС). Поалей-сіоністські осередки діяли в Олександрівську, Бердянську, Мелітополі та інших містах нашого краю.

Впливовим був і Олександрівський осередок партії – «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії».

На території нашого краю існували й національні об'єднання польської общини. Влітку 1917 р. в Мелітополі, Бердянську та інших містах утворились польські громади.

Після Лютневої революції виникли нові та зміцнились діючі професійні спілки робітників і службовців. Протягом квітня 1917 р. були утворені профспілки на заводах Токмака. У травні виникла професійна спілка металістів у Бердянську; 11 червня 1917 р. в Олександрівську відбулись збори делегатів профспілок, які ухвалили об'єднання всіх профспілок міста в «Спілку спілок».

Таким чином, весь Запорізький край був укритий мережею різноманітних політичних партій і громадських організацій. Лише в Бердянську активно працювали відділи понад 15 партій.

2. Система органів влади та управління

Після Лютневої революції кардинальних змін у системі управління державою не відбулося. На всі українські губернії формально поширювалася влада Тимчасового уряду. Він 4 березня 1917 р. і видав постанову, згідно з якою губернатори та віце-губернатори усувалися від посад, а їхні обов'язки покладалися на голів губернських земських управ – губернських комісарів. Більшість комісарів належала до кадетів. Вони вживали всіх заходів, щоб припинити подальший розвиток революції, не допустити розширення національно-визвольного руху.

Але у своїй роботі комісари спирались на губернські, повітові й міські утворення, що залишалися як органи місцевого самоврядування з дореволюційних часів, а також на громадські комітети, що виникли в перші революційні місяці як прояв народної ініціативи, як перші кроки реальної демократії.

Створення таких комітетів мало свою специфіку. У селах і невеликих містечках комітети обиралися прямим голосуванням безпосередньо під час загальних зборів населення. У ряді міст вибори відбувалися по куріях. В Оріхові вибори відбувалися по 5-ти куріях: від приказчиків, торговців і учителів у виконавчий комітет увійшло по 3 особи, а від ремісників і біженців – по 2 представники.

В Олександрівську вибори в громадські комітети відбулися в березні 1917 р. в два етапи. На першому етапі – 6 березня 1917 р. на всіх заводах, майстернях і уста-

новах обирали виборщиків, які вже на другому етапі – 9 березня мали безпосередньо обирати членів міського комітету. До виборів було допущено 108 делегатів від 37 громадських організацій і 54 делегати від ради робітничих і солдатських депутатів. За результатами голосування у міський виконавчий комітет ввійшли 18 осіб.

Головою виконкому став місцевий нотаріус С. Білоцетов, його заступниками обрали земського гласного П. Рудя та земського санітарного лікаря М. Попова; секретарями – А. Шрамова, Ф. Євтушенка.

Аналогічні зміни відбулися й на селі. Замість старих волосних управ утворювались волосні та сільські виконавчі комітети, провідну роль в яких відігравали представники найавторитетніших заможних верств населення. На повітовому рівні ситуація була іншою. Органи управління об'єднували представників різних верств населення. Так, Олександрівський повітовий комітет складався з 36 представників Селянського союзу, 4-х – від ради солдатських депутатів, 4-х – від ради робітничих депутатів, 3-х членів Олександрівського міського громадського комітету і одного представника від єврейських організацій.

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів влади, в умовах Лютневої революції виникли ради робітничих і солдатських депутатів. 3 березня 1917 р. Рада робітничих і солдатських депутатів виникла в Бердянську, 4 березня – в Мелітополі, 8 березня – в Олександрівську, у середині березня – в Оріхові та інших містах. Абсолютну більшість місць у радах отримали партії меншовиків, есерів, бундівців, що відповідало реальному впливу цих партій на населення краю в той час. Склад Рад визначав їхню політичну лінію. Лідери меншовиків і російських есерів не ставили під сумнів право Тимчасового уряду на владу.

Нестор Іванович Махно

На території нашого краю, на Гуляйпільщині, виникла оригінальна форма місцевого самоврядування, яку пов'язують з ім'ям Н. Махна – українського повстанського отамана, одного з лідерів анархістського руху в Україні.

Нестор Іванович Махно народився у с. Гуляй-Полі Катеринославської губернії в 1888 р. Навчався в гуляйпільській початковій школі. У 1906 р. став членом анархістської організації “Спілка бідних хліборобів”, що діяла на Катеринославщині.

За участь у повстанському русі кілька разів заарештовувався поліцією. З 1911 по 1917 рр. Н. Махно був ув'язнений у Бутирській тюрмі в Москві.

Після Лютневої революції повернувся на Катеринославщину, де розгорнув широку діяльність як політик і військовий діяч. Н. Махно був одним з ініціаторів заснування Селянської Спілки, брав активну участь у профспілковому русі, намагаючись надати йому демократичного характеру. У 1917 р. очолив профспілку металістів м. Олександрівська.

Н. Махно протягом 1917–1921 рр. очолював масовий селянський рух, в основі якого лежала анархічна ідеологія. «Анархією» або «безвладним суспільством» махновці називали лад, при якому буде знищено будь-яке гноблення і досягнуто повної свободи особистості.

Період з квітня 1917 р. по квітень 1918 р. був часом мирного розвитку махновського руху, коли в межах Гуляйпільщини фактично сформувалась окрема територіальна одиниця. Повнотою влади в Гуляйполі володіла волосна рада робітничих і селянських депутатів, що знаходились під контролем ГТАК – Гуляйпільської групи

анархо-комуністів. Н. Махно намагався використати для побудови продекларованого «вільного радянського ладу» наявні форми обштинного самоврядування. Селянські Сходи були постійно діючими референдумами, на яких обговорювались дії влади, що давало можливість певного контролю над нею. Селянство здебільшого підтримувало подібну політику, очікуючи встановлення у «вільному районі» нових привабливих форм суспільного життя. Махновці закликали селян ігнорувати розпорядження Тимчасового уряду і Центральної Ради.

У вересні 1917 р. Н. Махно створив анархо-комуністичний загін – «чорну гвардію» – з метою захисту революції від заколоту Корнілова.

3. Початок національно-демократичної революції і Запорізький край

При всій своїй національній строкатості Запорізький край був втягнутий в орбіту широкого українського національно-визвольного руху в першу чергу через створення культурно-національних товариств, українських громад і українських політичних партій і організацій.

Серед населення нашого краю найбільшим впливом користувались українські соціал-демократи та есери. Представники УСДРП та УПСР брали активну участь у роботі об'єднаних засідань українських національних організацій і «демократичних сил» у м. Олександрівську влітку 1917 р. На цих засіданнях обговорювались проблеми поточного моменту, будувались плани майбутньої діяльності в культурно-національній сфері міста, складали передвиборчі платформи на вибори до міських дум тощо.

В Оріхові гурток УПСР утворився ще в 1908 р. Його очолював Д. Ярош. Він планував відкрити легальні сільські бібліотеки та організувати товариство «Просвіта». В умовах реакції цей гурток припинив свою діяльність. Навесні-влітку 1917 р. організації УПСР з'явилися в Бердянську, Мелітополі, Токмаку, Оріхові та Олександрівську. Українські есери отримали широку підтримку в повітах завдяки активній роботі соціалістів у земствах і боротьбі за розв'язання аграрного питання.

У серпні 1917 р. в Мелітополі відбулася нарада українських політичних і суспільних організацій Північної Таврії, у резолюції якої було записано: «Українські Установчі збори повинні вирішити долю суверенної України, а рішеннями Російських Установчих зборів вона повинна об'єднатися з Росією як вільна з вільною, як рівна з рівною».

Українські національні сили намагалися вирішити всі болючі питання цивілізованим шляхом через скликання Установчих зборів. У той же час лунали поодинокі виступи громадських діячів – членів партії УПСР та безпартійних, які вимагали проголошення незалежності України у формі республіки або гетьманату. Особливо поширеними були ідеї самостійності в середовищі тилових військових.

Населення Запорізького краю було проінформоване про події, що відбувалися в Києві. Широкий відгук отримали Перший та Другий Універсали Центральної Ради. Наші земляки Л. Черниця, В. Шаровський з Олександрівського повіту Катеринославської губернії та Ю. Гавриленко з Бердянського повіту Таврійської губернії брали участь у роботі Українського селянського з'їзду, що відбувся 10–16 червня 1917 р. в Києві. На з'їзді їх було обрано до складу Центральної Ради. У Центральній Раді працювали також представники національних партій, що діяли в Запорізькому краї, делегати від робітництва та інтелігенції Олександрівського, Мелітопольського та Бердянського повітів.

Антиукраїнська політика Тимчасового уряду викликала хвилю невдоволення населення краю. Населення засудило «Тимчасову інструкцію Генеральному Секрета-

ріатові Тимчасового уряду в Україні” (4 серпня 1917 р.), за якою Катеринославщина виводилася за межі автономної України.

6 серпня 1917 р. загальні збори жителів Велико-Михайлівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії у складі 250 чоловік виступили з протестом проти рішення уряду залишити поза межами України Катеринославщину.

Подібного змісту була прийнята резолюція на об'єднаному засіданні представників громадських організацій м. Олександрівська та інших зібраннях громадськості Запорізького краю.

Яскравим проявом активізації українського національного життя було відновлення діяльності товариства «Просвіта». 11 березня 1917 р. в губернському центрі – Катеринославі – було відновлено товариство «Просвіта», закрите на початку 1916 р. 12 березня 1917 р. проводились перші збори «Просвіти», на яких були присутні гості з Олександрівська. Було обрано правління з 13 осіб, а також створені комісії: для організації філій і проведення вечорів, видавнича, шкільно-лекційна та бібліотечна. Урочисте відкриття Катеринославської «Просвіти», як свято української людності міста, проводилося 18 березня 1917 р. А вже 24 березня 1917 р. з ініціативи місцевих робітників і учнів середніх шкіл було створено філію Катеринославської «Просвіти» в Олександрівську.

У перший же вечір записалося до «Просвіти» майже 150 осіб. У статуті «Просвіти» було записано, що «товариство ставить своїм обов'язком працювати для розвитку просвіти і добробуту українського народу, а також для його політичного виховання і взагалі для розвитку української національної культури...»

Не маючи власного приміщення, «Просвіта» вела активну боротьбу за Народний дім. У листі голови ради товариства «Просвіта» Лазаренка в Олександрівську міську управу від 10 липня 1917 р. було записано: «На великий жаль нам всім, українцям, Народним домом керує якась комісія, яка до українського руху ніяких відносин не має. “Просвіта”, взявши на себе великий тягар – освічення українського народу в Олександрівську, котрого, безумовно, є більшість, має більш за всіх моральне право на користування цим Домом і покладає надію, що міська Управа негайно передасть Народний дім Товариству». Вимогу товариства підтримали на об'єднаному засіданні 11 липня 1917 р. міські організації УСДРП, УПСР, залізнична українська культурно-освітня організація Катеринославської залізниці – курінь «Хортиця», українська залізнична культурно-освітня організація південних залізничних доріг – курінь «Січ», а також делегати повітового селянського з'їзду. У результаті в липні 1917 р. «Просвіті» спочатку було надано в Народному домі приміщення для бібліотеки-читальні (безкоштовно), а потім, оскільки товариство взяло на себе нагляд за ремонтом залу і сцени Народного дому, воно отримало право розпоряджатись і цими приміщеннями на період ремонту. Але зі встановленням в м. Олександрівську радянської влади цей будинок почав використовуватися для потреб радянських установ.

Олександрівська «Просвіта» проводила активну діяльність. При товаристві працювали театральна, співоча та лекційна комісії, діяла бібліотека-читальня. Просвітяни влаштували в міському саду платні гуляння на користь товариства. В умовах, коли не було радіо та телебачення, ці акції мали величезний вплив на населення. Просвітяни мали власний кіоск на вулиці Соборній (тепер – проспект ім. Леніна) для продажу українських книжок, які користувались величезним попитом. «Просвіта» порушила питання про спорудження в місті пам'ятника Т.Г. Шевченку на кошти, зібрані на монумент царю Олександрю II. Таким чином, своєю діяльністю Олександрівська «Просвіта» підвищувала національну свідомість мешканців міста.

«Просвіти» виникали і в інших повітах нашого краю: Мелітопольському і Бердянському. Серед найбільш активно діючих товариств варто відзначити Катеринославську «Просвіту» Гуляйпільської волості. Вона існувала ще в 1916 році. «Просвіта» мала при собі 8 хат-читалень, школу для ліквідації неписьменності серед дорослих, хор, драматичний гурток, оркестр, гурток дитячих розваг, лекторський гурток і своєрідну ремісничу школу, де бажаючі мали можливість опанувати столярним і палітурним ремеслами. Велику діяльність проводили і просвітяни Мелітопольського повіту.

Діяльність «Просвіт» вимагала певних коштів. Вони склалися здебільшого з членських внесків, зборів від вистав, пожертв, видавничої діяльності. Взявшись за нелегку справу в роки, коли навкруги точилася боротьба за владу, «Просвіти» відчували себе рятівниками української мови, культури, духу нації. Чимало з цих «Просвіт» називали себе «Українськими товариствами «Просвіта», деякі з них носили імена Т.Г. Шевченка, Б. Грінченка, І. Карпенка-Карого. При цьому деякі «Просвіти» об'єднували навколо себе тільки українців, інші – людей різних національностей. Деякі з них ледве налічували до 30 членів, інші мали понад 100.

Хто ж становив основу «Просвіт» у нашому краї? Переважно це були представники місцевої інтелігенції (вчителі, лікарі), були серед них робітники та селяни, чимало молоді.

Таким чином, Українська національна революція активізувала український національний рух, в який було втягнуто більшість населення нашого краю. Поряд з просвітянськими створювалися й інші культурні національні товариства. Влітку 1917 р. в Олександрівську робітники Південних залізничних майстерень та Катеринославської залізниці заснували культурно-освітні організації – курені «Січ» та «Хортиця». Курінь «Січ» мав у своєму складі драматичну секцію. Представники цих куренів восени 1917 р. брали участь у засіданнях комітету повітової ради, повітових осередків українських партій УСДРП і УПСР, товариства «Просвіта» тощо.

Навесні 1917 р. в Україні розпочалося формування озброєних об'єднань місцевої самооборони – загонів Вільного козацтва. Відроджуючи традиції козацтва, національно свідоме населення України прагнуло таким чином протистояти анархії, що поступово зростала. Неабиякого розвитку зазнало Вільне козацтво на Катеринославщині, зокрема в Олександрівському повіті. 25 серпня 1917 р. відбулися установчі збори Катеринославського куреня «Вільного козацтва».

Після одержання у вересні 1917 р. Олександрівською повітовою радою відношення Військового комітету Української Центральної Ради про створення подібних організацій для самооборони у жовтні 1917 р. в Олександрівську розпочалося формування козацьких організацій. Було сформовано два курені Вільного козацтва – «Січ» та «Хортиця». Вірогідно, що ці курені були утворені на основі куренів олександрівських залізничників. Отаманом куреня Вільного Козацтва «Хортиця» був І. Оліфер, який попередньо був серед проводу залізничного куреня «Хортиця» і неодноразово делегувався останнім на засідання повітової ради та об'єднаних засідань українських національних громадських організацій.

Таким чином, події Української революції посилили український національний рух в нашому краї. Наведені факти свідчать про популярність ідей державного суверенітету України не тільки в сільських регіонах, а й у промислових містах.

4. Участь населення нашого краю у виборах до міських дум

Прикладом участі населення міста у формуванні представницьких органів місцевого самоврядування були вибори до міських дум. Останні вибори до міського управління напередодні повалення самодержавства відбулися у м. Олександрівську влітку

1916 р. Термін діяльності міського самоуправління мав скінчитися на початку 1919 р. Однак Лютнева революція радикально змінила ситуацію в країні. Вибори до міської думи Олександрівська проходили згідно з Постановою «Про здійснення виборів гласних міських Дум та про дільничні міські управління» (від 15 квітня 1917 р.) вперше на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування. Міською типографією Олександрівська було здійснено тиражування цього закону.

Стара адміністрація Олександрівської думи питаннями організації виборів майже не займалася. Місто було поділене на 7 виборчих районів. Вибори до Олександрівської міської думи відбулися 2 липня 1917 р. У місті конкурувало 10 партійних списків. У голосуванні взяло участь майже 65 % мешканців.

Напередодні виборів розгорнулася гостра політична боротьба. На крайньому лівому крилі політичного спектру були більшовики, які розглядали муніципальну кампанію не стільки як засіб здійснення широких соціально-економічних реформ у місті, що були, на їхню думку, неможливими в умовах війни і збереження влади в руках буржуазії, а в першу чергу, з точки зору стратегічного курсу на перемогу соціалістичної революції.

Соціалістичний блок у складі російських меншовиків і есерів включився у виборчу кампанію, взявши на озброєння теорію «муніципального соціалізму». Він запевняв виборців, що шляхом поступових реформ через органи місцевого самоврядування маси зможуть прийти до соціалізму.

Підтримуючи загальнодемократичні вимоги, єврейські партії пропагували й національні гасла: створення єврейських навчальних закладів, збереження єврейських освітніх, медичних і благодійних установ муніципальними коштами, щоб розпорядження і постанови органів місцевого самоврядування публікувалися і єврейською мовою. Під час виборів розгорнулася гостра боротьба між двома єврейськими партіями – бундівцями і сіоністами. Представники Бунду на численних багатолюдних мітингах доводили, що інтереси простого єврейського люду – це загальнопролетарські інтереси, і заохочували виборців приєднатися до соціалістичного блоку. А інші єврейські громадські організації виставили своїх кандидатів за списком Єврейського позапартійного блоку. Поляки-соціалісти вирішили віддати свої голоси соціалістичному списку.

Активну політичну боротьбу під час муніципальних виборів проводили й українські національні соціалістичні партії, з'єднані в український соціалістичний блок. Його програма включала питання національно-територіальної автономії України, українізації освіти і діловодства та інші загальнодемократичні вимоги.

Окремими списками виступали партія народної свободи, Олександрівський комітет РСДРП(б).

Виборча кампанія до Олександрівської думи мала певні особливості: по-перше, більшість виборців вперше брала участь у виборах, по-друге, самі вибори проходили в складних соціально-економічних умовах. Наслідком цього було, як згадували свідки, те, що під час виборів до дум панувала «анархія та неосвіченість», що пояснюється відсутністю демократичної традиції. Проведення виборів до міських дум за партійними списками стало своєрідною репетицією більш важливих для України Установчих зборів.

У результаті виборів в Олександрівську думу перемогу отримав соціалістичний блок, в який входили російські меншовики та есери. За них проголосувало майже 60 % виборців. Друге і третє місце поділили між собою єврейський і український соціалістичний блок. Більшовики, що проводили галасливу кампанію під час виборів, програли їх. Не отримала очікуваного результату і кадетська партія. За її представ-

ників проголосувала незначна частка населення – службовці та представники зрусифікованої інтелігенції.

Результати виборів віддзеркалювали політичні симпатії населення. Несподіванкою в зрусифікованому Олександрівську було те, що українські партії успішно провели кампанію.

Таким чином, питання про долю революції, про те, кому належатиме влада в країні, значною мірою залежало від того, на чиему боці виступатимуть маси, що пробудилися до активної політичної діяльності. Тому зусилля всіх партій, що представляли інтереси різних класів, були спрямовані на завоювання симпатій цих мас. Суперництво між блоками було гострим, форми й методи боротьби різноманітними. При цьому взаємна гостра критика одних іншими була звичайним явищем. Не менш напруженою була боротьба під час виборчих кампаній до місцевих дум в інших містах нашого краю.

5. Соціально-економічне становище Запорізького краю

У 1917 р. Олександрівськ перебував у складних умовах зруйнованого господарства, фінансових неплатежів. Міська дума та управа перебували у стані постійного пошуку коштів, необхідних для надання матеріальної допомоги родинам солдатів, що воювали на фронтах Першої світової війни, та іншим соціально незахищеним верствам міського населення. Продуктивна діяльність міського управління була неможливою через відсутність тих коштів, що колись надходили до міської казни від платників податків, адже міська промисловість і торгівля були зруйновані. Швидкими темпами зростала заборгованість міста. Влітку 1917 р. борг міста становив 3 млн 880 тис. крб.

Сигналом тривоги для міста була інформація про голод, що насувався з півночі Росії. При міській управі діяв міський продовольчий комітет, робота якого була спрямована на створення запасів зерна. За даними на 1 травня 1917 р., при ньому діяли 6 основних відділень: 1) міська хлібопекарня; 2) оптові борошняні склади; 3) крамниця бакалійних товарів; 4) крамниця хлібопродуктів; 5) м'ясне відділення; 6) виробництво борошна.

Враховуючи обставини, в яких розвивалося міське господарство, продовольчий комітет Олександрівська був чи не єдиним, що, передбачаючи продовольчу руїну, самостійно став до організації створення запасів зерна. Так, вже в серпні 1917 р. діячі міського управління намагалися зібрати і постійно нарощувати запаси хліба.

Для подальшого проведення продовольчої програми міське управління Олександрівська розпочало клопотання перед урядом про надання йому 2-мільйонної позики. Однак тільки завдяки особистій поїздці до Петрограда міського голови пощастило отримати гарантію на позику в 300 тис. крб.

Поряд з проблемами продовольчого характеру Олександрівськ зіштовхнувся також з такими проблемами, як спекуляція в місті, проблема постачання населення паливом, охорона правопорядку. Зменшувалось виробництво продукції на промислових підприємствах Олександрівського повіту. Економічна ситуація у регіоні, як і по всій Україні, погіршувалася.

Складною залишалась ситуація в сільському господарстві: не вистачало робочих рук, скорочувались посівні площі, знижувалась урожайність, часто траплялись непорозуміння між селянами та поміщиками щодо використання арендованої землі. У багатьох волостях селяни громили економії, забирали хліб з амбарів, інвентар. З квітня по жовтень 1917 р. в Бердянському та Мелітопольському повітах відбулося 83 гострі конфлікти між селянами та поміщиками. Такими були наслідки затримки з проведенням аграрної реформи на селі.

Центральна Рада намагалась взяти ситуацію під контроль. Генеральний секретар земельних справ надіслав земельним комітетам циркуляр, в якому пропонував «скласти детальний опис реманенту у всіх нетрудових господарствах по можливості у присутності власників і за їхнім підписом, роз'яснюючи їм, що, коли Установчі збори вирішать про перехід інвентаря, їм буде сплачено за тими описами». Але такі половинчасті кроки уряду не могли заспокоїти ні селян, ні поміщиків. Деякі з поміщиків саботували засів землі. Великі земельні масиви залишались незасіяними в Таврійській губернії. У таких умовах селяни вбачали свій патріотичний борг у врятуванні врожаю та засіві пустуючих земель.

Запам'ятайте ці дати:

березень 1917 р. – вибори в громадські комітети м. Олександрівська

березень 1917 р. – організація «Просвіти» в м. Олександрівську

липень 1917 р. – вибори до міської думи м. Олександрівська

Дайте відповіді на запитання

1. *Схарактеризуйте систему місцевих органів влади і самоуправління, що сформувалася після Лютневої революції на території нашого краю.*
2. *Яким чином національний склад населення впливав на громадсько-політичне життя в 1917 р.?*
3. *Розкрийте особливості українського національного руху на Запоріжжі в умовах Української національної революції.*
4. *Схарактеризуйте основні напрями діяльності товариства «Просвіта» та інших культурно-освітніх організацій на Запоріжжі навесні-восени 1917 р.*
5. *Проаналізуйте результати виборів до Олександрівської міської думи.*
6. *В якому соціально-економічному становищі опинився Запорізький край восени 1917 р.?*

Документи:

1. **Витяг з протоколу Олександрівської міської думи про спорудження пам'ятника поету Т.Г. Шевченку в м. Олександрівську**

Отношение попечительства по постройке храма на пл. Шевченко, по вопросу об учреждении комитета по сооружению памятника-монумента Тарасу Шевченко и заявление товарищества «Просвита» о передаче комитету товарищества на устройство такого же памятника денег, собранных управою на устройство памятника Александру II.

После обмена мнениями городская Дума единогласно постановляет:

1. Ходатайство попечительства удовлетворить и изъять со своей стороны согласие на образование особого комитета по сбору пожертвованной на устройство памятника-монумента поэту Тарасу Шевченко на площади его имени.

2. В отношении ходатайства товарищества «Просвита» поручить управе собранные ею на устройство памятника Александру II деньги, находящиеся в переходных суммах, перечислить в депозиты управы и хранить до тех пор, пока не выяснится вопрос о месте для постановки памятника поэту Шевченко.

Городской голова (подпись)

Городской секретарь (подпись)

Державний архів Запорізької області. – Ф.Р.–2030. – Оп. 2. –

Спр. 43. – Арк. 138–141.

Поясність:

Спираючись на текст документа, визначте роль Олександрівської «Просвіти» в громадсько-політичному житті міста.

2. Телеграма Олександрівських громадських організацій з протестом проти рішення Тимчасового уряду обмежити юрисдикцію Генерального Секретаріату. Після 4 серпня 1917 р.

До Центральної Ради з Олександрівська надійшла така телеграма:

“Об’єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізнодорожних т-в, січі «Хортиці» і т-ва «Просвіта», обміркувавши інструкцію Временного Правительства Генеральному Секретаріатові, гостро осуджує політику буржуазних членів Правительства в українській справі, протестує проти обмеження компетенції Генерального Секретаріату через несправедливе обмеження меж автономної України і рішуче заявляє, що всіма силами буде підтримувати Центральну Раду в її боротьбі за проведення в життя конституції України, що вироблена була Центральною Радою”.

Робітнича газета. – 1917. – 12 серпня.

Поясність:

Дайте оцінку реакції громадськості м. Олександрівська на “Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду в Україні”.

3. Витяг з протоколу об’єднаного засідання Олександрівської повітової ради і представників місцевих осередків УСДРП, УПСР про негайне формування Вільного козацтва у повіті. 21 вересня 1917 р.

Присутні члени повітової ради: Магалевський Ю.О.*, Сосновський М.Т., Будко П.О. і Осадця О.Ю.; с. д.: Бортенко Я. і Турчин А.; с.р.: т-ка Кугаєнко. Головує т. Магалевський, заступник Сосновський і секретар Іванченко.

Т. Магалевський чита відношення Українського Військового Комітету до повітової ради за Вільне Козацтво. Вирішено негайно приступити до формування Вільного Козацтва, позаяк городу недалеким часом загрожує анархія і бунти. Доручено товаришам, котрі працюють на заводі, зараз же приступити до запису в Вільне Козацтво.

Вирішено послати відповідь Генеральному Комітетові на його запитання: Заснування Вільного Козацтва в м. Олександрівську і його повіті необхідне, і якомога скоріше.

Таке заснування зустрине прихильність населення.

Організації Вільного Козацтва, як такої, в повіті ще ніде немає.

Повітовий комісар Олександрівського пов. в розмові з членом Ц.Р. Іванченко дуже бажав такого заснування і дав згоду допомагати керівникам такої організації.

Голова зборів: Ю. Магалевський

Заступник: А. Турчин

Секретар: Є. Іванченко

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р.–74. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20.

* на засіданні були присутні члени Української Центральної Ради Є. Іванченко і Г. Крохмаль; головував Ю. Магалевський – член Катеринославської губернської ради, голова комітету Олександрівської повітової ради, член ради Олександрівського товариства «Просвіта», соціаліст, учитель.

Поясність:

Якими мотивами керувалися члени засідання, підтримуючи створення загонів Вільного козацтва в м. Олександрівську?

Урок 3 Революційна боротьба в Запорізькому краї (осінь 1917 – весна 1918 рр.)

Згадайте:

1. Спроби більшовиків встановити свою владу в Україні в жовтні–листопаді 1917 р. Чим закінчились ці спроби?
2. Причини конфлікту Центральної Ради й Раднаркому Росії восени 1917 р.
3. Яку соціально-політичну базу мав більшовизм в Україні восени–взимку 1917 р.?

1. Участь населення Запорізького краю у виборах до Всеросійських і Українських Установчих зборів

Демократична революція 1917 р. відкрила нові, небачені раніше можливості. Населення України отримало право брати участь у законодавчому процесі через скликання Всеросійських і Українських Установчих зборів. Це були перші уроки демократії.

На листопад 1917 р. були призначені вибори до Всеросійських Установчих зборів. Виборча кампанія в нашому краї була досить специфічною. На результати передвиборчої боротьби впливали такі фактори, як багатонаціональний склад населення, наявність сильних загальноросійських політичних партій, з одного боку, і національно-демократичних партій і угруповань – з іншого, близькість фронту, значне погіршення економічного становища людей.

Серед претендентів у вищій законодавчий орган Росії від Катеринославської губернії були і представники Олександрівська: голова міської ради робітничих і солдатських депутатів меншовик І. Мочалов і голова Олександрівської ради селянських депутатів С. Попов, якого і було обрано до Всеросійських Установчих зборів. Результати виборів по Олександрівську були такі: за більшовиків проголосувало 26 % учасників голосування, за список українських есерів і соціал-демократів віддали свій голос 23 %. Третє місце у підсумку зайняли єврейські національні партії – їх підтримали 18 %. По всьому Олександрівському повіту перемогу отримали українські національні партії.

12–14 листопада 1917 р. відбулися вибори в Таврійській губернії, зокрема у Мелітопольському та Бердянському повітах.

Українські національні партії у свій список включили таких представників УПСР: М. Салтана, А. Жолудя, Є. Гавриленко, С. Булгакова, В. Волика, П. Щирого, П. Близнюка та інших. За них проголосувало 61,5 тис. виборців. Українські партії випередили на виборах організації кадетів, меншовиків, більшовиків, але поступились російським есерам.

Результати виборів до Всеросійських Установчих зборів стали свідченням значної впливовості українських національних партій у регіоні. Але Всеросійські Установчі збори працювали лише один день і були розігнані більшовиками. Курс більшовицької партії на встановлення партійної диктатури не міг співіснувати з обраними на демократичних засадах Всеросійськими Установчими зборами.

Утвердження української державності могло бути реалізоване тільки через скликання власного парламенту – Українських Установчих зборів як символу національної єдності.

1 грудня Олександрівська міська управа для проведення виборів в Українські Установчі збори почала складати виборчі списки. Через тиждень їх оголосили для загального ознайомлення та виправлення помилок. Ще через тиждень провели повторну публікацію вже виправлених списків. Самі вибори пройшли з 27 по 29 грудня по семи міських дільницях. Перед виборами олександрівське міське самоврядування через засоби масової інформації закликала мешканців «...голосувати за достойних кандидатів... за політичні партії та об'єднання, погляди яких поділяєте». Така активна роз'яснювальна робота проводилась міською думою з метою залучення населення міста до участі в справді демократичних виборах, незвичних для більшості виборців.

Виборча кампанія до Українських Установчих зборів у Запорізькому краї проходила в складних політичних і соціально-економічних умовах. Основна специфіка була в тому, що на час виборів до Українських Установчих зборів більшовицьким з'їздом Рад у Харкові була проголошена радянська влада в УНР. І якщо центральні райони країни ще знаходились під впливом Центральної Ради, то на Катеринославщині та Північній Таврії в результаті військових дій влада поступово зосереджувалась у руках більшовицьких органів управління, які проводили виборчу кампанію у своїх інтересах.

Напередодні виборів у м. Олександрівську розгорнулася гостра політична боротьба. Вона велася між загальноросійськими політичними партіями (більшовиками, меншовиками, кадетами, соціалістами-революціонерами), з одного боку, та українськими соціалістами-революціонерами й соціал-демократами – з іншого. Проте не залишились у стороні й інші політичні партії та об'єднання. Досить активно провели передвиборчу кампанію в цьому регіоні єврейські та польські організації, позапартійні об'єднання та організації.

Голосування проходило при малій активності виборців. Тільки четверта частина громадян м. Олександрівська (7 481 чоловік), занесених у списки, прийшли на виборчі дільниці, тоді як під час виборів до Всеросійських Установчих зборів голосувало майже 18 тис. виборців. Малу активність виборців можна пояснити й тим, що на час виборів в Олександрівську більшовики встановили контроль над містом. Це визначило і результати виборів. Голоси виборців поділились так: найбільше голосів отримав список № 9 (більшовики), на другому місці був список № 15 (українські соціал-демократи), на третьому – список № 16 (кадети). Значну кількість голосів отримали також меншовики, есери, єврейські партії. Перед більшовицькою загрозою консолідували свої сили заможні верстви населення. Значних успіхів у виборах в Олександрівську домогся «Союз земельних власників».

Результати виборів до Українських Установчих зборів свідчили про стабільне зростання національної свідомості виборців. Так, якщо на виборах міської думи за національний список голосувало 11 % жителів міста, то під час останніх виборчих кампаній цей показник майже подвоївся.

У цілому в Олександрівському повіті більшість проголосувала за українські списки. Значних результатів досягли УСДРП, Селянська спілка і УПСР. Більшовики отримали 20 % тих, хто мав право голосу.

У цілому по Катеринославській губернії проголосувало 40 % громадян, що мали право голосу. Найбільше голосів отримав список українських національних партій № 5 (Селянська спілка та УПСР). За цим списком обрано 22 члени Українських Установчих зборів (Бачинський С., Кучеренко А., Гаценко Г., Тищенко С. та ін.). На другому місці був більшовицький список № 9 (від робітників, селян, солдатів Катеринославської губернії і Сердюцького ім. Отамана Орлика полку). За цим списком обрано Лещинського Ю., Каменського А., Квірінга Е. та інших. На третьому місці – список № 3 (партія російських соціалістів-революціонерів). За списком українських соціал-демократів пройшов Винниченко В.

Від Олександрівського повіту Катеринославської губернії до Українських Установчих зборів були обрані за списком № 5 Іванченко Є. та Хоменко Н.

Що стосується Таврійської губернії, то українські національні організації підтримували ідею скликання Українських Установчих зборів, а представники загальноросійських партій негативно поставилися до проголошення УНР, тому не поспішали з організацією виборів. Проте більшовицька загроза привела до запізнілої їх співпраці з органами влади УНР. Це питання обговорювалось 17–18 грудня 1917 р. в Мелітополі на зборах політичних національних і демократичних організацій Північної Таврії. Їхні учасники висловились за участь населення краю у виборах до Українських Установчих зборів, наголошувалося на необхідності налагодити безпосередні зв'язки з Центральною Радою. Проте вибори так і не відбулися через встановлення в Таврійській губернії більшовицької диктатури.

Українські Установчі збори так і не були скликані, бо результати волевиявлення українського народу

"Положення про вибори до Установчих зборів", друковане в м. Олександрівську міську думою, 1917 р.

не влаштували більшовиків. Населення нашого краю, як і в цілому по Україні, надало підтримку українським національним партіям, визнавши цим Центральною Радою та УНР. Більшовицька партія програла вибори і тому обрала тактику на ігнорування волевиявлення українського народу, і розпочала військову експансію проти УНР. Цим були зведені нанівець результати напруженої боротьби українського народу за державну незалежність. Наш край був втягнений у вир громадянської війни.

2. Захоплення влади в краї більшовиками

Восени 1917 р. загострились стосунки Центральної Ради з Тимчасовим урядом. У вересні 1917 р. питання про ставлення до українського національного руху розглядала Бердянська повітова рада селянських депутатів. Член її – С. Курочкін повідомив про переговори Тимчасового уряду з Центральною Радою і вимагав вивчення української мови в школах. Прагнення українців до автономії він пояснив тим, що «Росія образила Україну чим тільки могла».

Після повалення Тимчасового уряду та захоплення влади більшовиками у Петрограді Центральна Рада 7 листопада 1917 р. оголосила свій III Універсал про створення УНР у складі 9 українських губерній, у тому числі Таврійської, але без Криму. Зміст Універсалу, опублікований в усіх великих містах нашого краю, обговорювався

на засіданнях міських дум, рад робітничих і військових депутатів, українських національних партій та громадських організацій.

Міська дума м. Олександрівська зайняла послідовну політику по відношенню до заколоту більшовиків у Петрограді. 27 жовтня 1917 р. вона випускає звернення «До населення міста» такого змісту: «У зв'язку з подіями, що мали місце в Петрограді та в інших містах Російської республіки, у місті Олександрівськ невелика група осіб, які називали себе “більшовиками”, робить спроби захопити у свої руки владу... Олександрівська дума, обрана на демократичних засадах, вважає своїм обов'язком гарантувати спокій населенню міста».

Олександрівська міська дума, звертаючись до населення міста із проханням підкорятись розпорядженням тільки міської управи та урядового комісара, пропонувала розпорядження від інших організацій і осіб вважати незаконними. Міська управа також вважала, що населення допоможе їй з необхідним спокоєм провести виборчу кампанію до Установчих зборів, на які покладалось вирішення всіх проблем українського народу.

Міська дума Олександрівська 27 жовтня постановила також створити при міському управлінні комітет з питань громадської безпеки із представників міської та земської управ, ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, військової організації та військової частини, соціалістичних партій і громадських організацій.

У листопаді 1917 р. ситуація в м. Олександрівську ускладнилась. Більшовики міста взяли курс на збройне захоплення влади. Для посилення місцевих більшовиків прибув загін із Києва в складі 30 чоловік під командуванням більшовика О.Н. Анисимова. Відразу розпочалися арешти людей без пред'явлення звинувачення. У будинках знатних і поважних людей проводилися обшуки без дозволу відповідних інстанцій, майно могли конфіскувати. Ці незаконні дії набували все більшого розмаху.

З метою стабілізувати ситуацію в місті в кінці листопада 1917 р. до Олександрівська прибули збройні частини Центральної Ради, частини 48-го донського козачого полку, кавалерійські ескадрони кримських татар. Місто також захищали загони «Вільного козацтва», військовики третьої тилової ремонтної автомобільної роти. Захисники міста мали на озброєнні бронемашини.

Перші бої у м. Олександрівську розпочалися 12 грудня 1917 р. Бої тривали три дні – до 15 грудня. Головні події розгорнулись 13 грудня. Жорстокі бої з перемінним успіхом відбулися в центрі міста – на вулиці Соборній і на Катерининському залізничному вокзалі. Більшовики обстрілювали вокзал із гармат. У ході бою з обох боків були полонені. Пізно ввечері обидві сторони пішли на переговори про обмін військовополоненими й припинення вогню. Переговори проходили за участю представників міської управи. Українська сторона вимагала звільнення військовополонених і негайного від'їзду більшовицьких військ із міста. Ввечері 13 грудня вокзал було звільнено.

Бої тривали до 15 грудня й закінчилися перемогою військ Центральної Ради. Але більшовики отримали підкріплення, і бої продовжились. Більшовицька влада в м. Олександрівську остаточно була встановлена тільки 2 січня 1918 р. внаслідок прямої інтервенції московських загонів Червоної гвардії. 2 січня 1918 р. до міста прибули чотири ешелони більшовицьких моряків і червоногвардійців-робітників Петрограда та Москви у броньованих вагонах з гарматами і кулеметами, під загальним командуванням Богданова. Разом із червоногвардійцями Катеринослава та місцевими більшовиками вони зайняли станцію Катерининську, захопили залізничні мости, шляхи і пристань на Дніпрі. Таким чином, більшовицька влада в м. Олександрівську була встановлена внаслідок прямої воєнної інтервенції.

З протоколів засідання міської думи видно, що для населення було несподіваним проголошення в місті влади більшовиками. Громадське самоврядування констатувало захоплення влади силою. Дума не визнала владу більшовиків і не припинила своєї діяльності.

18 березня 1918 р. Олександрівськ
був оголошений у стані облоги

Органи місцевого самоврядування, ради робітничих, солдатських і селянських депутатів Таврійської губернії, що склалися з меншовиків і есерів, також не визнали уряду В. Леніна.

Так було, наприклад, у Бердянську. 29 жовтня 103 депутати Бердянської ради (за ними стежив багатотисячний натовп) обговорювали петроградські події. При поіменному голосуванні 49 «за», 43 «проти» і 2 «утримались» пройшла резолюція меншовиків і Бунду, в якій засуджувався більшовицький переворот і було поставлено вимогу передати владу однорідному соціалістичному урядові.

На засіданнях ради у зв'язку із загостренням політичної кризи було вирішено створити в місті Тимчасовий революційний комітет із представників рад, міського й повітового самоврядування, центрального бюро профспілок, заводських комітетів і соціалістичних партій.

Більшовики м. Бердянська, не отримавши більшості в радах 31 жовтня 1917 р., зібралися на загальні збори, де прийняли рішення про захоплення влади в місті. З цієї метою більшовики пішли на утворення революційних комітетів – ревкомів, що склалися переважно з більшовиків. Але спроба більшовиків захопити владу в місті в жовтні–листопаді 1917 р. закінчилася поразкою.

10 грудня 1917 р. рішенням Бердянської міської думи було визнано Центральну Раду вищим органом влади в Україні. У всіх волостях Бердянського повіту було засуджено заколот більшовиків у Петрограді та визнано Центральну Раду. Так, 3 грудня 1917 р. Новогригор'ївська волосна рада селянських депутатів за пропозицією її голови Н. Чижа ухвалила приєднатись до України.

Влада більшовиків остаточно була встановлена в Бердянському повіті лише в січні 1918 р. при допомозі військ з півночі.

У Мелітополі події розгорталися за аналогічним сценарієм. Більшовики почали готуватись до збройного заколоту в місті. 31 жовтня 1917 р. до них на допомогу прибув загін червоногвардійців і севастопольських матросів у кількості 600 чоловік на чолі з більшовиком Н. Пожаровим. Незважаючи на активну агітацію, більшовики не змогли отримати більшості в радах робітничих і солдатських депутатів. Так, 30 листопада 1917 р. на засіданні ради під час гострих дискусій більшовики агітували за визнання Раднаркому на чолі з Ленінінм. Але резолюція більшовиків не пройшла. За неї проголосувало 53 депутати, а проти – 59.

Більшовики для впровадження своєї політики пішли на створення революційного комітету – ревкому, який очолив М. Пахомов. Навколо ревкому, на противагу Раді, створювався апарат радянської влади. Була створена Надзвичайна комісія на чолі з В. Семеновим.

Ці приклади є свідченням того, що політика Центральної Ради знаходила підтримку серед широких верств населення, а більшовицька партія за таких умов не могла розраховувати на встановлення радянської влади мирним законним шляхом. Тому владу, яка не має підтримки населення, можна встановити лише силою, що більшовики і зробили взимку 1918 р.

В умовах збройної боротьби з більшовиками Центральна Рада у січні 1918 р. пішла на рішучий крок – проголошення в IV Універсалі незалежності УНР. Текст Універсалу було надруковано в місцевих газетах у всіх містах нашого краю. Українсь-

ке населення підтримувало цей крок Центральної Ради. У той же час неоднозначно на нього відреагували представники національних меншин. Поряд із неприйняттям IV Універсалу багато політичних груп та громад національних меншин виступали з лояльними щодо незалежності України заявами. Так, єврейська демократична фракція Олександрівської міської думи обнародувала декларацію, в якій застерігала від звинувачення всіх євреїв в антиукраїнстві. Декларація закінчувалась словами: «Хай живе вільна Україна! Хай живуть і вільно розвиваються всі народи, що населяють її!» Але вже в лютому 1918 р. на Запоріжжі був встановлений більшовицький режим.

Повсюдно ліквідовувались органи влади Тимчасового уряду і Центральної Ради, розпускались волосні земства, переобиралися сільські та волосні ради, земельні, продовольчі комітети. Після взяття кожного населеного пункту командування радянських військ залишало тут свого комісара з червоногвардійцями або утворювало ревком. Їм передавалась вся повнота влади. Після впровадження радянської влади розпочалося впровадження більшовицького експерименту в суспільно-політичне та господарське життя нашого краю.

3. Соціально-економічні зміни в Запорізькому краї восени 1917 – навесні 1918 рр.

Соціально-економічні зміни в краї в 1917–1918 рр. у своєму розвитку пройшли два етапи: до і після захоплення влади більшовиками.

У жовтні–листопаді 1917 р., до більшовицького перевороту, соціально-економічне становище все ускладнювалося. Міське управління Олександрівська дбало про забезпечення міста продовольством. На кінець 1917 р. при продовольчому комітеті міської думи діяли вже 22 відділення. У жовтні 1917 р. продкомітет звернувся з закликом про створення спеціального комітету, який би захищав інтереси та задовольняв потреби робітничого класу міста. Цей заклик знайшов відгук у робітничому середовищі. Робітники висунули своїх представників для участі в роботі міського продкомітету. Завдяки цій діяльності вдалося послабити продовольчу кризу. Продкомітет був тим осередком, до якого сходилися усі шляхи повсякденного життя населення міста.

Поряд із проблемами продовольчого характеру в кінці 1917 р. однією з найбільш важких залишалась проблема постачання населення паливом – вугіллям і нафтопродуктами. Зі зниженням видобутку вугілля на шахтах скоротилися норми його видачі містам. Олександрівську належала норма в 13 вагонів вугілля на місяць. Ця норма не виконувалась. За 6 місяців 1917 р. місто отримало тільки 34 вагони. Цього не вистачало навіть для потреб навчальних закладів і лазаретів. Завдяки міському управлінню було налагоджено плановий розподіл палива серед населення міста, установ і організацій.

Перед міською думою також гостро постала проблема охорони правопорядку. І хоча нею було асигновано близько 300 тис. крб., справа залишалась у безнадійному стані. Головна увага зосереджувалась на організації загонів самоохорони.

Вагоме значення в діяльності олександрівського міського самоврядування мав відділ праці. На нього покладалися завдання відкриття в місті біржі праці, робітничого клубу та їдальні. При біржі передбачалось відкриття культурно-просвітницького відділу, бібліотеки, «примирювальної камери» (займалась арбітражем у трудових конфліктах). При робітничому клубі планувалось проведення лекцій, розроблялося питання про відкриття народного університету.

Таким чином, міська дума Олександрівська в умовах політичної нестабільності докладала всіх зусиль, щоб зберегти і покращити міське господарство, не допустити анархії у місті. Подібні процеси відбувалися в інших містах краю.

У кінці 1917 – на початку 1918 рр. більшовики, встановивши радянську владу на території нашого краю, почали докорінну ломку всіх соціально-економічних відносин, прагнучи нав'язати краю ті порядки, які утверджувались у Росії.

Розпочалася конфіскація великих і середніх промислових підприємств. 21 січня 1918 р. було конфісковано завод ДЕКА в Олександрівську. Мелітопольська рада робітничих, солдатських і селянських депутатів на початку 1918 р. винесла рішення про націоналізацію низки підприємств і млинів. У Бердянську більшовики взяли до своїх рук банки й продовольство. Розпочалися конфіскації, контрибуції, реквізиції майна, будинків промисловців, купців, домовласників і землевласників. Нерідко жертвами таких дій були і представники інтелігенції, котрих більшовики сприймали як «буржуїв». Здійснювали ці акції місцеві ради, ревкоми та різні воєнні команди.

Націоналізація великих підприємств погіршила соціально-економічну ситуацію в нашому краї, адже, не маючи кваліфікованого керівництва, підприємства опинилися на межі зупинки, а багато взагалі зупинилися.

Більшовицькі експерименти розпочалися й на селі. Селяни влаштовували стихійні розгрома поміщицьких маєтків, розподіляли землю, майно та худобу. Але більшовики прагнули нав'язати селянству принцип артільно-комуністичного ведення господарства. 21–23 січня 1918 р. відбувся з'їзд рад Мелітопольського повіту, що прийняв рішення про знищення поміщицького землеволодіння й розподіл землі між селянами. Аналогічне рішення було прийняте 1 березня 1918 р. на з'їзді селянських депутатів Олександрівського повіту. На базі деяких поміщицьких маєтків створювалися колективні господарства й радгоспи.

Одним із найважливіших для більшовиків в Україні було питання про хліб. Більшовики прагнули забезпечити центр сировиною. Партійні організації, повітові і волосні ради, ревкоми організовували вивіз хлібу із Запорізького краю. Протягом лютого–березня 1918 р. тільки з Мелітопольського повіту в Петроград, Москву та північні промислові губернії Росії було відправлено 595 вагонів хліба. Хліб відбирали у селян силою. Така політика радянської влади посилювала антибільшовицький опір.

У зв'язку із вторгненням австро-німецьких військ на територію України в кінці лютого 1918 р. розпочалася мобілізація. З Олександрівського повіту до лав Червоної армії було включено 1500 робітників і селян.

18 квітня 1918 р. після тяжких боїв австро-німецькі війська ввійшли в м. Олександрівськ, 22 квітня – у Мелітополь, а до кінця місяця їхня влада була поширена на всю територію нашого краю.

Розпочався новий етап у розвитку Запорізького краю.

Запам'ятайте ці дати:

листопад 1917 р. – вибори до Всеросійських Установчих зборів

грудень 1917 р. – вибори до Українських Установчих зборів

2 січня 1918 р. – встановлення радянської влади в м. Олександрівську

січень–лютий 1918 р. – встановлення радянської влади в Запорізькому краї

Дайте відповіді на запитання

- 1. Схарактеризуйте результати виборів до Всеросійських Установчих зборів на території нашого краю.*
- 2. Розкрийте особливості передвиборчої кампанії до Українських Установчих зборів і її результати по Запорізькому краю.*
- 3. Проаналізуйте зміну тактики в боротьбі більшовиків за владу.*
- 4. Чи мав підтримку більшовицький курс на захоплення влади на території нашого краю? Доведіть свою думку.*
- 5. Схарактеризуйте соціально-економічні реформи, що проводили більшовики, і їхні наслідки.*

Документи:

1. Звернення Олександрівської міської управи до населення міста. 28 жовтня 1917 р.

В связи с событиями, имевшими место в Петро-граде и других городах Российской Республики, в городе Александровске небольшая группа лиц, именующая себя «большевиками», делает попытки захватить в свои руки власть, причем оправдывает свои поступки необходимостью борьбы с контрреволюцией, распространяя при этом самые неправдоподобные, волнующие население слухи.

Городская дума, избранная на демократических началах всем населением города, считая своей обязанностью гарантировать спокойствие и неприкосновенность имущества и личности граждан, в заседании своем 27 октября постановила: образовать при городском управлении комитет по охране общественной безопасности из представителей городского и земского управлений, совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, военной организации и воинских частей, социалистических партий и общественных организаций.

Комитет до избрания президиума в совещании своем 28 октября поручил городской управе и уездному комиссару Временного правительства совместно с воинскими частями и военной организацией принять немедленно меры к охране общественной безопасности и спокойствия.

На основании вышеизложенного городская управа обращается к населению города с просьбой поддерживать полное спокойствие и порядок и подчиняться распоряжениям, исходящим от городского управления и правительственного комиссара.

Распоряжения, исходящие от других организаций и лиц, считаются незаконными, а лица, их совершающие, будут привлекаться к ответственности.

Городское управление выражает твердую уверенность, что население города своим спокойным отношением к совершающимся событиям облегчит ему исполнить принятые на себя перед населением обязательства и поможет ему с необходимым спокойствием провести выборную кампанию в Учредительное Собрание, единственно могущее разрешить все наболевшие вопросы и выразить непреложную волю народа.

Октября 28 дня 1917 года.

г. Александровск

Державний архів Запорізької області. – Ф.Р.–2030. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 69.

Поясність:

Як відреагувала міська дума на більшовицький заколот у жовтні 1917 р. в Петрограді?

2. З доповіді члена Олександрівської міської управи В.І. Соніна на засіданні Олександрівської міської думи про охорону безпеки жителів міста. 17 січня 1918 р.

По охране безопасности жителей, городское самоуправление вынуждено было также принять самые энергичные финансовые мероприятия. Вместо затраты 17 000 руб. при старом режиме, городу приходится тратить вследствие того, что за 125–150 руб. нельзя найти лиц, желающих пойти в милиционеры и при теперешнем тревожном положении честно выполнять свои обязанности, вплоть до самопожертвования. Единственный выход из создавшегося положения – самоохрана, ибо если город будет тратить даже 500–600 тыс. рублей, ему не найти надежной наемной охраны.

Доклады, сделанные в заседании думы 17 января 1918 г. – Александровск, 1918. – С. 10.

Поясність:

Як міська дума намагалась вирішити проблему охорони правопорядку в місті?

Урок 4 Запорізький край у часи Української держави (Гетьманату)

Згадайте:

1. Влада яких політичних сил утверджувалась на території Запорізького краю в січні–березні 1918 р.; у квітні 1918 р.?
2. Інтереси яких соціальних верств відстоювала Центральна Рада?
3. Які місцеві органи представляли Центральну Раду на Запоріжжі?
4. Які обставини перешкождали утвердженню порядку й громадянського миру?

1. Організація місцевої влади

Розбурхана революцією, Україна не змогла організувати твердої влади. Це виявилось фатальним для УНР. Навесні 1918 р. вона була окупована австро-німецькими військами, що приходили як союзники для звільнення території від більшовицьких військ.

29 квітня 1918 р. вони підтримали крупних землевласників у державному перевороті, розраховуючи на припинення революційних експериментів.

8 травня 1918 р. населення нашого краю дізналося про призначення повітових комендантів. 10 травня на території Катеринославської губернії оголосили воєнний стан. Телеграми й листи комендантів забороняли будь-які мітинги та маніфестації, збори в приватних будинках, рух після дев'ятої години вечора. І лише 12 травня до волосних земських управ пішли офіційні повідомлення, що «вся влада на Україні з 29 квітня поточного року перейшла ясновельможному пану Гетьману». Всю повноту влади на місцях тимчасово передали військовим. У Катеринославській губернії її очолив губерньський комендант полковник Осипенко.

Після піврічної бездіяльності, спричиненої політичною кризою, відновлювало роботу міське самоврядування. Воно намагалося утримати за собою авторитет законної влади. У селах, навіть у тих, де раніше були створені ради селянських депутатів, влада повернулася до волосних і сільських управлінь, старост.

Гетьманат намагався об'єднати громадян ідеєю державної незалежності та неприйняття більшовизму. Адже вона влаштувала багатьох. Консолідуючий характер ідеї небільшовицької України яскраво продемонструвало засідання Олександрівської думи 11 червня 1918 р. Воно почалося вшануванням пам'яті відомого народника й основоположника російського соціалізму Г. В. Плеханова і перетворилося на справжню маніфестацію – вшанування інших лідерів згаданої партії – А. І. Шингарьова та Ф. Ф. Кокошкіна, вбитих у Петрограді матросами-анархістами, та Н. І. Тулякова – робітника Катерининської залізниці, місцевого борця за свободу, вбитого більшовиками. Було вирішено назвати щойно відкритий місцевий народний університет іменем Плеханова, започаткувати три стипендії – імені Плеханова, Шингарьова та Кокошкіна й створити Фонд допомоги сім'ї Тулякова. Такі антибільшовицькі настрої серед владних структур надавали гетьманату певної свободи політичних дій.

Гетьманат намагався не тільки декларувати порядок, а й слідкувати за його дотриманням. У липні 1918 р. Олександрівський повітовий староста створив комісію для перевірки діяльності органів місцевого самоврядування. Відновлювала роботу повітова та міська міліція. Її знову очолив М.Я. Васильєв, якого більшовики кидали до в'язниці «за службу старому режимові». З середини червня міліцію стали йменувати «Державною вартою». Проте відновлення правопорядку поєднувалося з втручанням окупаційної адміністрації у внутрішні справи України.

2. Економічне становище краю

Економічна політика гетьманату базувалась на законах приватної власності. Загальні її положення стали відомі після проголошення перших гетьманських документів – грамоти «До всього українського народу» та «Закону про тимчасовий державний устрій України». Текст їхній передавали центральні та місцеві газети, оголошення. Вони зачитувались на сільських сходах та після богослужінь. Повітові старости наказували по всіх установах знімати універсали Центральної Ради, як такі, що втратили силу, і розклеювати гетьманські грамоти.

Серед перших заходів місцевої гетьманської адміністрації стало з'ясування збитків, понесених власниками від більшовиків, і повернення відібраного ними майна. Замість скасованих земельних комітетів вже в травні почали створюватись тимчасові земельні комісії, завданням яких було відновлення земельної власності. Діяти вимагалось оперативно. 30 травня 1918 р. Олександрівський повітовий староста, звертаючись до волосних земських управ, вже запитував: «Чи повернено власникам все нагробоване майно і чи розігнано артїлі?» Подібні запити з вимогою «негайно» розійшлися і по території Бердянського та Мелітопольського повітів.

Проголосивши намір здійснити земельну реформу, гетьманат так і не встиг її провести. Підтримка інтересів великих власників і водночас селянства виявилася несумісною. Протягом літа губернські та повітові старости оголосили низку непопулярних рішень про добровільне примирення між поміщиками і селянами, про застосування арештів до осіб, які бойкотують збір урожаю в приватновласницьких господарствах, про примусове створення робочих відділів у поміщицьких економіях для допомоги збирання хліба, про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави тощо. Такі кроки місцева адміністрація, як і центральна, робила під тиском землевласників і окупаційних властей.

Створювалися контори Державного хлібного бюро, заборонялася торгівля хлібом, окрім як з агентами цього бюро. Пояснявалось це «катастрофічним положенням продовольчої справи в губернії і зобов'язаннями України по відношенню до союзників». Переважна більшість місцевих заводів і фабрик залишалась без сировини, енергоносіїв, коштів. Тому з приходом до влади Скоропадського промисловці Катеринославського регіону спробували одразу впорядкувати цю проблему. Їх депутація домоглася прийому у міністра фінансів А.К. Ржепецького, від якого отримала запевнення у цілковитій підтримці фінансування промисловості, погашення заборгованості по заробітній платі тощо.

Але всі заходи уряду та місцевої адміністрації не дали реального покращення ситуації на Запоріжжі. На 1 листопада 1918 р. в Олександрівську із 46 підприємств, що знаходились на обліку фабричної інспекції, працювало лише 28. Зупинилися найкрупніші виробництва: заводи землеробських машин і знарядь товариства А. Я. Коп (514 працівників), «Лепш і Вальман» (303), Завод авіаційних двигунів «ДЕКА» (454), завод Акціонерного товариства «Борман, Шведе і К°» (335) та ін.

Спираючись на вікові традиції, гетьманат намагався відродити кустарне виробництво, вивчивши його місцеву структуру і підтримавши сировиною та замовленнями. З'ясувалось, що найпоширенішим у нашому краї був ткацький промисел. Селяни виробляли рядна, мішки, полотно, рушники, килими. Ткали переважно взимку, забезпечуючи власні потреби. Найбільше число ткацьких станків було в Пологівській і Кінсько-Роздорській волостях – по 200, у Білоцерківській – 55, у Григорівській – 30, Різвянській – 20.

Параліч грошового обігу змусив Олександрівське міське самоврядування вдатися до тимчасового запровадження місцевих грошових знаків – бон. Купюри, ескіж яких виготовив місцевий художник, викладач малювання Олександрівського технічного училища В. М. Невський, були виготовлені в травні.

Знову, як і з початком Першої світової війни, загострилися проблеми розквартирування військ. Почастішали перебої з електропостачанням. Вони ставали навіть причиною припинення роботи міської думи, засідання якої зазвичай затягувалися до пізнього вечора.

Зростало безробіття. На 1 липня 1918 р. в м. Бердянську зареєстрували 2,5 тис. безробітних, стільки ж – в Олександрівську. Але реальна кількість їх була більшою. Нестримно підвищувались ціни на продукти харчування, товари промисловості, паливо. Ціна за пуд вугілля протягом року зросла з 1,5 до 3 крб.

За таких обставин органи самоврядування й окремі установи розширювали свою роботу в кооперативних організаціях. Так, міська дума Олександрівська прийняла рішення про вступ міської управи до Олександрівського товариства взаємного кредиту.

3. Військове будівництво

Одним із заходів гетьманської влади стало формування регулярної армії. Ставку було зроблено на централізовані державні війська. Тому гетьман без затримки взявся за роззброєння самостійно створених регіональних військових сил. 23 травня військова адміністрація Катеринославщини видала наказ всім місцевим органам влади «терміново прийняти найенергійніших заходів для добровільного роззброєння вільних козаків і населення». Водночас розгорнулася широка пропаганда вступу до державного війська.

Командир легіону Українських Січових стрільців в Олександрівську архикнязь Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний), 1917 р.

Фактично продовжувалося кадрове формування військ, розпочате Центральною Радою. Про нього було відомо в кожному селі. Йшов запис добровольців до Українського Катеринославського корпусу, що формувався в губернському центрі.

Продовжувався запис до Сердюцької дивізії, дислокованої в Києві. Показово, що кандидати на службу, крім іншого, мали подати «запоруку панів хліборобів» – тобто селян-власників або поміщиків. На подібних підставах на Запоріжжі йшов запис до 4-го відділу Азовської пограничної бригади, керівництво якої знаходилося у Маріуполі та до повітряних сил 8-го авіадивізіону. Оголошення підкреслювало: кандидати «повинні мати, крім документа, що посвідчує особу, посвідку про неналежність до більшовиків».

Із затвердженням 24 липня закону про загальний військовий обов'язок велася підготовка до набору новобранців, призначеного на середину листопада, і постачання коней для української армії до початку 1919 р. 4. Розвиток національної освіти та культури

Розвиток культурно-освітніх процесів на території нашого краю за часів гетьманату відзначався суперечливістю.

Брак державних і громадських заощаджень, розлагоджена фінансово-кредитна система, дорожнеча та інфляція надзвичайно позначились на становищі народної

освіти. Економічно забезпечити її нормальний розвиток виявилось не під силу. 7 жовтня 1918 р. Катеринославська повітова земська управа застерігала волосні управи не приступати до ремонту шкільних приміщень, а у випадках їхнього початку – обмежуватись мінімальним ремонтом, «без якого не можна приступати до навчання», і проводити його якомога дешевше.

Напередодні навчального року загострилося питання з навчальними приміщеннями, зайнятими українськими та окупаційними військами. Лише 26 серпня 1918 р. було розіслано текст наказу військового міністра, «щоб школи не займались військовими частинами, а де такі зайняті – увільнити».

Продовжуючи лінію Центральної Ради, гетьманат надавав освіті національного характеру. 25 травня 1918 р. оголосили про заведення в усіх школах Олександрівського повіту дисциплін українознавства. Кошти на утримання вчителів української мови та літератури виділялися з державного бюджету. Вводилось вивчення історії та географії України, чого раніше не було. Для підготовки вчителів улітку організували короткотермінові курси в Катеринославі та в Олександрівську.

Міністерство освіти слідувало, як йшло запровадження нових навчальних предметів. Вже на початку навчального року Комісаріат зі справ Одеської шкільної округи зробив перевірку. Вона показала, що впровадження українознавчих дисциплін на Запоріжжі далеко від бажаного, особливо в молодших класах. Мотивувалося це відсутністю підручників. Докладалися зусилля з виправлення ситуації. Водночас у жовтні 1918 р. міністерства освіти й закордонних справ досягли угоди про можливість використання на посадах вчителів фахівців з числа військовополонених галичан-українців, що потрапили на Південь України в результаті Першої світової війни. У міських і сільських школах нашого краю з'явилися вчителі з південно-західної України.

З початком нового навчального року в м. Олександрівську було відкрито вище початкове училище (2 класи та 5 років навчання) та повний комплект класів (2 класи) в 1-й Українській початковій школі на Слободці. Це рішення не далось безболісно. Антиукраїнськи налаштовані депутати міської думи пропонували залишити відкритим питання про українські навчальні заклади до подання «необхідних додаткових даних». Позитивну роль у його розв'язанні відіграла наявність у думи спеціальних коштів, переданих їй колишнім повітовим комісаром Центральної Ради в Олександрівську Омеляном Лазаренком в останні дні свого перебування на цій посаді. Саме з цього фонду протягом літа проводили ремонтні роботи, готували українські школи до навчального року.

Розгортання мережі національних шкіл міська дума намагалася проводити, враховуючи чисельність єврейської та німецької меншин. 30 серпня було розв'язано питання про надання місцевому євангелічно-лютеранському товариству 10 тис. крб. на відновлення німецької початкової школи. Така школа існувала до Першої світової війни.

Отож, надаючи освіті національного характеру, гетьманат не мав наміру звужувати її українськими національними формами. Не йшлося й про відмову від надбань російської культури. На початку листопада 1918 р. навчальні заклади нашого краю отримали розпорядження від керівництва шкільної округи про бажаність відзначення 100-річчя з дня народження видатного російського письменника І. С. Тургенєва. Пропонувалося провести з цієї нагоди літературні ранки, вечірки, спектаклі, театральні вистави за мотивами його творів. Така вказівка, безумовно, відбивала й політичну кон'юнктуру. Гетьманат захитався від зростаючої народної боротьби. Він все пильніше поглядав на схід – у бік небільшовицької Росії, шукаючи союзників надійніших, аніж німці та австрійці.

Культурне життя Запорізького краю цього періоду було досить бурхливим і політизованим.

Із припиненням анархії і встановленням порядку відновлювали роботу культурно-освітні установи та організації. 11 травня 1918 р. культурно-просвітня комісія професійного союзу металістів і деревообробників повідомляла працівникам усіх заводів м. Олександрівська про відновлення своєї роботи і пропонувала їм записуватись у літературно-театральний, ботанічний, спортивний гуртки, духовий та змішаний оркестри, хор. При трьох міських школах для дорослих: по вул. Кріпосній, на Слободці і на Карантинці – до кінця 1918 р. читались лекції з суспільствознавства, природознавства та географії, літератури. Працювали міські читальні.

У приміщенні міського робітничого клубу читались лекції на злободенну тематику. Лекції, що збирали особливо широку аудиторію (як, наприклад, на тему «Мирні переговори України з Великоросією і робітничє питання») пропагувались і в навколишніх селах, де існували промислові підприємства: Софіївці (тепер – м. Вільнянськ), Лукашевому. Там же міськими культурно-освітніми силами давались вистави. У суботу, неділю та понеділок 2–4 листопада в приміщенні товариства «Просвіта» с. Лукашевого було поставлено комедію С. Д. Карпенка-Карого «Мартин Боруля», драму «Бурлаки», водевіль І. А. Тогобочного (Щоголіва) «Панська хворість», п'єсу Т. П. Колесниченка «Новий закон». Всі ці заходи погоджувались з повітовим староствою. Репертуар спектаклів, які було поставлено в місті, теж був переважно національного та соціально зорієнтованого характеру. Влітку в театрі Південної залізниці ставили «Мазепу», «Бондарівну», «Сто тисяч», «Хмару», «Хатню революцію».

Активну участь у культурницькій роботі вели «Просвіта». У червні Олександрівське товариство знову отримало в користування від міської думи «Народний дім», зобов'язавшись щотижня надавати його іншим громадським організаціям для культурно-освітніх потреб.

Справляла вплив на перебіг культурного життя і присутність в Олександрівську легіону Українських Січових стрільців під командуванням архикнязя Вільгельма Габсбурга, відомого під іменем Василя Вишиваного – полковника і поета. Українські офіцери влаштовували благодійні заходи, вечори, зокрема, у приміщенні олександрівської жіночої гімназії.

Вже 1 травня в м. Олександрівську стала виходити позапартійна демократична газета українських організацій міста та повіту, що мала назву «Січ». Її редакція знаходилась у приміщенні земської управи (тепер Запорізького краєзнавчого музею), а друкувалась у друкарні школи-хутору глухонімих. Газета відгукувалась на злободенні події, пропагувала українське слово, плекала національні традиції, закликала до вирішення культурно-освітніх проблем, ставлячи їх у залежність від побудови «самостійної, вільної демократичної України – республіки робочих людей». Але з посиленням влади гетьманської адміністрації республіканські ідеї приглушувались.

Отож, гетьманат надавав духовній сфері національного і державницького змісту, але існуюча політична опозиція, революціонізоване тяжким соціальним становищем

Перша українська газета в Олександрівському повіті, 1918 р.

населення шукало й інші альтернативні й неполітизовані форми культурного розвитку.

5. Антинімецька і соціальна боротьба

Чужа військова присутність виснажувала господарство, обмежувала економічну і політичну свободу, а відтак і вела до зростання невдоволення державним курсом. Переслідувались опозиційні політичні організації. До тих видань, які критикували дії окупаційних властей, вживались заборонні санкції. У липні 1918 р. було арештовано число олександрівської газети «Друг Народа», що мала соціалістичне спрямування.

Населення сміливіше переходило від мовчазної покірливості до активної протидії. Воно піднімалося, передусім, на захист своїх економічних інтересів. 25 липня надзвичайне засідання Олександрівської ради профспілок, обговоривши питання про Всеукраїнський страйк залізничників, відзначило, що здійснені окупантами кроки (оголошення залізниці на воєнному стані, погрози страйкарям судом за законами військового часу, арешти, облави і т. ін.) ведуть до переростання економічної боротьби в політичну. Страйк спалахнув.

Посилювалося невдоволення державною владою і всередині її місцевих структур. 22 липня Олександрівська дума винесла на позачергову сесію гостре питання про ставлення до Всеукраїнського страйку залізничників. Не змігши прийняти принципового рішення, його залишили відкритим. Сам факт цього свідчив про поглиблення розколу влади. Запобігаючи виходу ситуації з-під контролю, 3 вересня 1918 р. катеринославський губернський староста прийняв рішення про розпуск Олександрівської думи та управи та про їхнє переформування. Але новий склад міського керівництва, визначений губернським старостою, діяв недовго.

У середині жовтня 1918 р. міські думи було розпущено. Тепер уже всі. Вводилося тимчасове положення про місцеве самоврядування, яке передбачало посилення виконавчої влади і залежність новосформованих органів від центрального та губернського керівництва.

Політична напруга зростала. Окупаційне командування робило відчайдушні спроби зберегти контроль над ситуацією.

16 і 18 жовтня в Олександрівську з'явилися об'яви за підписом коменданта. Вони застерігали про можливе введення «посиленого стану облоги». Накази були надзвичайно грізними. Жителям радили в разі тривоги спішити по своїх квартирах, навіть не підходити до вікон, бо інакше по них можуть стріляти. Українців намагалися відвернути від самої думки боротьби з окупантами. Покараннями не тільки погрозували. Того ж дня – 18 жовтня – міська управа мусила сплатити 20 тис. крб. контрибуції за замах невідомих осіб на життя австрійського обер-лейтенанта.

Але незважаючи ні на які заборони, хвиля народного невдоволення зростала. Розгорталася партизанська боротьба. Формувалися військові загони, які переховувалися в дніпровських плавнях, степах, нападали на австро-німецькі війська, шкодили їхнім планам.

Склад цих загонів був переважно селянським і не мав чіткої політичної орієнтації. Були в ньому симпатичні обох попередніх влад – Центральної Ради і більшовиків.

Розгорталася й антинімецьке підпілля в містах. До його створення здебільшого були причетні ліворадикальні політичні сили – більшовики, ліві есери. Заборонені гетьманатом, вони пішли у підпілля. Вже влітку 1918 р. в Бердянську діяло кілька

ОБЪЯВЛЕНИЕ

Команданта города Александровска.

С момента тревожных сигналов будет введено для всего города Александровска и его предместий усиленное осадное положение. Сигналами будут служить ТРИ пушечных выстрела, колокольный набат в Соборѣ, а также сигналы на пожарной каланчѣ: днем флаги, а ночью три горящих разноцветных электрических лампочки и ракета, пущенная со двора, гдѣ помещается Штаб.

Вся житная обстановка обитает в свои квартиры, парадных двори, школы, сады, а также магазины и общественныя учреждения должны быть немедленно закрыты; никаки улицы двери, ни одно из окон и проемов не должны оставаться открытыми и никто не должен появляться у окон.

В нападѣ, не исполняющаго этих требованій, будут стрѣлять. Городская электрическая станція, водопровод, все заводы и желѣзныя дороги должны функционировать.

Всѣ существующия ситуации и другія лица, которые будут совершать против житной и саботажу, будут расстрѣляны на мѣстѣ.

Телеграфныя и телеграфныя станціи будут заняты войсками и немедленно будут введены в работу.

Городская пожарная команда должна быть в полной готовности и по любому сигналу должна быть в полной готовности немедленно выдвигаться, подчиняясь приказам военных властей и исполняя таковыя без промедленія.

Командант г. Александровска.

Об'ява коменданта австро-угорських військ у м. Олександрівську про введення посиленого стану облоги, 16 жовтня 1918 р.

підпільних груп. Ними намагався керувати військово-революційний комітет із семи чоловік під головуванням Л. Романова-Лопатко. Відомо й про існування підпільного повітового комітету більшовицької партії.

Найбільшого розголосу на території нашого краю набув селянський повстанських рух під проводом Н. Махна, що виник у районі Гуляйполя. Ще напередодні вступу на територію краю австро-німецьких військ ним було створено революційний штаб, який обклав контрибуцією заможну частину населення і провів реквізиції серед заможних німців-колоністів. Цей рух мав анархістське забарвлення, а його учасники називали себе анархістами-комуністами. Він був спрямований проти всіх гнобителів, всілякої нерівності, державних інституцій як породження несправедливості й насилля. Одне з махновських гасел того часу проголошувало: «Влада породжує паразитів. Хай живе анархія!» Тому не випадковим було вчинення анархістами нападу на Олександрівську тюрму, звільнення її в'язнів і зруйнування тюремного храму як символу духовного гніту.

У ніч на 16 жовтня повстанці захопили Гуляйполе. Це був черговий крок до повалення гетьманського режиму. У цей час спалахнуло загальнонаціональне повстання проти гетьмана, яке очолила Директорія.

Вже 20 листопада Революційна рада Олександрівська, виконуючи наказ Директорії, запропонувала голові міської управи М.М. Попову, як голові Міської демократичної управи, негайно вступити до виконання своїх обов'язків. Подібного вимагав і Робітничий комітет міста, який був сформований у підпіллі.

І хоча влада гетьманських органів формально не була скасована, їхні розпорядження вже не мали ваги. На черговому наказі губернського старости про поширення оголошень для підтримки гетьмана, отриманому 30 листопада, в Олександрівську зробили напис: «З огляду фактичної втечі пана гетьмана оголошення прилучити до справи». Їх не збиралися поширювати. Влада гетьмана впала.

Запам'ятайте ці дати:

- 1 травня 1918 р.** – у м. Олександрівську почала виходити позапартійна демократична газета українських організацій міста і повіту «Січ»
- 12 травня 1918 р.** – офіційні повідомлення населенню Катеринославщини про встановлення Гетьманату П. Скоропадського
- 3 вересня 1918 р.** – катеринославський губернський староста розпустив Олександрівську думу й управу, визначивши їх новий склад
- 20 листопада 1918 р.** – відновлено демократичне самоврядування в Олександрівську

Дайте відповіді на запитання

1. Яким чином відбулося проголошення гетьманської влади на Запоріжжі?
2. Які соціальні верстви запорізького населення підтримували гетьманський режим?
3. Які зміни запропонував Гетьманат у сільському господарстві нашого краю?
4. Схарактеризуйте становище запорізької промисловості за часів гетьманату?
5. У чому, на Вашу думку, полягали складнощі формування Збройних сил Української держави?
6. Яким був напрям розвитку освіти в нашому краї за часів Гетьманату?
7. Якого характеру набуло культурне життя в краї з травня 1918 р.?
8. Які соціальні і політичні сили в нашому краї вели боротьбу проти Гетьманату?

Документи:

1. З декларації соціал-демократичного блоку Олександрівської міської думи з приводу поточного політичного моменту. Квітень 1918 р.

Оцінюючи політичне положення на місці, міська дума вважає за обов'язок констатувати:

1) що до часу зайняття території міста і повіту австро-німецько-українськими військами розвал життя досяг кульмінаційного пункту при пануванні вироджених з більшовицького руху розбійницьких ешелонів, які встановили повну сваволю у відношенні до життя і майна громадян та державного надбання;

2) що завоювання основних прав громадян і свободи були знищені, і нормальна діяльність державних установ була припинена;

...5) нарешті, міська дума підкреслює, що робітничі маси вже з лютого місяця відійшли від більшовизму, який прийшов до свого виродження, і нарівні з рештою населення, зазнали всіх жахів бандитизму, обшуків, позбавлення свободи слова, зібрань і навіть життя;

б) внаслідок викладеного, дума відмічає прояв громадянами радості позбавлення від пережитого смертельного жаху, який готувався вилитись в жахливі форми кривавого погрому – радості, яка перевершила почуття гіркоти громадянського і національного припинення від свідомості вступу іноземних військ в якості визволителів.

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р.– 2030. – Оп. 2. – Спр. 98. – Арк. 45.

Поясність:

1. Якими були настрої переважаючої частини населення напередодні встановлення гетьманату П. Скоропадського?
2. Чим можна пояснити готовність населення Запорізького краю підтримати небільшовицьку владу?

2. Наказ № 5 Катеринославського повітового старости. 20 травня 1918 р.

Згідно телеграми міністра внутрішніх справ, наказую всім урядовим, громадським і приватним установам Катеринославського повіту:

Зняти виставлені в цих установах універсали Центральної Ради, які втратили свою силу.

Виставити на видному місці грамоту Гетьмана та урядову постанову.

Об'явити всім, що, за угодою між міністром землеробства та міністром внутрішніх справ, пропоную негайно зараз же повернути власникам все самовільно взяте, вкрадене та розграбоване рухоме майно, як то: живий і мертвий інвентар, домашню обстановку, приналежності господарства, самовільно порубані лісові матеріали і т. п. Незважаючи на те, чи було це майно розкрадено самовільно, чи за постановою земельних виконавчих та інших комітетів. Невиконання добровільно цього розпорядження потягне за собою приведення його у виконання примусовими заходами за допомогою військових сил.

Наказую земським управам і законним властям повіту широко оповістити населення, що Ясновельможний пан Гетьман України, повернувши принцип приватної власності на землю, доручив урядові Української Держави негайно приступити до вироблення земельної реформи.

Уряд вже приступив до цієї роботи. Інтереси всіх трудящих на землі малоземельних і безземельних селян будуть забезпечені і захищені значно більшою мірою, ніж за соціалізації землі, яка так швидко нездолила країну. Тільки вороги народу в такий грізний час закликають населення до непослуху законним властям і братовбивчої війни. Тільки вороги народу, боячись відповідальності за введення малоземельних верств сільського населення в оману і вчинений над всіма трудящими грабунок, підтримують безпорядки, направлені до знищення і захоплення чужої власності, насилля над особистістю і продовження анархії. Уряд Української Держави, стоячи на сторожі інтересів всього населення України без різниці класів і національності, і усвідомлюючи, що створення молодого держави в період такої розрухи можливе тільки при повному напруженні сил всього трудящого народу, використає всіх заходів до забезпечення вірних синів батьківщини можливістю займатися чесною і наполегливою працею. Для припинення насилля й анархії уряд не зупиниться перед застосуванням енергійних і навіть суворих мір. Непоко́ра розпорядженням законних властей покличе за собою адміністративну і судову відповідальність за всіма строгостями воєнного часу.

Катеринославський повітовий староста Петренко. Травня 14 дня 1918 р.

Веселівському сільському старості

Надсилається для точного і негайного виконання. Травня 20 дня 1918 р. №1343

Голова Августинівської волосної земської управи І. Янушкевич

Прочитано на сільському сході 22/4 травня 1918 р.

Сільський староста С. Миськов

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р.–2124. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 76.

Пояснить:

1. Яке відношення до власності проголошує наказ?
2. Чиї інтереси намагалася захистити гетьманська влада?
3. Яким було ставлення гетьманату до національних і класових проблем?

Урок 5 Кінець 1918 – перша половина 1919 рр.: між Директорією, радянською владою, Денікіним і Махном

Згадайте:

1. Що являв собою Український Національний Союз (УНС)?
2. Який характер мав український повстанський рух наприкінці 1918 р.?
3. Які політичні сили боролися за контроль над Україною на початку 1919 р.?

1. Встановлення влади Директорії

Кінець 1918 р. поклав край гетьманському режиму в Україні.

У 20-х числах листопада війська, підлеглі Директорії, підійшли до Олександрівська. Це були частини Катеринославського республіканського Коша під командуванням М. Горобця. Командувати Олександрівським гарнізоном призначили сотника М. Гладніва. Йому, як Олександрівському повітовому коменданту, надавалася у розпорядження кінна сотня, кулеметна команда та Перший Хортицький курінь. Повітова варта була роззброєна.

На південь з Харкова рухався Запорізький корпус військ Директорії під командуванням полковника Павла Болбочана. Командувач вимагав оперативних повідомлень: кого призначено повітовими комісарами та комендантами укріплень; яка чисельність загонів та їхня боєздатність: кількість гармат, набоїв, коней. Наголошувалося на дотриманні суворої дисципліни та організованості.

Вже 20 листопада 1918 р. Українська революційна рада (місцевий відділ УНС), яка діяла від імені Директорії, за спільною вимогою виконкому Робітничого комітету Олександрівська відновила діяльність міської думи. Дума зібралась у складі, обраному за часів Тимчасового уряду на підставі того, що її повноваження були чинними до 1 січня 1919 р. Міським головою знову став Микола Миколайович Попов. Було винесено рішення про організацію в місті Комітету громадської безпеки. Його склали представники демократичних партій, профспілок та громадських організацій. Комітет взяв під контроль загоони самоохорони та розпочав комплектування місцевої міліції.

26 листопада надзвичайне засідання думи, у відповідності з пропозицією УНС, прийняло рішення про обрання повітового комісара. Комісаром УНР в Олександрівському повіті знову став гласний думи О.К. Лазаренко.

Директорія вживала заходів для зміцнення армії. Наказом головнокомандувача С. Петлюри на території краю було оголошено мобілізацію. Кожна волость мала протягом двох діб надіслати до Катеринослава по 50 чол. віком від 20 до 35 років, бажано з власною зброєю, одягом, харчами.

Поряд з цим у губернському центрі продовжувала діяти гетьманська адміністрація. Але її вплив швидко падав не тільки в місті, а й на селі. Повітові земські управи намагалися стати головною ланкою місцевої влади, визначеною Директорією. Вони розпорядилися про негайну передачу влади від рад до земських управ, наставляли організувати місцеву самоохорону.

Першочерговим завданням Директорія бачила скликання парламенту – Трудового Конгресу. Його запланували зібрати в Києві 19 січня 1919 р. Було розіслано «Інструкцію до виборів на Трудовий Конгрес», в якій вказувалися порядок і норми

представництва в залежності від соціального стану виборців. Від робітників Катеринославщини передбачалося 12 делегатів та 3 від Північної Таврії; від трудового селянства відповідно 31 та 14 чол.; від трудової інтелігенції – разом 3 чол. Цифри підкреслюють орієнтацію Директорії на селян та робітників – найширші верстви українського суспільства.

Дуже швидко – протягом двох тижнів – обрали делегатів. Спочатку сільські громади обирали депутатів на повітові з'їзди, а вже з них – на Конгрес.

Уряд намагався своєчасно зорієнтувати селянство в основах своєї аграрної політики. У статуті Катеринославської губернської селянської спілки, який в Олександрівську отримали вже 14 січня 1919 р., підкреслювалося, що основною метою аграрної реформи в Україні є перехід всієї землі до рук трудового народу.

Вже в січні надійшло повідомлення про затверджений Директорією 8 січня Закон про націоналізацію землі. Право приватної власності на землю скасовувалося, а дрібним власникам дозволялося мати господарство до 15 десятин. Але на практиці реформа залишалася у стадії підготовки.

20 січня Олександрівський громадський банк і місцеві фінансові установи прийняли до виконання термінову телеграму катеринославського губернського комісара щодо заміни російських грошей національною валютою – гривнею.

Отже, місцеве державне будівництво на Катеринославщині відбувалося в тісному зв'язку з державно-політичним життям усієї України.

У Північній Таврії – на території Мелітопольського і Бердянського повітів – це будівництво протікало в тому самому річці, хоча й мало свої особливості. Влада гетьманського старости, яка спиралася на загоны державної варті, протрималася тут дещо довше – до середини грудня 1918 р.

Подібно до інших регіонів відновлювалися земські органи. 21 грудня в Мелітополі представники міських і земських самоуправлінь обрали тимчасового губернського комісара в Таврії. Ним став колишній міський голова м. Мелітополя й мировий суддя

Кутуков. Повітовим комісаром, як і за часів Центральної Ради, поновили доктора Братцева.

Одночасно проголошувалося скасування місцевої державної варті й організацію земської міліції. Начальником міліції земська управа призначила колишнього члена правління Мелітопольського союзу споживчих товариств капітана Вітта.

Так само, як і в Олександрівському та Катеринославському повітах, земство взялося за створення дружин самоохорони. Воно проголосило «негайну ліквідацію» рад, вимагало від місцевих волосних управ «всіма засобами» припинити діяльність «грабіжницьких шайок», які тероризували населення, користуючись слабкістю влади й анархією. Але ситуація була схожою на замкнене коло. Волость сама вимагала підтримки від повіту. Царицинокутська волосна земська управа терміново вимагала допомоги з Мелітополя: «Царицин Кут (тепер с. Приморське Василівського району) грабують, горить. Накладено контрибу-

ОГЛОШЕННЯ.

Оголошуємо до відомості населенню м. Олександрівська його повіту, а також всіх інтегрованих, що вилучено затверджений Директорією шостого січня 1919 року закон:

«У разі його доповнення та зміни відповідних законів постановами»:

- 1) З 26-го січня н. с. 1919 року Російські грошові знаки, як кредитні білети, так і знаки Російської Державної Скарбниці, так само червоні, переставати бути законними знаками на Україні і припинити їх використання бути обов'язковим.
- 2) Державна Українська одиниця є гривня, яка містить вісім копійок; обсягом дванадцять тисяч (8,712) долів поного золотого. Гривня поділяється на сто копійок; Дві гривні складають карбованець.
- 3) Всі розрахунки зборів, догуканні видки, та зазначені в інших сум і грошових розрахунках, актах та всіх інших угодках, а також і всі платежі проводяться в гривнях та шайках.
- 4) Виконання на угодках та обов'язках, що пов'язані з приватною власністю стосуються з 26-го січня цього року і виконуються в рублях, денгках і гривнях.
- 5) З 16-го січня 1919 року всім Державним установам припинити прийом російських кредитних білетів в ОДНУ тисячу рублів та ПЯТЬСОТ руб. і з 21 січня і ДВІСОТ П'ЯТЬДЕСЯТ рублів і платежі та платежі, а також на білеті розрахки. Що ж до решти російських грошових знаків, то міністру фінансів надається право визначати курс, по которому вони мають припинитися після 26 січня 1919 року урядовим установам, а також стосовно та інші умови цього припинення, по окремих категоріях знаків.
- 6) Закон цей вводиться в дію по телеграфу. Голова Ради Міністрів ЧЕХОВСЬКИЙ. Міністр фінансів МАРТОВ.

Олександрівський Повітовий Комісар ЛАЗАРЕНКО.

10 січня 1919 року
в Олександрівську
та Новороздольську.
(Олександрівська, Дирекція місцевої державної адм.)

Оголошення олександрівського повітового комісара УНР, 10 січня 1919 р.

цію сто п'ятдесят тисяч. Сьогодні організована бойова дружина. Нестаток зброї, припасів. Допоможіть укріпити дружину».

Таким чином, проблеми державного будівництва на всій території Запорізького краю були схожими. Відчувалося намагання Директорії стати загальноукраїнським демократичним урядом і спрямовувати громадську ініціативу на загальнодержавну користь. Національно свідомою частиною населення нашого краю і демократично обрана влада в більшості її підтримувала.

2. Селянський повстанський рух

Наприкінці 1918 р. територія Запорізького краю була охоплена повстанським рухом. Найвідомішими були партизанські загони І.С. Опанасенка, М.П. Барабаша, І.М. Коноваленка, П.С. Минька. Особливо відчутними їхні дії були в районах Михайлівки, Малої Знам'янки (з 1920 р. – Кам'янки), Балок, Василівки – тобто в Північній Таврії. Вони мали антигетьманське та антинімецьке спрямування та підтримували привабливі лозунги радянської влади. Про ідеали частини повстанців свідчить назва одного із загонів – «За владу рад», очолюваного І.С. Опанасенком.

Партизани завдавали удару австро-німецьким військам, які виконуючи зобов'язання перед Антантою, мусили затриматися в Україні до приходу союзників.

У січні 1919 р. партизанський рух знову активізувався. Це було результатом складної політичної ситуації. З півночі прямували частини Червоної армії, з півдня – війська генерала Денікіна, підтримувані збройними формуваннями Антанти. Партизани протистояли денікінцям і не дозволили їм створити суцільний фронт від Одеси до Маріуполя і стримували просування їхньої армії в північні райони.

Складовою часткою партизанської боротьби став махновський рух. Його могутнім джерелом було широке невдоволення грабіжницькою політикою австро-німецької окупаційної влади, неспроможністю гетьманату вирішити земельне питання. Політичний і культурний рівень тодішнього селянства – переважної верстви суспільства – та наявність «народного ватажка» – «батька», який відстоював селянські інтереси, робили ім'я Нестора Махна легендарним, а його армію – непереможною.

Наприкінці 1918 р. махновський рух охопив значну територію нашого краю. Чисельність загонів, очолюваних Н. Махном, збільшилась до 20 тис. чол. Масштабними були і його військові акції. Саме тоді махновці розгромили 7-тисячний гарнізон Республіканських військ УНР у Катеринославі.

Ситуація спонукала махновців до напруження сил і пошуку власного політичного вибору. Спочатку оголосили мобілізацію. 24 січня «Военно-революційний польовий районний штаб села Гуляйполя та околиць», звертаючись до місцевих рад, дав вказівку провести в п'ятиденний термін мобілізацію солдат. Документ зазначав: «Кожний солдат-революціонер, взявши з собою дві пари білизни, шинель або теплий піджак, з цілими чобітьми, повинен явитись у Головний Штаб села Гуляйполе».

Гуляйполе, 28 лютого 1919 г.

**По ВСЬМ, ВСІМ, ВСЬМ
фронтам и по отдѣлам.**

ОБ'ЯВЛЯЮ всьм командам полков, баталіонов и рот.

ОБ'ЯВЛЯЮ всьм партизанам, революціонерам, что если хотя один грабеж совершител или насилія над гражданами занимаемых мѣстностей, **ПРЕДПИСЫВАЮ** совершивших **РАЗСТРѢЛИВАТЬ**, как наших общих врагов, умышленно поступивших в ряды наших армій и компрометирующих ее самое и ея стрѣмленія.

Батько Махно.

Оголошення штабу повстанських військ Н. Махна про заборону грабіжництва й насилля, 28 січня 1919 р.

Наказ Военно-революционного штаба войск Н. Махна про мобілізацію, 24 січня 1919 р.

Сільські громади, як правило, відкликалися з порозумінням. Надавали бранців, коней і підводи, доглядали за пораненими. До такої підтримки були готові в більшості випадків і виборні місцеві органи – сільські правління та земства. Вони забезпечували доставку хліба, фуражу, худоби, надавали квартири.

У свою чергу, махновці намагалися бути справедливими до земляків, особливо найбідніших, частиною яких були самі. Вони ділилися з ними нехитрим скарбом, роздавали трофеї, намагалися допомогти сім'ям полеглих товаришів. Сім'ї загиблих махновців загону Зубкова, що відступив з Нижніх Сірогоз у бік Олександрівська, отримали по корові. Реквізоване селянське майно повертали власникам, коли минала потреба.

Проте подібне ставлення до махновців було не у всіх. Як раніше зазначалося, складнішими були взаємини українського повсталого селянства з німецькими колоністами, а так само – з євреями.

У лютому–березні 1919 р. більшість партизанських загонів, у тому числі й махновських, влилися до складу Червоної армії. Н. Махно очолив 3-ю бригаду Задніпровської радянської української дивізії, якою командував П. Дибенко.

19 травня бригада Н. Махна була розбита денікінцями і повернулася в район Гуляйполя. Як відомо, однією з головних причин поразки стало недотримання радянським командуванням своїх союзницьких зобов'язань щодо махновців, намагання більшовиків ослабити і знищити свого небезпечного союзника. У найвідповідальніший момент бою їм поставили набії, що не підходили до системи зброї. Повстанців використовували як засіб боротьби проти білої контрреволюції та для розколу єдності українського руху. Тому вже 29 травня 1919 р. Н. Махно виступив проти Червоної армії.

Не зрозумівши значення боротьби Директорії за українську державність і не підтримавши її своєчасно, махновці, як і Директорія, стали жертвою сильнішого противника – радянської влади.

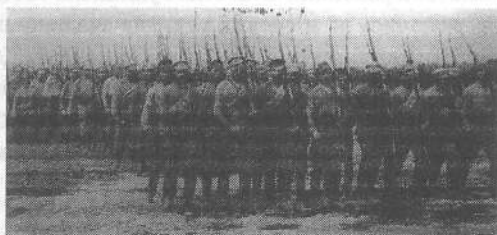
3. Просування Червоної армії на Південь

Своєрідність махновського руху, його визвольний характер збігався з лозунгами Червоної армії, що просувалася від прифронтової смуги з Росією вглиб України. 26 січня 1919 р. частини групи військ П. Дибенка вибили війська Директорії з Катеринослава.

З приходом Червоної армії знов встановлювалась радянська влада. Багато наших земляків пов'язували з нею порятунок від усіх бід.

25 лютого 1919 р. виконком Ради робітничих депутатів повідомив Олександрівську міську думу та управу про її розпуск. Розпускалися й земські управи.

Жорстокі бої між Червоною і Добровольчою арміями продовжувалися

Червоноармійці, 1919 р.

КРАСНОЕ ЗНАМЯ

Орган Революционной Красной Армии
и Советской Работы

ПРОГРАММА
РЕВОЛЮЦИИ

Содержание номера:

1. Доклад о работе
2. Доклад о работе
3. Доклад о работе
4. Доклад о работе
5. Доклад о работе
6. Доклад о работе
7. Доклад о работе
8. Доклад о работе
9. Доклад о работе
10. Доклад о работе

ЛУЧШАЯ ГАРАНТИЯ, ЛУЧШЕЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СВОБОДЫ—ЭТО ВИНТОВКА
В РУКАХ РАБОЧЕГО И КРЕСТЬЯНИНА.

Опасность сзади.

Вся наша работа должна быть направлена на то, чтобы обеспечить безопасность сзади. Это значит, что мы должны бороться с контрреволюцией и с буржуазными шпионами. Мы должны быть готовы к любой опасности.

Наша Программа.

1. Борьба с контрреволюцией и буржуазными шпионами.
2. Борьба с буржуазными идеями.
3. Борьба с буржуазными методами.
4. Борьба с буржуазными интересами.
5. Борьба с буржуазными силами.
6. Борьба с буржуазными методами.
7. Борьба с буржуазными интересами.
8. Борьба с буржуазными силами.

Газета "Красное Знамя", 1919 г.

ка, Казанкувате, Ново-Полтавка (всі села Чернігівського р-ну). 15 березня бригада Н. Махна взяла під свій контроль Бердянськ, а 17 березня рішучим штурмом червоні війська захопили Мелітополь.

Квітень був часом найбільших успіхів радянського фронту. Червона армія не тільки закріпилася на північно-західному узбережжі Азовського моря, а й зайняла Крим. Повстансько-селянське поповнення її лав, виконавши свою місію, розходилося по домівках.

4. Встановлення радянської влади

Присутність військ Червоної армії забезпечила встановлення радянської влади на всій території краю. Її встановлення нерідко супроводжувалося насиллям, терором, що більшовики намагалися виправдати революційною необхідністю. Тільки в селах Андріївка та Успенівка Бердянського повіту внаслідок «червоного терору» протягом двох годин було розстріляно близько 500 чол. мирних жителів, звинувачених у саботажі, дезертирстві, пособництві махновцям і куркулям.

Виходили з підпілля і виникали осередки більшовиків, які складали основу влади. Розпочинали роботу революційні комітети (ревкоми), ради робітничих і селянських депутатів та їхні виконкоми. Населення не було допущене до їх формування. Склад ревкомів визначило партійне та військово керівництво. Повітові ревкоми контролювали діяльність волосних і сільських ревкомів і рад. 29 березня 1919 р. Бердянський повітревком давав вказівку сільським ревкомам перевірити свій склад і виключити «класово ворожі елементи».

У північній частині нашого краю – на території, що входила до Катеринославського повіту, волосні з'їзди рад були скликані вже наприкінці лютого; у південній – пізніше.

Встановлювали контроль над виробництвом і цінами. На першому ж засіданні Царицинокутської волосної ради, що відбулося 4 березня 1919 р., було вирішено взяти на облік паровий млин І.П. Лібермана та всі вітряні млини, встановити плату за помел зерна та зобов'язати власника мати ваги. Брالی на облік майно колишніх урядників, продавали його з торгів або ділили між біднішими.

Одразу приступали до розподілу землі. На засіданні районного з'їзду представників земельних відділів рад Білецької, Веселянської, Григорівської, Новояковлівської, Царицино-Кутської, Янчекракської волостей вже 5 березня постановили «здійснити розподіл землі пропорційно душ населення», тобто за зрівняльним принципом. Брالی на облік продовольство та фураж, покинуті власниками.

У містах потрібно було налагодити роботу промисловості. Але це погано вдавалося через втечу власників, відсутність коштів, палива та сировини. Були порушені економічні зв'язки, транспортна система. Підприємства могли діяти тільки з встановленням жорсткого командного примусу. Тому і була покликана радянська політика воєнного комунізму.

Підприємства переводили на військовий стан, робітники і службовці оголошувались мобілізованими. При повітових радах створювали відділи праці, постанови яких носили обов'язковий характер. 19 лютого 1919 р. Олександрівський відділ праці опублікував «Попередні правила внутрішнього розпорядку». Профспілки зобов'язувались строго стежити за дисципліною, не допускати запізнь на роботу, проведення в робочий час будь-яких зборів, крім виборів до Ради робітничих депутатів.

Складовою часткою цієї політики була продовольча диктатура. Постанова Бердянського повітового продовольчого комітету, поширена навесні 1919 р., застерігала: «винуваті в приховуванні хліба, а також в саботажі, з чийого боку він би не проявлявся, будуть віддані воєнно-революційному суду, включно до розстрілу, а знайдені надлишки конфісковані».

До квітня з території Олександрівського повіту на підтримку голодуючих Росії та Червоної Армії було відправлено 100 вагонів хліба та заготовлено ще 2,2 тис. тонн. У Мелітопольському повіті обсяг вилученого становив 10 тис. тонн зерна й борошна. 30 травня 1919 р. більшовики Бердянського та Дніпровського повітів з відчуттям революційного обов'язку телеграфували до Наркомпроду РСФРР: «Прохаємо відправити в Пітер 200 вагонів хліба... Це наш подарунок революційному Петрограду».

Нове господарювання принесло й нові проблеми. Без одностайності сприймалися декрети радянської влади. 17 березня представники Веселянської волості категорично відмовились передати частину усусільненої землі сусіднім малоземельним волостям. Вони вирішили залишити колишнім власникам наділи в розмірі до 60 десятин. Більше того – представники цієї волості заявили, що «вживуть силу зброї, але все ж таки землі не віддадуть». Для врегулювання конфлікту зверталися до Мелітопольської повітової ради.

Сильну протидію народу викликав декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви». Батьківські комітети і вчителі, розуміючи велике морально-виховне значення викладання Закону Божого в школі, висловлювали невдоволення виключенням його з числа навчальних предметів.

Погіршення умов життя породжувало зростаюче невдоволення робітників і селян.

З'їзд селянських і робітничих депутатів, що зібрався 10 лютого 1919 р. в Олександрівську, зазначав: «Ми не визнаємо самозваного уряду, який іменує себе Робітничо-селянським урядом України, котрого не обирали ні робітники, ні селяни, а також і його опублікованих декретів і розпоряджень».

Ще більш категорично на адресу радянської влади висловився з'їзд представників 71 волості Олександрівського, Бердянського, Бахмутського та Павлоградського повітів і делегатів 3-ї бригади Задніпровської дивізії Н. Махна, що відбувся 10 квітня в Гуляйполі. Політику більшовиків він називав злочинною й антинародною. З'їзд вимагав свободи слова і друку, вільної діяльності лівих політичних сил, проведення соціалізації землі, налагодження нормального товарообігу між містом і селом, припинення діяльності продовольчих загонів.

Насправді утверджувалася жорстока диктатура меншості над народом.

5. Денікінська альтернатива

У період краху гетьманського режиму військово-політичну ініціативу на півдні спробували перехопити білогвардійці. Вони намагалися не допустити сюди війська Директорії, більшовицьку Червону армію та придушити махновський повстанський рух.

11 грудня 1918 р. телеграмою командувача білогвардійських військ Добровольчої армії було призначено начальника гарнізону м. Мелітополя й начальника Добровольчих військ у Мелітопольському та Бердянському повітах. Ним став полковник Бекиревич. Він розпочав формування добровольчих загонів. Всім добровольцям, а також офіцерам, юнкерам, гайдамакам, прапорщикам та унтер-офіцерам належало в тиждень термін

записатися в Мелітопольський загін Добровольчої армії. Було відкрито бюро запису для прийому боєздатних добровольців, які могли володіти зброєю.

З огляду на гостроту селянського повстанського руху, який очолював Н. Махно, білогвардійці спробували використати проти нього організацію і силу зброї гетьманських загонів державної варти. «Вся міська і повітова варта, кінна сотня і пошукові загоны зобов'язані залишатися на своїх місцях, виконуючи свої прямі обов'язки, і як військова бойова сила входять до складу Добровольчого Мелітопольського загону».

Для придушення махновського руху запроваджувався воєнно-польовий суд.

14 грудня 1918 р. мелітопольський повітовий староста полковник Городиський закликав населення повіту «ніяких більшовицьких розпоряджень та наказів не виконувати і радянської влади не визнавати». Наголошувалось: «Всі більшовицькі виступи будуть придушені силою зброї, а особи, які агітують і стоять на чолі цих виступів, віддані суду за законами воєнного часу».

Вся повнота цивільної влади закріплювалась за Головноначальствующим на Таврії. Цю посаду обіймав А. Десницький, який ще 22 листопада 1918 р. виступив з відозвою до населення Таврії проти Директорії. Відозва завершувалася закликком підтримати його «до приходу союзницьких військ» (тобто Антанти) та розв'язувати питання про владу в Україні на українсько-російській мирній конференції. Отже, йшлося не про створення Української держави, а про «відновлення єдиної Росії».

20 січня 1919 р. війська Добровольчої армії генерала А.І. Денікіна, підтримані союзниками, активізували свою присутність у нашому краї. Вони висадились десантом у Бердянську і Генічеську та почали просуватися в бік Олександрівська-Гуляйполя.

Рух на північ Таврії супроводжувався розгоном місцевих ревкомів і органів радянської влади. Не допускалась і діяльність українських національних організацій. Розстрілювали місцевих більшовицьких активістів і повстанців.

Денікінський режим відкидав революційні експерименти. Він проголошував священне право приватної власності. Почалися нові мобілізації населення до білогвардійської армії. Відповідний наказ за підписом генерала Тілло з'явився у волостях у січні-лютому 1919 р. За відмову його виконання розстрілювали на місці.

Знову активізувався партизанський рух. У січні 1919 р. на території Терпіннівської волості вже діяв великий партизанський загін, що наносив суттєві удари ворогу.

У травні почався наступ денікінської армії. Прорвавши фронт, який утримувала бригада Н. Махна, 8 червня 1919 р. денікінці взяли Бердянськ. Після тижневих запеклих боїв у районі Великого Токмака 12 червня червоноармійські частини здали позиції.

Військові підрозділи, а з ними й місцеві загоны самоохорони відійшли на правий берег Дніпра.

З червня до кінця грудня 1919 р. територія краю опинилася під владою денікінської Добровольчої армії.

Запам'ятайте ці дати:

20 листопада 1918 р. – відновлення діяльності Олександрівської думи

21 грудня 1918 р. – з'їзд представників міських і земських самоуправлінь у Мелітополі

20 січня 1919 р. – початок наступу Добровольчої армії в Північній Таврії

20 січня 1919 р. – початок впровадження обігу гривні на Запоріжжі

25 лютого 1919 р. – розпуск Олександрівської міської думи

березень 1919 р. – встановлення радянської влади на території краю

29 травня 1919 р. – Н. Махно виступив проти Червоної армії

Дайте відповіді на запитання

1. Яку роль відіграли збройні сили в утвердженні влади Директорії в Запорізькому краї?

2. Хто представляв Запорізький край на Трудовому Конгресі?
3. Чи справді Директорія прагнула демократичного режиму?
4. Чому всі політичні сили намагалися здобути підтримку селянства?
5. У чому полягала спільність процесу утвердження демократичної влади на території краю, яка належала до складу різних губерній?
6. Як вирішували питання поповнення своїх військ усі воєнно-політичні сили, що діяли в краї?
7. Чому селянський повстанський рух спочатку підтримував Червону армію, а згодом виступив проти неї?
8. Порівняйте заходи щодо організації управління на місцях Директорії, радянської влади, Добровольчої армії.

Документи:

1. Протокол зборів Мар'ївської сільської громади Біленської волості про вибори на Трудовий Конгрес. 15 січня 1919 р.

Собранию прочитана инструкция о выборах на Трудовой Конгресс, Земельный Закон, утвержденный Украинской Центральной Радой 18 января 1918 г., и пояснено о порядке выборов.

Председателем, согласно пункту 3 Инструкции по расчету 947 душ обоого пола населения Марьевки, предложено о выборах одного представителя на уездный съезд для выбора из них депутатов на Трудовой Конгресс на 19 января 1919 года в г. Киев.

Представителем избран единогласно Илья Минович Водяха.

Избранный представитель Водяха заявил, что он поддерживает и стоит всецело за трудовое рабочее селянство, за передачу земли без выкупа трудовому народу, стоит за федеративную демократическую Украинскую Народную Республику, причем впредь до созыва Всероссийского Учредительного Собрания должно быть самостоятельное Правление Украины.

Избранному представителю наказали:

1. Стоять за федеративную демократическую Украинскую Народную Республику, причем впредь до созыва Всероссийского Учредительного Собрания – стоять за самостоятельное Правление Украины.

2. За передачу земли согласно IV Универсала Центральной Рады.

3. За введение обязательного и бесплатного государственного обучения.

Председатель собрания И. Головко.

Товарищ председателя Савва Зуб.

Секретарь Т. Соченко

Участники собрания /підписи/.

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р.-95. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.

Пояснить:

1. Якою селяни бачили майбутню форму держави?
2. У чому полягала спадкоємність аграрної політики Центральної Ради та Директорії УНР?
3. Які рядки документа дають підстави стверджувати про захист інтересів трудового народу та демократичні прагнення Директорії?

2. Телеграма Катеринославського губернського комісара повітовим комісарам. 12 грудня 1918 р.

Передаю для широкого оповіщення наступне розпорядження: «Провокатори, злодії та грабіжники користуються тим, що населення не скрізь добре це знає і заявляються на

села, називають себе розвідкою армії УНР "петлюрівцями" і т. п. та грабують населення, чинять незаконні ревізиції. Приписують негайно оповістити нарочними всі села вашої околиці, що армія Української Народної Республіки нічого ні в кого не ревізує. Коли б була потреба в тім, то це робитиметься щоразу тільки з окремого дозволу Директорії. Від усяких людей, невідомих на місцях, вимагати відповідних документів, і коли їх нема, то заарештовувати і оддавати під військовий суд. Про всякі випадки ревізиції справляйтеся в Головному штабі і без його відповіді ні до яких ревізицій не допускайте.

Начальник штабу головної команди військ УНР отаман Осецький». № 12429.

Тов. губерніяльного комісара Ященко

З оригіналом згідно: Секретар Катеринославського повітового комісара /підпис/

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р.–3186. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 69.

Пояснить:

1. Чому місцеве керівництво було вкрай занепокоєне подібними фактами незаконних ревізицій?
2. Яким чином влада наставляла діяти у випадках дискредитації армії УНР?

3. Постанова відділу народної освіти виконкому ради робітничих депутатів м. Олександрівська з приводу відокремлення школи від церкви. 19 березня 1919 р.

В связи с декретом Народных Комиссаров Украины об отделении церкви от государства и школы от церкви (пункт 9, 10, 12, 13), в городе упорно распространяется самая гнусная клевета, будто Советские власти насилуют религиозные чувства верующих. Клевета эта главным образом возникла в связи с отделением школы от церкви.

Доводится до сведения горожан что, согласно декрету Рабоче-крестьянского правительства, никому не воспрещается веровать как угодно, никому не возбраняется выполнять свои религиозные обряды, никто не покушается на религиозные святыни.

Декрет об отделении школы от церкви преследует только одно: коренные преобразования в школе, освобождение ее от влияния церкви. Школа должна быть только светской школой.

Верующие вольны для религиозных целей избирать храмы, а не школы. Школа только для науки, а для веры – храмы, церкви, молельни.

Кто не может уяснить себе этот декрет, кто лжет и клеветает на советскую власть, а особенно те, кто делают это подлое ремесло, возбуждая умы верующих, распалая страсти, растравляя темноту народную, тот является самым мерзким, самым гнусным врагом государственного порядка. Эти змеи, шипящие из-за угла, эти ядовитые гады будут самым беспощадным образом истребляться советской властью.

В заключение доводится до сведения тех негодяев, которые ведут в народе определенную погромную агитацию в связи с освобождением школы от церкви, что, согласно с декретом Рабоче-крестьянского правительства об агитации, направленной к возбуждению национальной вражды, они подлежат суду Революционного трибунала со всеми последствиями сего (5 лет тюремного заключения, а в прифронтовой полосе – Александровск – вплоть до расстрела).

Последнее объявляется к сведению особенно тех лиц, кои заинтересованы в настоящем декрете.

Отдел народного образования.

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р.–1221. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24.

Пояснить:

1. Наскільки поширеною можна вважати громадську думку проти декрету?
2. Як автори документа оцінювали противників декрету?
3. Яке покарання передбачалося за невиконання декрету?

Урок 6 Військово-політична боротьба в Запорізькому регіоні у другій половині 1919 – 1920 рр.

Згадайте:

1. Які національні військово-політичні сили намагалися контролювати владу на Запоріжжі навесні 1919 р.?
2. Яким силам надавали військово підтримку іноземні держави в ході громадянської війни в Україні?

1. Запорізький край під владою генерала Денікіна

Кінець весни 1919 р. приніс на Запоріжжя нове ускладнення військово-політичної обстановки. Війська Добровольчої армії генерала А.І. Денікіна, захопивши 4 травня Луганськ, стали тиснути махновські та червоноармійські частини на північ. Територія нашого краю лежала на шляху просування білогвардійців на Москву.

29 червня 1919 р. денікінці зайняли Мелітополь, 8 липня – Бердянськ, 10 липня – Олександрівськ.

Спочатку більшість населення полегшено зітхнула. Духовенство зустрічало добровольців хлібом-сіллю. Робітники вітали нову владу «як рятівницю». Такі настрої були не випадковими. З Червоною армією відступили в минуле й драконівські заходи більшовицької влади: продрозкладка, трудові мобілізації, експропріації.

У містах і селах одразу відновлювалась звична влада земського самоуправління.

Але незабаром з'ясувалося, що його реальна сила надзвичайно обмежена військовою владою. Місцеві органи були підпорядковані одноосібній владі Катеринославського і Таврійського губернаторів і начальників повітів, яким надавалася повнота нагляд за «законністю і правильністю» дій земських установ. Тимчасове положення про земське управління, затверджене Денікіним 4 липня, відтягувало проведення виборів демократичних земських зборів до осені. А до того часу членів губернських і земських управ мав призначати особисто губернатор.

Оскільки липень і серпень були часом збору нового врожаю, білогвардійці намагалися не згаяти можливість забезпечення армії продовольством і фуражем.

Щоб не налякати селянство, у правилах збору хліба на потреби Збройних сил півдня Росії (ЗСПР) наголошувалося, що збір одноразовий, спричинений виключно потребами військового часу і буде проводитись лише там, де є надлишки. Його обсяг визначався з розрахунку 80 кг зерна з десятини. За першочергово доставлені на зсипні пункти пшеницю і гречку мали платити більше: на Катеринославщині – по 25 крб., а в Таврійській губернії – по 20 крб. за пуд. Є дані, що ця повинність виконувалась, хоча, очевидно, далеко не повною мірою.

Денікінська політика в селі мала й інший, набагато болючіший для селянства бік. Кому залишиться врожай: власникам землі, які втекли від радянської влади, а тепер верталися у свої садиби, чи тим, хто засіяв і доглянув їхні поля? Влада намагалася вгамувати пристрасті між обома сторонами. Але її позиція була надто суперечливою. 15 липня начальник Мелітопольського повіту запропонував волосним сходам обрати представників до мирових комісій для вирішення питання розподілу врожаю. Разом з тим, ще в лютому 1919 р., коли денікінська влада майже не поширювалася

в Україні, головнокомандувач гарантував збір урожаю тим землевласникам, які посіють хліб чи віддадуть землю під посів в оренду.

У багатьох випадках селяни не наважувались збирати поміщицький хліб, аби їхня праця не була марною. Вимоги представників влади здійснювати збирання такого врожаю тільки додавало народного невдоволення.

Черговою обставиною, яка ще далі відштовхнула селянство від денікінців, була їхня військово-мобілізаційна політика. Вона почалась без найменшого зволікання. Вже 18 серпня 1919 р. в Олександрівську й на території повіту з'явилися об'яви повітового воїнського начальника про мобілізацію дорослого чоловічого населення до 43 років включно «у всіх місцевостях, зайнятих Збройними силами півдня Росії». Проводились і додаткові заходи. У відповідності до розпорядження Мелітопольського воїнського начальника від 10 серпня розпочався призов осіб «для поповнення Державної сторожі». Нею планувалося забезпечити від противника тили Добрармії. Визначалися конкретні дні призову.

Але й ці заходи не приносили білогвардійцям результату. Військовозобов'язані були мобілізовані попередніми властями. Ті, хто залишився у своїх домівках, як правило, були єдиними годувальниками сімей і ні до яких армій йти не збиралися. Тому згадані заходи військова влада стала підкріплювати силою. По суті, на захопленій білогвардійцями території була встановлена міри кримінальної відповідальності осіб-учасників встановлення радянської влади. Винуватці в захопленні влади мали бути покарані на смерть, а їхнє майно відібране в казну. Більшість тих, хто свідомо сприяв заходам радянської влади, присуджувалися до позбавлення всіх прав власності і безстрокового заслання на каторжні роботи або на термін від 4-х до 12-ти років. Навіть за несуттєві провини передбачалося карати від 2-х місяців до року чи грошовим штрафом. Дотримання цієї постанови означало б притягнення до відповідальності значної частини населення нашого краю, яка опинилася в 1917–1919 рр. в полоні більшовицьких ілюзій.

Стали звичними переслідування активістів попередніх влад. Не зупинялися й перед розправою над невинними. На початку липня із вступом добровольців до Михайлівки закололи штиками С. Голобородька – батька партизана; Г. І. Магденка та Т. Ф. Глуценка розтерзали, прив'язавши до тачанок і пустивши коней галопом; багатьох на смерть запорили шомполами. У Пологах були розстріляні В. В. Тоцький, Д. Т. Кравченко, І. Д. Асєєв та інші більшовки.

Жах, не менший, ніж більшовицька НК, нагаяла на населення денікінська контррозвідка.

Надто жорстоке ставлення денікінців до своїх політичних противників могло викликати тільки відразу, негативну реакцію до всіх заходів нової влади.

Негативно сприймався національно-політичний курс влади генерала Денікіна, його орієнтація на «єдину й неподільну Росію». Він означав майбутнє відновлення імперії й національного гніту.

СОЛДАТЫ КРАСНОЙ АРМИИ

Пасталя моментъ, когда дальййшее кровопролитіе безцельно.

Наша война уже штурмуетъ. Парияцы и не сегодня, завтра соединятся съ победоносной толпкой БОЛЧАГА, котораго поддевшищестъ злиа Сибирь, повольте, рабоче и крестьяне и весь миръ, принаошій Адмирала БОЛЧАГА Верховнымъ Председателемъ РОССІИ до урядительнаго собранія. На нашемъ фронтѣ наша война подъ ВОРОНЕЖЕМЪ, КУРСКОМЪ и ПОЛТАВОЙ.

Въ тилу у Васъ ведаъ востаніа. Везде, куда мы приходимъ насъ встрѣчаютъ съ молитвой, забрашиваютъ цѣпями, плачутъ отъ радости.

Это потому что мы несемъ миръ, хлѣбъ и истинную свободу. Мы даемъ все то, что Вами обманли предатели вашей родины и в чемъ они Васъ нагдо обманули. Проснитесь, кругомъ хлѣбъ уже зрееть и его пора убирать, чтобы не оставилъ Ваши семьи умирать зимою отъ голода.

Просайте-же Ваши руки и переходите въ нашъ. Не верьте Вашимъ комиссарамъ, что мы расстреливаемъ пленныхъ. Это не правда. Это Васъ лгутъ въ кому не дорога русская кровь.

Довольно же крови! Довольно убійствъ!
Да здравствуетъ хлѣбъ, миръ и свобода!
Да здравствуетъ Урядительное Собраніе!

Генераль-лейтенантъ ГЕЙМАНЪ.

Начальникъ Штаба,
Генеральнаго Штаба, Елисаветъ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ.

Листівка, що поширювалась на території Запорізького краю денікінцями, 1919 р.

Хоча міське населення нашого регіону було в значній мірі русифіковано, воно все ж таки не могло прийняти таку політику, що відкидала сам факт існування українського народу. Після поширення агітаційної відозви Денікіна «К населению Малороссии», в якій викладалися його політичні цілі, інтелігенція міста Олександрівська писала в місцевій пресі: «Не согласны мы только с тем утверждением, что Украина (так называемая Малороссия) была и есть неразрывная часть России». Разом з тим, частина жителів міста складала подяку Денікінові за проголошення свободи української мови й української школи: «Теперь мы можем быть уверены в расцвете украинской частной школы». Ці надії були наскрізь наївними.

Дуже швидко за фасадом обіцянок стала проявлятися реальна політика: руйнування українських пам'яток, зняття портретів Шевченка. Зазнало гонінь навіть духовенство, яке попередньо підтримало владу УНР. Архієпископ Катеринославський Агапіт, який був духовним керівником православного населення нашого краю, за «зв'язок з ворогами Росії, тобто з Пеллюрою», був відсторонений від керівництва і засланої у Георгіївський монастир Таврійської єпархії.

Таким чином, заходи денікінської влади викликали зростаючий опір. Надто непопулярною була її позиція у вирішенні найсуттєвіших соціально-економічних і політичних питань. Невраховання реалій часу і закреслення здобутків демократичної революції: реставрація поміщицького землеволодіння, ліквідація політичних свобод, повернення національного гніту – ставило пастку денікінцям на їхньому шляху до панування над «єдиною і неподільною Росією».

2. Новий спалах повстанського руху

Під час свого перебування в Катеринославі в промові, зверненій до козаків, А.І. Денікін сказав: «Нам не страшна та Червона армія, яка стоїть на фронті, нам страшна армія, яка стоїть у тилу». Цими словами він підкреслив ту велику небезпеку, яку створили для білогвардійського режиму повстанці Катеринославської і Таврійської губерній.

Невдоволення білогвардійським режимом серед мирного населення вилилось у широкий народний рух. Як і в період повалення гетьманату П. Скоропадського наприкінці 1918 р., він набув великого масштабу, захопив різні соціальні прошарки населення і політичні течії.

Знову почали формуватися партизанські загони.

Сміливі операції на залізничних лініях Нікополь – Кічкас, Пологи – Чапліно здійснювала Олександрівська партизанська бригада, що входила до складу групи партизансько-повстанських військ Лозово-Синельниківського району.

У районі Бердянська й Ногайська (тепер – Приморськ) сформувався партизанський загін під керівництвом члена виконкому Бердянської ради С. І. Кари – жителя с. В'ячеславки та Г. З. Голіка – жителя с. Ванівки. До його складу увійшли жителі міст і навколишніх сіл. Загін користувався великою підтримкою земляків, діяв сміливо і рішуче. У серпні 1919 р. під селом Чумаки на Херсонщині він розгромив один із підрозділів 3-го Кубанського кінного корпусу денікінського генерала А. Г. Шкуро. За успішне проведення операції Г. З. Голік був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Повстанський загін, який влився до складу армії Махна, було організовано в с. Миколаївці північніше Бердянська.

Водночас у багатьох місцях формувалися загони самоохорони. Особливо там, де населення жило заможніше. Такі загони, передусім, виникли в селах з переважаю-

чим складом німецького та німецькомовного населення (менонітів). Очолювали їх місцеві жителі. На території східної частини нинішньої Запорізької області – Куйбишевського і Розівського районів – такі загони діяли в с. Людвігсталь (тепер – Карла Лібкнехта), у Люксембурзі (тепер – Розівка) та ін. Загони самоохорони протидіяли тим, хто висгупував за відновлення радянських порядків і водночас махновцям, що дивилися на заможну частину населення як на ворогів соціальної революції.

Після жорстокої поразки від денікінців і репресій від більшовиків махновська Революційна повстанська армія України знову набирала сили. Джерелом цієї сили було українське селянство, запалене праведним гнівом скинення ненависного ярма денікінського терору.

На початку жовтня 1919 р. Н. Махно досяг небаченого. Просуваючись з Правобережжя на Катеринославщину, він протягом тижня стрімким 350-кілометровим рейдом пройшов по тилах противника і взяв під контроль значну територію Південної України, зокрема Кривий Ріг, Нікополь, Олександрівськ, Бердянськ, Мелітополь, Каховку, Маріуполь, Катеринослав. Його армія перевищувала 30 тис. чол. і складалася з чотирьох корпусів. Махновці мали 51 гармату, 4 бронепоезди, 4 броневитомили, багато кулеметів.

Білогвардійський режим було фактично ліквідовано.

Махновці проголосили необхідність встановлення «вільного здорового життя». Але вони недооцінювали значення державної влади. Вони вірили в можливість його побудови на основі цілковитої самоорганізації населення.

Махновські газети «Путь к свободе» і «Вольный Бердянск», що почали виходити в Олександрівську та Бердянську, інформували читачів про становище в зонах бойових дій, критикували демократичні організації за недостатню активність у революційному пориві, розвінчували політику Добрармії. Вони намагалися переконати, що анархістські ідеї життєздатніші за інші. «Ви кажете анархізм – утопія, – писалося в одному з номерів газети. – Смію Вас завірити: Ваша «єдина, велика неподільна Росія» тепер – це більша утопія. Нумо з'єднайте воедино лагішів і фінів, Сибір та Україну, Кавказ з двома десятками республік, Кубань самостійну з Доном...»

Показати переваги анархістського безвладдя махновці намагалися не лише словом. Комбриг Червоної армії Ф. Левензон, який у кінці 1919 р. приїхав на переговори до штабу Н. Махна в Олександрівськ, проходячи вулицями міста відзначав, що скрізь панує порядок. Н. Махно неухильно боровся проти розбоїв. На стінах були розклеєні накази, які попереджували про розстріл на місці за спробу пограбування.

Перед загрозою господарчого краху і заради зміцнення армії махновці змушені були поступатися анархістськими принципами і починати державне будівництво. Вони ініціювали проведення 27 жовтня 1919 р. в м. Олександрівську окружного з'їзду селян, робітників і повстанців. Одним із головних завдань ставилося створення комісії «для скликання подальших з'їздів з питань економічного і соціального будівництва в країні».

Закликаючи населення до «революційності», махновці підтримували Вільні ради, передачу землі селянам, а фабрик і заводів – робітникам. Але за цими проголошеннями припинялося конструктивне будівництво справді народного устрою. Дзвінка революційна фраза, відсутність продуманих заходів і терпимості до інакомислячих відштовхували активні громадські сили від таких будівників. Вони сіяли страх, вбивали ініціативу. Революційний махновський порядок міг триматися лише доти, доки існувала збройна сила, на яку він спирався.

У тих місцевостях нашого краю, які були звільнені від денікінців і де надовго не залишились махновські частини, відновлювалась звична влада земства. Іноді вона продовжувалась і при махновцях. За таких умов діяла наприкінці 1919 р. міська управа в Олександрівську, повітова земська управа в Бердянську. Проводили свою звичну роботу на території краю численні волосні правління.

Громлячи військові з'єднання білих, руйнуючи ворожі комунікації, дезорганізуючи тили, українські повстанці значно послабили їхні сили.

Розмах і масовість повстансько-партизанського руху проти білогвардійського окупаційного режиму спричинили його крах і створили сприятливі умови для контрнаступу Червоної армії.

3. Контрнаступ Червоної армії та відновлення радянської влади

Контрнаступ радянських військ розпочався 11 жовтня 1919 р. Наприкінці грудня вони вступили на територію, контрольовану армією махновців. Як згадував історик і діяч махновського руху П. Аршинов, «зустріч між махновцями і червоноармійцями вийшла теплою, товариською», але «така згода тривала з тиждень». Ще 11 грудня 1919 р. голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький видав таємний наказ щодо проведення заходів проти українських партизан. Передбачалася заборона спільних дій, відведення їхніх частин у тил на розформування, а в разі відмови – «безпощадне покарання».

Подолавши завдяки махновцям опір Денікіна, радянське командування шукало приводу їхнього знищення. Розуміючи, що сила повстанців у зв'язку з рідним краєм, воно видало наказ про відправку махновської армії на польський фронт. 8 січня 1920 р. Реввійськрада махновців, що перебувала в Олександрівську, отримала цей наказ.

У свою чергу Н. Махно поставив вимогу: надати Катеринославській і Таврійській губерніям автономію та підписати відповідний військовий договір.

Така позиція явно не задовольняла більшовицьке

керівництво. Вже наступного дня – 9 січня – Всеукраєвком проголосив Н. Махна та його сподвижників поза законом. Починається знищення повстанської армії.

Повстанці не бажали воювати з такими ж селянами й робітниками, як самі. Більша їх частина вважала своє завдання виконаним. Вони розходились по домівках у надії отримати від радянської влади землю та спокійно господарювати. Багатьох кошив тиф. Захворів сам Н. Махно.

11 січня було прийнято рішення про розпуск повстанської армії терміном на місяць і намір укладення військового договору з радянською владою. Просуваючись на південь, махновці звільняють рештки населених пунктів краю від денікінців. Та по-

Махновські газети, 1919 р.

заду рухаються частини 41-ої стрілецької дивізії колишнього лівого есера Ю.В. Сабліна, які обеззброюють повстанські полки і розстрілюють командирів. 13 січня 1920 р. під Мелітополем було роззброєно 800 чол., одну батарею; 14 січня – 1000 чол. Деякі загони переходили до складу регулярних червоноармійських частин. Інші під ударами червоних змушені були розсіпатись по степу та розійтись по домівках.

Вступ частин Червоної армії в Бердянськ, початок 1920 р.

Взяття Червоною армією території краю під свій контроль означало неминуче встановлення радянської влади. Її відновлення відбувалося протягом зими 1920 р. Навесні більшовицьке державне будівництво розгорнулося ще активніше.

Проте його спроба зазнала чергової невдачі. Її припинив новий білогвардійський наступ.

4. Військові дії генерала Врангеля в Північній Таврії та їх поразка

Білогвардійські війська, отримавши спорядження й матеріальну допомогу держав Антанти, посунули з території Криму на північ. Це була так звана Руська армія, очолена генералом П. М. Врангелем, який у квітні 1920 р. змінив на посту головнокомандувача А. І. Денікіна.

Перша спроба врангелівського наступу була здійснена 14 квітня, коли поблизу Кирилівки висадилися частини під командуванням генерала А. П. Кутепова у складі 800 багнетів і артилерійської батареї. У жорстокому дводобовому бої під Якимівкою вони були розбиті червоноармійцями.

Другу спробу висадки здійснили влітку. Скориставшись тим, що основні сили червоних були задіяні на польському фронті, 6 червня в Кирилівку на 28 суднах висадився десант генерала Я. О. Слацова. У його завдання входило захопити Мелітополь, перерізати залізничне сполучення і вдарити в тил Червоної армії. Потім – розгорнути бойові дії на Дону та Північному Кавказі й наступати на Москву.

Майже одночасно – 7 червня – 1-й корпус генерала Кутепова розгромив Латиську дивізію та вирвався з Криму. Наступ йшов з Перекопу до лінії Дніпра.

Корпус Слацова почав швидко просуватися в західному та північному напрямках, легко долаючи опір 13-ої армії червоних. 10 червня він зайняв Мелітополь, Ногайськ і, обігнувши Великий Токмак, просувався далі. До 12 червня білогвардійці очистили від червоних Північну Таврію. Загальна чисельність військ становила 22 тис. багнетів і 2 тис. шабель. Врангель поставив завдання утримувати район Мелітополя, зіпсувати залізницю Бердянськ – Верхній Токмак і Пологи – Олександрівськ. Армія зупинилася, закріплюючи взятий простір, з метою доукомплектуватися та підтягнути тили.

Листівка політвідділу Південно-Західного фронту "На Врангеля", 1920 р.

Д. П. Жлоба, командир
кінного корпусу

Командування Південно-Західного фронту червоних підсилило 13 армію стрілецькою дивізією та двома бригадами. Додатково була прислана з Кавказу кінна армія Д. П. Жлоби. Кіннота висаджувалася на станціях Волноваха, Розівка, Царекостянтинівка. Загальна кількість військ – 30 тис. багнетів і 11 тис. шабель.

15–23 червня 1920 р. білі провели другу серйозну операцію у Північній Таврії. Бої точилися на фронті Попівка–Новополтавка, у районі Чернігівки. Штаби двох червоних дивізій були захоплені. Руська армія взяла також 3 000 коней і повністю поповнила кінський склад своїх дивізій.

29 червня в районі станцій Царекостянтинівка – Пологи та 2 липня в районі с. Новоспаського кінна група Жлоби зробила дві невдалі спроби контратаки. Але добре озброєний і тактично навчений противник, застосувавши бронемашини й літаки, майже повністю знищив червону кінноту. Ситуація ставала критичною.

У той самий час більшовицька Росія вела війну з Польщею. Недооцінювати військові дії на Півдні було теж неможливим. У липні ЦК РКП(б) звернувся до парторганізацій, закликаючи: «На барона Врангеля!» Для бойових дій на Півдні створювалася Друга кінна армія.

Підтягнувши до 13-ої армії дві стрілецькі дивізії, у ніч проти 7 серпня Червона армія, переправившись біля Каховки, вдарила по корпусу генерала Слащова. Успіх виявився тимчасовим. 1 вересня противник відтіснив червоних.

12 вересня Врангель направив головний удар на Олександрівську групу радянських військ, яка ледве не дійшла до Мелітополя. Розвиваючи успіх, 19 вересня білогвардійці зайняли Оріхів і Олександрівськ, а 23 вересня взяли важливий залізничний вузол Синельникове. 29 вересня вони вже були на межі Донбасу.

Після чергового військового підкріплення червоних, 21 вересня ними врешті було відкрито Південний фронт. Командувачем призначили М. І. Фрунзе. Загальна чисельність його військ перевищувала 45 тис. чол.

Як самостійну одиницю до складу фронту включили і Революційну повстанську армію Н. Махна. Бійці-повстанці та їхні сім'ї прирівнювалися до червоноармійців. 20 жовтня вони зайняли лінію Оріхів – Пологи, а 30 жовтня – вступили в Мелітополь.

8 жовтня врангелівські війська намагались перехопити ініціативу. Переправившись на правий берег Дніпра, вони захопили Нікополь. Однак ліквідувати Каховський плацдарм Червоної армії не вдалося. У середині жовтня врангелівці змушені були перейти до оборони по всьому фронту.

Провал задніпровської операції врангелівських військ поклав початок їхньому повному розгрому.

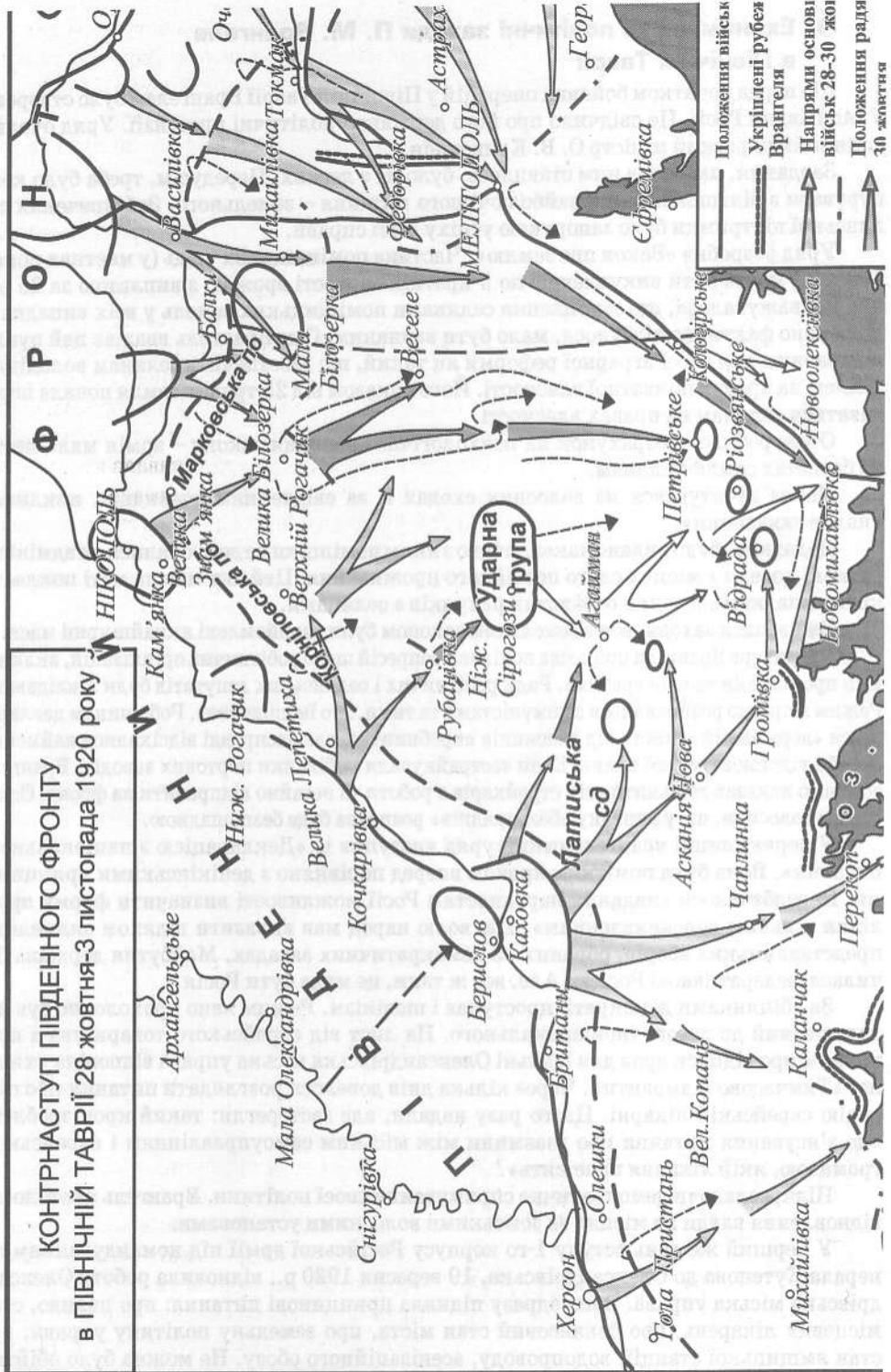
28 жовтня проти них почалась наступальна операція. Вона розгорталася стрімко. До 3 листопада врангелівські частини було розгромлено. Їхні втрати склали близько 20 тис. бійців та 40% озброєння. Край було звільнено від білогвардійців. Врангелівські війська відступили в Крим.

Командувач 1-ої Кінної армії С. М. Будьоний
з головою ВЦВК М. І. Калініним
на врангелівському фронті, 1920 р.

КОНТРАСТУП ПІВДЕННОГО ФРОНТУ

в ПІВНІЧНІЙ ТАВРІЇ 28 жовтня-3 листопада 1920 року

5. Економічні та політичні заходи П. М. Врангеля в Північній Таврії

Ще перед початком бойових операцій у Північній Таврії Врангелем було створено Уряд Півдня Росії. Це свідчило про його державно-політичні претензії. Уряд очолив колишній царський міністр О. В. Кривошеїн.

Завдання, що перед ним ставилось, було не з легких. Передусім, треба було конкурувати з більшовиками з найбільшого питання – земельного. Забезпечення селянської підтримки було запорукою успіху всієї справи.

Уряд розробив «Закон про землю». Частина поміщицьких угідь (у маєтках понад 600 дес.) могла бути викупленою по 5-кратній вартості врожаю з виплатою за 25 років. Зауважувалося, що захоплення селянами поміщицьких земель у всіх випадках, коли воно фактично відбулося, мало бути визнаним. Сам Врангель вважав цей пункт відправним для своєї аграрної реформи як такий, що забезпечить селянам володіння землею на правах приватної власності. Його наказом від 25 травня земля почала передаватися селянам на правах власності.

Отож робився розрахунок на психологічне значення закону – армія мала нести на багнетах землю селянам.

Наказ зачитувався на волосних сходах і, за свідченням очевидців, викликав «палке схвалення».

Додатково було видано наказ, згідно з яким поміщики не допускалися на адміністративні посади в місцях свого постійного проживання. Цей акт мав на меті покласти край випадкам зведення особистих рахунків з селянами.

Вживалися заходи, аби з земельним законом були ознайомлені якнайширші маси.

Диктатура Врангеля принесла політику репресій щодо робітничих організацій, включаючи профспілки та кооперативи. Ради робітничих і селянських депутатів були ліквідовані. Режим жорстко розправлявся з комуністами та тими, хто їм співчував. Робітникам декларувалася «державний захист» від власників виробництва, але насправді відсікалися найменші спроби відстоювати свої права. Коли застрайкували робітники портових заводів, Врангель особисто наказав звільнити всіх страйкарів з роботи та негайно відправити на фронт. Одночасно оголосили, що у випадку «безпорядків» розправа буде безощадною.

У червні-липні врангелівський уряд виступив із «Декларацією з національного питання». Вона була помітним кроком вперед порівняно з денікінськими принципами. Передбачалося «надання народностям Росії можливості визначити форму правління вільним волевиявленням». Цю волю народ мав виразити шляхом скликання представницьких зборів, обраних на демократичних засадах. Майбутня держава бачилася федеративною Росією. Але, все ж таки, це мала бути Росія.

За обіцянками демократії проступав і шовінізм. Режим явно прохолодно був налаштований до всього інонаціонального. На лист від єврейського товариства з проханням про відпуск дров для ідальні Олександрівська міська управа відповіла ухильно: «Тимчасово відмовити». Через кілька днів довелося розглядати питання про субсидію єврейській лікарні. Цього разу надали, але застерегли: такий крок зроблено «до з'ясування питання про взаємини між міським самоуправлінням і єврейською громадою, якій лікарня належить».

Підкреслюючи демократичне спрямування своєї політики, Врангель проголосив відновлення влади на місцях за земськими волосними установами.

У перший же день вступу 1-го корпусу Російської армії під командуванням генерала Кутепова до Олександрівська, 19 вересня 1920 р., відновила роботу Олександрівська міська управа. Вона одразу підняла принципові питання: про паливо, стан місцевих лікарень, про фінансовий стан міста, про земельну політику управи, про стан ямщицької станції, водопроводу, асенізаційного обозу. Не можна було обійти і

питання про розквартирування Руської армії та про ліквідацію майна, реквізованого радянською владою, яке більшовики не встигли забрати при відступі.

Активізувалась і підприємницька ініціатива населення. Один із відомих діячів Олександрівська, Старчевський, запропонував управі свої послуги на поставку для міста 100 вагонів дров і 20 – деревного вугілля; управа погодилась здати бажаним в оренду (за половину) корчуння пеньків у Дубовому гаю. Це була надійніша запорука відродженню життя, аніж більшовицькі примусові мобілізації та суботники.

Отже правомірно, що новий білогвардійський порядок був лише перелицьованим старим. Особливої довіри йому не було. Незважаючи на всі зусилля, докладені Врангелем у сфері внутрішньої політики і державного будівництва, вони не дозволили йому здобути широкої народної підтримки і перемогти противників.

Запам'ятайте ці дати:

червень 1919 – січень 1920 р. – окупація краю військами Добровольчої армії генерала

Денікіна

початок жовтня 1919 р. – 350-кілометровий рейд махновської Революційної повстанської армії по тилах денікінців і взяття Олександрівська, Мелітополя, Бердянська

9 січня 1920 р. – Всеукраїнським проголосив Н. Махна і його сподвижників поза законом

червень – жовтень 1920 р. – окупація краю Руською армією генерала Врангеля

Дайте відповіді на запитання

1. Який характер мала господарча політика Денікіна в нашому краї?
2. Яким було ставлення денікінців до політичних противників?
3. Чи однаково сприйняло населення Запорізького краю прихід Добровольчої армії?
4. Що було причиною розгортання масового партизанського руху на території краю в другій половині 1919 р.?
5. Якими були успіхи селянських повстанців восени – наприкінці 1919 р.?
6. Схарактеризуйте військові дії на території краю в другій половині 1920 р.
7. Як вирішувалось земельне питання на території Запорізького краю під час його окупації врангелівськими військами?
8. Що відмінного простежувалось у національній політиці Денікіна та Врангеля під час їх перебування на Запоріжжі в 1919 та 1920 рр.?
9. Який устрій місцевої влади пропонував врангелівський режим?

Документи:

1. Відношення Начальника контррозвідки Добровольчої армії в м. Олександрівську до Андріївського волосного старшини з приводу звернень про звільнення арештованих. 10 вересня 1919 р.

Предлагаю Вам объявить населению волости и местным священникам и учителям о том, чтобы население волости не обращалось с просьбами об облегчении участи или освобождении арестованных к священникам и учителям, так как ходатайства последних, нарушая нормальный ход дознания по делу арестованных, задерживают это дознание, тем самым увеличивая сроки предварительного заключения арестованных, а потому ходатайства священников и учителей мною принимаются не будут.

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р.-2109. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 34.

Поясніть:

1. Чи можна на підставі цього документа скласти уявлення про масштаб білогвардійських репресій проти жителів нашого краю?

2. *Хто, як правило, виступав у ролі прохачів перед представниками Добровольчої армії про звільнення заарештованого місцевого населення? Чому, на Вашу думку?*

2. Приговор Михайлівського сільського сходу про відмову збирання поміщицького хліба. 15 вересня 1919 р.

Ми, що нижче підписалися, селяни с. Михайлівки Андріївської волості Олександрівського повіту... заслухавши пропозицію Андріївського волосного правління від 7-го цього вересня за №№ 445 і 448 про збирання скошеного хліба при Вербовому хуторі А.А. Іваненка, поговоривши між собою, ухвалили: від молотьби хліба А.А. Іваненка відмовитись, з огляду на те, що ми до маєтків панів Іваненків ніякою відношення не маємо і скосили десятин 10-12 тільки для того, щоб пшениця не висипалась. Молотити ми не бажаємо і за косовицю не бажаємо ніякої винагороди. В чому й підписуємось.

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-849. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 30.

Поясніть:

1. *Що, на Вашу думку, стояло за відмовою селянства збирати поміщицький хліб?*
2. *Хто вимагав проведення збору врожаю на поміщицькій землі?*

3. Замітка махновської газети «Вольный Бердянск» «Как был взят Бердянск». 21 жовтня 1919 р.

По занятии города Александровска повстанческая армия решила, как и раньше, действовать стремительным натиском. Для занятия города Бердянска были посланы части 2-го Азовского корпуса во главе с командиром Т. Вдовиченко. При занятии Б. Токмака этими частями взято 95 тысяч пудов пшеницы, 1 автомобиль и снаряжение.

Двигаясь вперед, передовые части имели перестрелку с неприятелем в «Трояны», а по дороге из Ногайска ими уничтожено 30 человек государственной стражи.

В полночь на 12 октября наши части подошли к Бердянску версты на две, но неприятель открыл по ним ураганный артиллерийский, пулеметный и ружейный огонь, ввиду чего Новоспасовский полк окопался и утром, около шести часов, вместе с другими частями появился над морем и во главе с командиром т. Гончаренком занял город.

Деникинские банды пытались на лодках спастись, но нашим пулеметным огнем они почти все были уничтожены.

В городе и окрестностях нами было изрублено около 600 офицеров и сдались 900 человек мобилизованных. Захвачена большая военная добыча, о которой уже сообщалось в оперативной сводке.

По вступлении наших частей в город моментально были освобождены заключенные из тюрем, но, к великому огорчению, палачи успели до нашего прихода совершить тяжелое злодейство и в последнюю ночь расстрелять 200 заключенных.

До чего велик был энтузиазм повстанцев при взятии города, показывает тот факт, что сестра милосердия Новоспасовского полка т. Митранок, находясь все время в передовой цепи и будучи ранена, не отставала и с криком «вперед» приближалась к городу, пока не была вторично ранена; но и тогда без посторонней помощи вошла в город.

Так бороться и умирать за революцию могут лишь вольные повстанцы и подлинные дети труда. И взятие Бердянска останется одной из самых красивых страниц в истории революционной повстанческой борьбы махновцев.

Вольный Бердянск. – 1919. – 21 октября.

Поясніть:

1. *Як автор замітки оцінює дії повстанців?*
2. *На які явища і дії звертає увагу кореспондент як на найбільш суттєві?*
3. *Яку роль мали відіграти подібні повідомлення газет?*

Урок 7 Радянське будівництво на Запоріжжі в 1920 р.

Згадайте:

1. Які військово-політичні сили протистояли в Україні протягом 1920 р.?
2. Які завдання для радянської влади стали першочерговими?
3. У чому полягала відмінність земельних законів більшовицького та білогвардійського режимів?
4. Якими були методи радянського господарювання?

1. Більшовизація місцевої влади, заходи нового режиму

Протягом січня – першої половини лютого 1920 р. червоні війська завершили взяття під свій контроль території Запорізького краю. Почалося запровадження радянської влади й утвердження більшовицької диктатури.

Спочатку створили ревкоми: сільські, волосні, повітові. Почали їх «зміцнювати» комуністами. Більшовики не бажали допускати до влади представників інших партій. 9 січня 1920 р., обговорюючи становище в Олександрівському повіті, на засіданні Катеринославського губкому КП(б)У доповідали: «Було отримано пропозицію лівих і правих соціалістів-революціонерів про бажаність спільної роботи, але їм був поставлений з нашого боку певний ультиматум, і вони повинні були відмовитись».

Серйозніше, ніж у попередні роки, більшовики поставилися до питання про структуру органів влади. Бердянський ревком 20 лютого поставив безкомпромісну вимогу перед волосними ревкомами, щоб у їхньому складі обов'язково діяли відділи управління, продовольчий, земельний, запису актів громадянського стану. Визначили, чим має займатися кожен з них. Вимагали беззаперечно виконувати розпорядження зверху та регулярно інформувати про становище на місцях. Стала втілюватись і державна реєстрація актів громадянського стану, яка колись була прерогативою церкви.

З 1 червня 1920 р. було призначено новий склад Олександрівського повітового ревкому. Його очолили Куропатенко (голова) і Лешік (заступник). «Переважно у всі відділи були влиті товариші, які приїхали з Політсекцією з Росії, більш багаті знанням і досвідом радянського будівництва, ніж місцеві товариші», – повідомив новий голова. Це була загальна практика збільшовичення України того часу.

Поряд з ревкомами обиралися й ради. Пройшли їхні волосні та повітові з'їзди. Виборча кампанія відбулася під повним контролем більшовиків.

Пролетарии всех стран соединяйтесь!

ОБЪЯВЛЕНИЕ.

13 ФЕВРАЛЯ В 6 ЧАС. ВЕЧЕРА
по официальному приглашению
СОСТОИТСЯ

ПЕРВОЕ ЗАСЕДАНИЕ
АЛЕКСАНДРОВСКОГО
Городского Совета
РАБОЧИХ И КРАСНОАРМЕЙСКИХ
ДЕПУТАТОВ.

в НАРОДНОМ ДОМЕ
на площади свободы.

ГУБЕРНСКОМ

Оголошення про перше засідання міськради (Олександрівськ)

Це схвалювали не всі. Робітники Олександрівська, висловлюючи поширену думку, вимагали: 1) допустити до державної діяльності всі партії, що стояли на платформі влади рад; 2) встановити найтісніший зв'язок органів державного управління з органами самоврядування, не підміняючи їх собою; 3) широко залучати до участі у розв'язанні питань професійні спілки.

Але такі ідеї більшовикам були не до вподоби. Їхніх авторів вважали недостатньо свідомими або політично небезпечними.

Хоча на сільських сходах, з ініціативи ревкомів, нерідко приймалися вітальні резолюції на адресу влади та її вождів – В.І. Леніна й Л.Д. Троцького, антирадянські настрої були занадто сильними. На Запоріжжі, як і скрізь в Україні, селяни признавались, що «радянську владу визнають, але “комуни” бояться».

Олександрівський повіт більшовики характеризували як проблемний. Лише 10 з 43 волостей вважалися більш лояльними – «без махновських настроїв». Тому саме до цього повіту направили більшовицьких агітаторів. Звернули увагу, щоб вони володіли українською мовою та не були чужаками серед селян. Великий натиск зробили на розповсюдження комуністичної літератури – головним чином з продовольчої, земельної, антимахновської тематики. Більшовицька пропаганда характеризувала повстанців як представників чисто «бандитського» та «куркульського» руху.

Наслідуючи російських більшовиків, в Україні навесні 1920 р. розгортається робота Надзвичайних комісій (НК). Розпочався «червоний терор». Для винесення смертного вироку достатньо було не тільки факту служіння в армії Махна, а й звинувачень у наявності зброї. Керівником Олександрівської НК став І. Т. Леппик – член більшовицької партії, активний борець за встановлення радянської влади.

Створювалися й додаткові «внутрішні» війська. Повітові військові комісаріати формували збройні батальйони. Ці частини несли караульну службу, охороняли радянські установи та об'єкти. 25 березня 1920 р. Бердянський військовий комісар, звертаючись до селян повіту, підкреслював, що вони мають надати для формування кінного дивізіону та пішого батальйону коней і людей, причому від найбільшої волості – 10 коней, від найменшої – 3. Членам загону обіцялося утримання таке, як червоноарміяцям.

Як і всі попередні режими, більшовицький вимагав поповнення регулярної армії. На території краю було об'явлено мобілізацію. Їй підлягали чоловіки від 18 до 45 років. Про допомогу мобілізаційному плану червоних збройних сил йшлося на І з'їзді представників від волостей Олександрівського повіту 15 липня 1920 р.

Отже, першочерговим завданням більшовиків було взяття краю під контроль і створення місцевих органів управління.

2. Становище села в період воєнного комунізму

Розв'язання земельного питання за законом, затвердженим Всеукраїнським Всеукраїнським 5 лютого 1920 р. затягувалося.

У визначений урядом місячний термін місцеві органи для проведення цього закону на Запоріжжі не були сформовані. Делегати Олександрівської селянської конференції, яка збиралася в березні 1920 р., намагалися прискорити дії влади. Вони ухвалили, щоб земельний відділ повітового виконкому якнайшвидше приступив до формування волосних земельних відділів з метою розподілу землі серед трудового селянства.

Земельні відділи ревкомів і виконкомів та місцеві ради взялися ділити поміщицьку, казенну, церковну землю. Брало на облік угіддя, сільськогосподарську тех-

ніку та реманент, вирішували спірні питання про розмежування. Вже на початку червня Бердянський повітовий земельний відділ підводив перші підсумки, «хто саме і на якій підставі отримав цю землю та інвентар». Такі дії вносили заспокоєння в селянське середовище і, певною мірою, відволікали його від політичних і військових баталій.

Проте втілення цього закону про землю передбачало не тільки її розподіл між селянами, а й запровадження показових радянських господарств. Для їх створення використовувались, як правило, крупні поміщицькі маєтки, де було добре поставлено господарювання. 23 липня 1920 р. Бердянський повітревком видав наказ про недопущення найманої праці в сільському господарстві Софіївської волості і про оголошення хуторів Дмитрієвої, Петригеренка, Костянтина Безсонова, Олексенка, Грекова, Прохорова і Жейнова «народним надбанням». Вони переходили «у відання повітземвідділу в якості радянського господарства». Селяни навколишніх сіл були невдоволені подібними ініціативами влади, адже вони не отримували очікуваної землі та знарядь.

З новою активністю ревкоми і земельні відділи взялись за створення таких господарств після витіснення врангелівських військ з території краю – у листопаді 1920 р. 24 листопада Мелітопольський повітревком розіслав всім волосним ревкомам циркуляр з вимогою взяти на облік всі «нетрудові маєтки» та виселити з них власників. Ставилося завдання охорони будівель і сільськогосподарського реманенту. Тоді було остаточно націоналізовано економію спадкоємців Ю. В. Попова у Василівці, родинний маєток Ф. Е. Фальц-Фейна «Єлисаветфельд» у Тимопівській волості та багато інших.

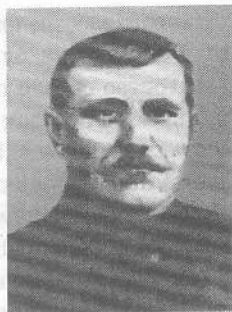
Власників, які боронили своє добро, звинувачували у контрреволюційності.

Дарма що був за колишніми поміщицькими маєтками облік і нагляд, вони швидко приходили в жалюгідний стан. Жителі місцевих сіл і хуторів продовжували грабувати недограбоване червоноармійськими і врангелівськими військами.

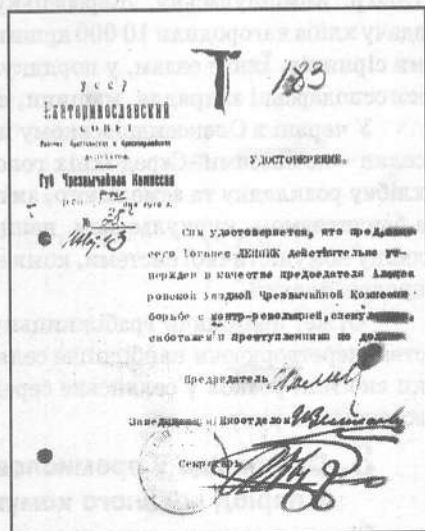
Таким чином, наділення запорізького селянства землею знало високий заряд соціальної напруги. Але впровадження радгоспів і комун, зволікання та непослідовність, порушення інтересів народу під час земельного розподілу призводило до нового загострення громадянської війни. Заспокоєнню в суспільстві заважали інші радикальні заходи влади – зокрема закон Раднаркому УСРР про хлібну розкладку.

Знову, як і в 1919 р., територія повітів покрилась густою мережею продовольчих органів і наводнилась потоками продзагонів.

Між тим, посівні площі дуже постраждали від воєнних дій. У Мелітопольському повіті, житниці Півдня, вони скоротилися до 30 %. Обробка землі практично не велася. До-

І. Т. Лепнік – голова Олександрівської повітової НК

Посвідчення голови повітової НК І.Т. Лепніка

даткового забезпечення вимагало постійне перебування армій. Деякі волості, наприклад Веселянська, були розорені зовсім. Звідти доповідали: «Хліба немає».

Гостро стояло питання забезпечення села тягловою силою. У селян позабирали понад 60 % повозок та коней. До 2 000 коней та 800 підвод втратила Білозерська волость, у Василівській з 1 300 коней лишилося тільки 50. Незважаючи на це, засліплений більшовицьким фанатизмом і зобов'язаний партійною дисципліною ревком Мелітополя повідомляв до Катеринослава: «У повіті грандіозні запаси збіжжя... до вивозу є 12 млн пудів». Зобов'язання безкоштовно здати зерно для робітників Росії та Червоної Армії більшовики змусили взяти на себе й повітову селянську конференцію, що відбулася у квітні 1920 р.

Виконували волю комуністів і в повітовому Олександрівському. Так звані «безпартійні» робітничі та селянські конференції (які насправді проходили під керівництвом більшовиків) прийняли резолюції, що вимагали передати продовольчим органам «всі надлишки продовольства, що наявні в заможних верствах села», «ліквідувати вільну торгівлю найголовнішими продуктами» тощо. Прийняття таких реквізиторських заходів пояснювалося ще й тим, що робітники особливо потерпали від голоду й розраховували на відібраний хліб як на своє спасіння, а селяни, що брали участь у конференціях, були «сільським пролетаріатом», у якого ніяких надлишків не було, і представники якого завіхали на пожитки більш заможних і працелюбніших за себе.

Вилучення хліба робилося в примусовому державному порядку. Продрозкладкою займалися спеціальні продзагони, що були озброєними й мали військовий піхотний та кавалерійський супровід для транспортування вилученого. 9 березня 1920 р. керівництво Української радянської трудової армії (головою якої був Й. Сталін) вирішило зосередити основні сили в шести повітах, у тому числі Мелітопольському, Бердянському, Олександрівському. У Мелітополь негайно відправили автопоїзд з 20 вантажівок для вивозу хліба. Цього вимагали обставини невиконання Україною плану розкладки: із запланованих до здачі на 7 березня 50 млн пудів вдалося зібрати лише 1,5 млн. Населення намагалося зацікавити обіцянками, що 25 % зібраного залишиться в районних коморах «на випадок потреби біднішого селянства». У червні 1920 р. Комишуваську, Жеребецьку, Вілогір'ївську та Преображенську волості за здачу хліба нагородили 10 000 аршинами матерії, 500 пудами цукру та 8 000 коробками сірників. Їхнім селам, у порядку взаємозаліку, першочергово передавали сільськогосподарські знаряддя, машини, продукти та предмети селянського вжитку.

У червні в Олександрівському повіті були створені перші комітети незможних селян – комнезами. Серед їхніх головних завдань теж було проведення законів про хлібну розкладку та земельного, зміцнення більшовицької влади в повіті, «боротьба з бандитизмом, куркульством, неписьменністю і т. ін.». Намагаючись укріпити цю ланку комуністичної системи, комнезамам дозволили залишати собі 10 % збіжжя від продрозкладки.

Отже, проводячи грабіжницьку політику щодо заможного і середнього селянства, перетворюючи найбідніше селянство на провідників своєї політики, більшовики вносили розкол у селянське середовище. Це привело до нового пошвавлення повстанського руху.

3. Становище у промисловості в період воєнного комунізму. Суботники

Більшовики намагалися поставити під свій контроль і робітничі середовища. 14 лютого 1920 р. в повітовому центрі була скликана безпартійна конференція за-

водських комітетів Мелітопольщини. Повітовий ревком відмітив, що «там сильний вплив меншовиків... конференція вибрала президію з комуністів, але винесла резолюцію з тарифного і продовольчого питання не в нашому (!) дусі». Важелем свого впливу більшовики обрали профспілки. У профспілках створювалися комуністичні фракції. Шляхом «перереєстрації», «чисток» чи прямого розпуску профспілкових органів поступово усувалися від керівництва меншовики, українські соціал-демократи, есери, представники інших партій. Демократичні принципи профспілкового життя порушувалися і насаджувалися авторитарно-бюрократичні. На кінець 1920 р. більшість профспілок опинилась під контролем правлячої партії.

Здійснювалася націоналізація промисловості. Особливо швидкими темпами вона йшла з другої половини 1920 р. Націоналізовано було навіть дрібні підприємства: млини, олійниці тощо.

Подібно до того, як від господарювання на землі усували заможних селян, нестерпні умови створювали і для підприємців. Їх одразу брали на облік серед іншого «нетрудового елементу» з усіма залежними від цього наслідками: виконання трудових повинностей, сплата контрибуцій тощо. Таке становище людей перекреслювало можливість займатися промисловістю чи торгівлею, підрубувало будь-яку ініціативу. Один із наказів Орхівського районного військово-революційного комітету, що призначався «для широкого оповіщення», у перших рядках зазначав: «Реєстрації підлягають особи, що користуються найманою працею з метою отримання прибутку, як-то: власники промислових, торгових і землеробських підприємств... заводчики, фабриканти, поміщики, купці 1-ї, 2-ї, 3-ї гільдії, торговці, завідувачі оптовою торгівлею».

Нагляд за місцевою промисловістю здійснювали ревкоми, ради, а також губернські та повітові ради народного господарства (раднаргоспи). Але їхня діяльність не спиралася на серйозні економічні розрахунки. Вона виходила з «революційної необхідності». «Ціни затверджуються так, щоб власники отримували 5 % прибутку на собівартість», – наказував Бердянський раднаргосп.

Зруйнованість народного господарства нашого краю визначила критично низький рівень промислового виробництва. У 1920 р. випуск землеробських машин і знарядь – основної промислової продукції краю – не перевищував 4,5 % довоєнного рівня.

Навесні 1920 р. спостерігався масовий відтік кваліфікованих робітників з промисловості. Низькі тарифні ставки оплати праці, відсутність товарів і високі ціни на них змушували багатьох шукати більш оплачувану роботу не за фахом або займатися сільським господарством. 17 березня 1920 р. в Олександрівську відбулася конференція заводських комітетів, у роботі якої взяла участь представники від 18 підприємств, місцевої влади та правління профспілки «Металіст». Вона винесла рішення про «пошук заходів виходу з критичного положення робітників і службовців», здійснення прибавки оплати праці на 50 % та забезпечення робітників і їхніх сімей продуктивним пайком. Ці продукти можна було взяти тільки з села. Знову виникало замкнене коло. Для забезпечення продуктами своїх працівників підприємства мусили відправляти на село своїх представників, де вже діяли продзагони.

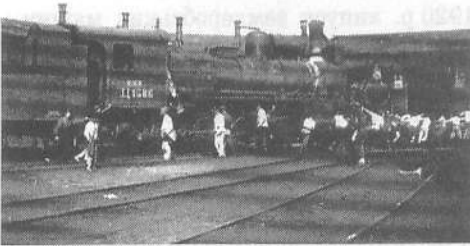
Взимку 1920 р. через снігові заноси, у зв'язку з порушенням транспортної системи та зупинкою шахт у краї склалася загрозлива ситуація з паливом. Ревкоми впровадили всезагальну трудову повинність від 18 до 50 років для розчистки шляхів і залізниць. Були створені надзвичайні паливні комісії, які займалися реквізиціями палива в населення під приводом «бойових завдань». До заготівлі дров залучалися

Збір на суботник у м. Олександрівську, 1920 р.

Свято 1 Травня

Токарний цех Олександрівського паровозо-ремонтного заводу під час суботника, 1920 р.

всі «нетрудові елементи» міст у примусовому порядку. Радянських службовців зобов'язували брати участь у цій роботі у службовий і позаслужбовий час.

Надзвичайна паливна комісія розподіляла заготовлене. У першу чергу дровами забезпечувалися лікарні, госпіталі, притулки, школи, громадські установи, лазні. 30 % дров розподіляли серед «працюючого населення міста».

Починаючи з лютого 1920 р. на території нашого краю стають регулярними комуністичні суботники та воскресники. 15 лютого в Олександрівську був урочисто проведений перший комуністичний суботник для заготівлі палива, розчистки міста та залізниці від снігу. 31 березня під час суботника за містом укріпили 240 сажнів залізничних укосів, заготували 5 000 пудів дров для дитячого притулку. Жінки лагодили білизну, шили одяг. Багатолюдні (до 300 чол.) суботники з метою очистки міста пройшли у квітні в Бердянську. 5 та 12 червня суботники для ремонту паровозів і вагонів провели на станції Пологи. Про це гучно писали газети – про це всі мали знати.

Такі форми роботи були агітаційними. Праця на суботниках не оплачувалась. Але вона не тільки винахідливо експлуатувалась більшовиками в економічному відношенні. Суботники мали ідейний заряд і використовувалися владою для пропаганди комунізму.

З цією метою в день свята 1 травня 1920 р. проводився Всеросійський першотравневий комуністичний суботник. В Олександрівську попередньо розробили план проведення мітингів, лекцій, загальних зборів. До акції залучили

розквартировані поряд червоноармійські частини. У цей день люди працювали на будівництві мосту, будинків, шкіл, впорядкуванні городів.

Влада заздалегідь підготувала необхідні для роботи інструменти та матеріали. Створили санітарні дружини. З розрахунку на 10 000 чол. було накуп'ячено 4 діжки питної води, а на кожного з учасників виділено по 200 г хліба й 25 г сала...

Цей захід зобов'язали зняти на плівку всіх фотографів міста, мобілізувавши їх на дев'яту годину ранку до повітрявкому. Мобілізували і всіх візників, задекорували

червоною тканиною та гаслами декілька автомобілів. Мобілізували акторів і музикантів, аби ті влаштували концерти й вистави.

Працівники електростанції прикрасили клуби та державні установи різнобарвними лампочками та дали світло на вулиці. Задіяли всіх художників та декораторів як військових, так і цивільних. Тому на вулицях і будинках поряд з гірляндами та емблемами пістрявіли революційні плакати, більшовицькі гасла, радянські прапори.

Організували спортивні змагання. Увечері того дня показували кіно. Кульмінацією став святковий феєрверк. На згадку про таке свято хотіли навіть видати окрему художню брошуру.

Такі комуністичні заходи, поєднання спільної праці і спільного «ідейно витриманого», «корисного» дозвілля вважалися вищим проявом людської організації, гідним наслідування у повсякденному житті.

Таким чином, низький рівень промислового виробництва, проблеми налагодження постачання, транспорту намагалися вирішити командно-адміністративними методами. Однією з форм комуністичної організації праці були суботники та воскресники.

4. Проблеми соціально-культурного будівництва

Довгочасна війна, розруха, голод і холод принесли в наш край жорстоку епідемію. Тільки в Олександрівську тифом було вражено майже 15 тис. чол., тобто четверту частину населення. Люди потребували медичного догляду, тепла, харчування.

Весь медичний персонал, навіть ветеринарів, зареєстрували і направили на боротьбу з тифом. Накази застерігали: хто буде ухилитися – відповідь за законами військового часу. Такі рішення приймали повсюдно вже в січні 1920 р.

Але ситуація суттєво не змінилася й до березня місяця. Потрібні були кошти, люди, медикаменти. Пропонувалось створити «летючі епідемічні загони». Але коштів бракувало.

Більш реальними були профілактичні заходи – дотримання гігієни, читання лекцій, розповсюдження брошур і листків про те, як вберегтися від хвороби. «Миюсь у ванні щотижня і скипидарюсь, щоб не було нечистот», – писав 28 квітня з Мелітополя брат В. Леніна Дмитро Ульянов.

«Буржуазію», до якої зараховували й викладачів, лікарів, архітекторів, інженерів, обклали додатковою повинністю. У Мелітопольському повіті з них зібрали більше 1 000 пар білизни, яка пішла на потреби госпіталів.

Покращання ситуації наступило із весняним сонцем.

Значну увагу радянська влада на Запоріжжі зосередила на проблемах культурного будівництва: розвитку шкільної освіти, ліквідації неписьменності, партійній просвіті. Адже від цього залежав ступінь сприйняття суспільством більшовицьких ідей. Тому у найвіддаленіші куточки повітів надсилали більшовицьких агітаторів, споряджали більшовицькою книжкою хати-читальні, а місцеві державні органи пильно слідували та доповідали нагору про зміну настроїв населення під впливом цієї роботи, а тим паче – про роботу «ворожих» агітаторів. Таких було ще достатньо. Це були повстанці, члени соціалістичних партій, просто незгодні з комуністичними ідеями. Їх намагалися ізолювати як контрреволюціонерів.

Протягом червня при повітовому відділі народної освіти в Олександрівську були створені підвідділ професійно-технічної освіти, секції національних меншин і соціального виховання, комісія у справах малолітніх. Провели 1-й повітовий з'їзд робіт-

ників освіти, на якому обговорили гострі питання: нестачу навчальних посібників і шкільного обладнання, створення умов праці вчителям. Ці питання були болючими для усього краю.

Природно, що ніякі більшовицькі гасла не могли вбити в українському середовищі ідеї національного відродження. Пробуджені українською революцією, вони були загальносуспільними. І якщо голос національної інтелігенції з цього приводу не міг бути вільно і голосно висловленим, доказом цього пробудження може слугувати думка селян, зафіксована в рядках постанов їхніх з'їздів. Більшовики мусили рахуватися з такою думкою. Селянська конференція Олександрівського повіту після перших місяців більшовицького господарювання виступила з гострою критикою політики місцевого відділу народної освіти за його антиукраїнську позицію. Повітовому відділу ставилось у провину невиконання наказів центральних органів влади про викладання українською мовою в школах, незалучення до роботи працівників-українців, «які добре знають умови місцевого життя, народний побут і українську мову», перешкоди у діяльності національно-культурних організацій, зокрема товариства «Просвіта».

Конференція вимагала усунення цих ненормальних явищ. Окремо відзначалась необхідність запровадження в усіх неукраїнських школах предметів українознавства: вивчення мови, історії і географії України. Пропонувалося підтримувати сільські народні театри і хорові колективи.

Всезагальність цих прагнень підтвердила й робота Бердянської позапартійної конференції, яка пройшла навесні того ж року.

Привертає увагу, що стрижневою думкою багатьох людей, які йшли під проводом більшовиків, було використання національної освіти як засобу утвердження радянської системи, як чиннику боротьби з «петлюрівщиною». Таке дуже суперечливе поєднання націоналізму і комунізму, що яскраво продемонструвала конференція в Бердянську, було характерним свідченням незрілості ідеї національного звільнення в Україні за доби української революції.

Але справа з національною освітою в Олександрівському та інших повітах нашого краю тоді не зрушила з місця. І причиною була не тільки позиція місцевої влади. Національна школа, національна культура завжди були основою українського патріотизму, що завжди вів до державної незалежності України. Такий характер змін не був потрібний вищій владі, яка знаходилась поза межами України – у Кремлі.

Отже, місцева влада досить активно спрямовувала суспільне життя в русло, визначене більшовицькими керівниками. Сліпо використовувались перенесені в Україну форми радянського будівництва Російської Федерації. Мало прислухаючись до потреб своїх співгромадян, влада прирікала себе на їхню недовіру. У саму основу державної споруди закладався камінь з великою тріщиною між владою та народом.

Запам'ятайте ці дати:

лютий 1920 р. – відновлення радянської влади на території нашого краю

15 лютого 1920 р. – перший комуністичний суботник в Олександрівську

березень–квітень 1920 р. – Бердянська, Мелітопольська, Олександрівська селянські безпартійні конференції

5 лютого 1920 р. – «Закон про землю». Початок земельної реформи

березень–червень 1920 р. – стягнення продрозкладки з селянства нашого краю

Дайте відповіді на запитання.

1. *Ким здійснювалась організація радянської влади на місцях?*
2. *Що стало причиною розгортання роботи органів ЧК на території нашого краю?*
3. *У чому полягали труднощі впровадження радянської влади на Запоріжжі після розгрому армії Денікіна?*
4. *Як здійснювалась реалізація «Закону про землю» на території нашого краю?*
5. *Поясніть причини й наслідки діяльності продовольчих загонів навесні 1920 р.?*
6. *У чому проявилася організація місцевої промисловості більшовиками в 1920 р.?*
7. *Яку роль у господарюванні влада відводила комуністичній організації праці?*
8. *У чому полягала гострота соціально-культурних проблем і як вони вирішувались на Запоріжжі протягом 1920 р.?*

Документи:

1. Рішення Балківського волосного ревкому про з'ясування дозволу на поширення махновської літератури. 20 листопада 1920 р.

Слухали: Мали міркування про те, що цього числа з'явились 3 повстанці-махновці і поширили літературу до товаришів селян, робітників і червоноармійців і про повстання проти партійних робітників. Вислухавши і по прочитанні літератури постановили: відрядити одного члена волревкому до Мелітопольського повітревкому з такою літературою для з'ясування: чи дозволяється повстанцям-махновцям поширювати таку, і з'ясувати відношення радянської влади до Махна і його військ.

Голова засідання Лютий

Члени /підписи/

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1148. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12-12 зв.

Поясніть:

1. *До кого була звернена махновська пропаганда?*
2. *Якого характеру була література, що поширювалась махновцями?*
3. *Про що, на Вашу думку, свідчить факт звернення волревкому до повітового?*

2. Попередження голови продовольчої комісії 13-ої армії РСФРР до голови Петровсько-Строганівського* волосного ревкому Олександрівського повіту. 27 травня 1920 р.

Предупреждаю, что в случае невыполнения разверстки, назначенной Александровским упродкомом, Вашей волостью к 3 июня на все продукты, мною будет приказано конфисковать весь имеющийся скот, хлеб, фураж и прочие продовольственные предметы, находящиеся в волости. При этом добавлю, что разверстка должна выполняться за счет кулаческого, т. е. зажиточного элемента деревни, отнюдь не распространяя ее на беднейшие слои крестьянства.

В случае невыполнения таковой в вышеуказанный срок и попыток порчи или скрытия разверстанных продуктов, мною будет применяться обстрел сел и деревень, а также расстрел прибегнувших к вышеуказанному.

Член Революционного военного совета и председатель Продовольственной комиссии армии /підпис/

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-386. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 7.

* Нині с. Балабине Запорізького району.

Поясність:

1. Які вимоги ставила продовольча комісія 13-ї армії до населення?
2. Які засоби впливу передбачалося використовувати радянськими військами для «викачування» продуктів?
3. Чи передбачався випадок відсутності належної кількості продуктів у самих жителів села? Про що це говорить?

3. Розпорядження начальника Особливого відділення ВЧК при Реввійськраді Кавказького фронту РСФРР до воєнкома с. Якимівки Мелітопольського повіту про подання списків махновців. 8 грудня 1920 р.

С получением сего предлагаю в самом срочном порядке представить во вверенное мне Особотделение, находящееся в селе Владимировка в доме священника т. Знаменского, списки на всех ранее служивших в армии Махно и игравших видную роль и которые в настоящее время находятся на службе у него. Также составит и прислать списки на всех членов семей вышеуказанных лиц.

Начальник особого отделения /підпис/

Секретарь /підпис/

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-3501. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 43.

Поясність:

1. Ким і з якою метою було написано цей документ?
2. Про що свідчить зміст документа?

4. Наказ Наталівського волосного ревкому про припинення грабувань колишніх поміщицьких маєтків. 22 грудня 1920 р.

[Не дивлячись] на неодноразові розпорядження земельного відділу сільським ревкомом про припинення розкрадання будівель і порубки лісу в маєтках колишніх власників, [вони] залишаються на папері.

Вважаючи подібні явища особами, які здійснюють розкрадання, злочинною ціллю, військово-революційний комітет останній раз пропонує сільським ревкомом негайно припинити порубки дерев і розкрадання будівель у своєму районі, заарештовуючи і доставляючи винних з належними актами в земельний відділ. В протилежному випадку представники ревкомів будуть відповідати за всією суворістю закону, як за приховування і потурання.

Голова військ ревкому І. Мірошниченко

Виконуючий обов'язки секретаря Є. Кабанець

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1754. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 46.

Поясність:

1. Чи поодинокими були випадки руйнування населенням поміщицьких садиб?
2. Чому, на Вашу думку, волревком неодноразово звертав увагу на це питання?

Урок 8 Від війни до миру: початок 20-х рр.

Згадайте:

1. На які адміністративні частини поділялася територія нашого краю до 1920 р.?
2. У чому полягали труднощі соціально-економічного розвитку України на початку 20-х рр.?
3. Які партії були спільниками і противниками більшовиків у боротьбі за владу?
4. В якому становищі опинилася церква в радянському суспільстві?

1. Адміністративно-територіальний устрій

До 1920 р. північна частина нинішньої Запорізької області входила до складу Катеринославської губернії, південна – до Таврійської. Але після відновлення радянської влади було вжито перших заходів до об'єднання розрізнених частин нашого краю в окрему губернську одиницю.

8 липня 1920 р. постановою президії ВУЦВК було створено Олександрівську губернію – прототип нашої Запорізької області. Нова губернія об'єднала Бердянський, Мелітопольський і Олександрівський повіти та Хортицьку і Кічкаську волості Катеринославського повіту навколо м. Олександрівська. Постанова вступала в силу з 15 серпня. Крайній південний схід нинішньої області на той час був поза межами Олександрівської губернії. Він складав частку Маріупольського повіту Донецької губернії, створеної 16 квітня 1920 р.

23 березня 1921 р. Олександрівську губернію перейменували на Запорізьку. Незабаром і місто Олександрівськ стали іменувати Запоріжжям. Тоді ж, за рахунок розукрупнення повітів, створили Гуляйпільський і Великотокмацький повіти.

Запорізький, Мелітопольський і Маріупольський округи. Карта 1927 р.

12 жовтня 1921 р. додатково до складу Олександрівського повіту передали Біленьку волость Катеринославського повіту, а до складу Бердянського – волості Захарівську, Стародубську, Новоспаську, Петровську із складу Маріупольського повіту Донецької губернії.

Та окрема Запорізька губернія проіснувала недовго. Вже з 1 грудня 1922 р. її включили до складу Катеринославської губернії.

У 1923-1925 рр. під приводом економії державного бюджету та заради більшого підпорядкування центрові було проведено адміністративну реформу. Чотириступеневий адміністративний поділ «центр–губернія–повіт–волость» замінили спочатку на «центр–губернія–округ–район», а з 1925 р. – на триступеневий «центр–округ–район». З 1 серпня 1925 р. в Україні було ліквідовано губернії. Округів і районів стало значно менше, аніж повітів і волостей.

7 березня 1923 р. територію майбутньої Запорізької області розподілили між Бердянським, Запорізьким і Мелітопольським округами. Але Бердянський округ проіснував недовго. Його скасували 15 липня 1925 р., а райони відійшли до складу Запорізького, Мелітопольського й Маріупольського округів. У складі Запорізького округу стали діяти 13 районів, 151 сільська рада. На Мелітопольщині – 21 район і 232 сільради. Територія нинішніх Куйбишевського, Розівського, Бердянського районів (а тоді – Андріївського, Бердянського, Берестівського, Люксембурзького, Царекостянтинівського районів) входила до складу Маріупольського округу.

Із зміною курсу національної політики – після 1923 р. – у місцях компактного проживання неукраїнського населення почали виникати національні райони та сільські ради. У межах нинішньої Запорізької області протягом 20-х рр. існувало 9 таких районів.

Така система – «центр–округ–район» – проіснувала до 2 вересня 1930 р., коли ВУЦВК ліквідував округи.

Нова схема адміністративного підпорядкування районів безпосередньо центрові проіснувала менше, аніж півтора роки.

Вже 9 лютого 1932 р. територію України було поділено на п'ять областей. Всі райони нашого краю ввійшли до складу Дніпропетровської області. Окрема Запорізька область постала лише 10 вересня 1939 р.

Отже, адміністративно-територіальний устрій Запорізького краю протягом 20–30-х рр. зазнавав постійних змін. Неодноразові адміністративні реформи ускладнювали життя, дезорієнтували людей, заважали нормальній господарчій діяльності.

2. Політичні настрої населення і повстанський рух

Ліквідація Південного фронту Червоної армії після перемоги над Врангелем не означала припинення військових дій на території Запорізького краю. Тривалий час він залишався оплотом збройних формувань антирадянської опозиції. Ці формування за своїм складом були, переважно, селянськими і в недалекому минулому складали кістяк Революційної повстанської армії, керованої Н. Махном. З відновленням радянської політики розкладок, реквізицій, мобілізацій селяни знову взяли за зброю.

Головним районом поширення повстанського руху продовжував залишатися Гуляйпільський повіт і південно-західна частина Запорізького повіту, прилегла до дніпровських плавень, північна частина Мелітопольського повіту, східні частини Великотокмацького і Бердянського повітів.

Ще більша частка населення, не стаючи особисто до лав повстанців, симпатизувала їм і здійснювала всіляку допомогу. Доповіді міліцейських підрозділів з різних місцевостей губернії неодноразово доносили про те, що «їм доводиться жити серед елементу, який певно співчуває різним “батькам”».

Отже, протягом 1921–1922 рр. радянська влада залишалася надзвичайно слабкою. Як визнавало саме керівництво, вона часто існувала лише на папері й не мала в масах ніякого авторитету. У Запорізькому повіті особливо прохолодне ставлення до неї демонстрували Новогупалівська, Комишуваська, Жеребецька, Вознесенська волості. Багато волостей коливались з її визнанням. Лише дві – Юрківська та Біленська – «зберегли певну симпатію».

Чисельність повстанців на території губернії у квітні 1921, за офіційними звітами влади, перевищувала 1,5 тис. чоловік. Майже всі вони були вершниками, озброєними, здебільшого, шаблями, рушницями та кулеметами. Але названа цифра не може вважатись повною, адже тільки у складі Запорізької міліції (яку тоді вважали «малочисельною») проти повстанців діяли близько 4 тис. озброєних бійців, 862 коня, 86 тачанок, 32 повозки. Отже, махновців було значно більше.

Коли в райони бойових дій підтягували нові сили червоних, махновці відступали за межі губернії, розсіювались по степах, зникали в плавнях. Приходили й інші – з сусідніх губерній. У червні 1921 р. губернська військова нарада зафіксувала «ще одну незначну (підкреслення наше. – Авт.) банду поручика Іванова в 750 шабель». Як на «банду грабіжників» це була надто велика збройна одиниця. Все це свідчило, що на території запорізького краю продовжувалась громадянська війна.

Селянство не бажало комуністичного режиму і всіма засобами боролось проти нього. Наприкінці 1920 р. по всій губернії набуло розголосу повідомлення про «зухвалий терористичний акт». У ніч з 23 на 24 грудня 1920 р. було здійснено диверсію проти керівництва групи червоних військ Олександрівського району. Поїзд з політробітниками – членами політсекції військ – було спущено під укіс. 29 чоловік загинуло. Такі дії свідчили про відчайдушність і цілеспрямованість боротьби. Тільки у Великотоцькому повіті було знищено 150 комуністів і радянських активістів.

Крім загонів, очолюваних особисто Н. Махном, проти частин Червоної армії діяли загони отаманів Куриленка, Щуса та ін.

Протягом першої половини 1921 р. збройні загони, очолювані Н. Махном, здійснили три сміливі рейди по території Запорізької губернії: 14 лютого – 17 березня; 9–26 травня; у першій половині липня.

І. Протягом першого рейду його бригада, що налічувала близько 1,5 тис. вершників, 120 кулеметів і дві гармати, пройшла з району Слав'янська на Гуляйполе. Її опорними базами були села Гайчур, Благовіщенка, Білоцерківка, Берестове, Захарівка, Новоспасівка. Рухаючись надзвичайно швидким маршем, маючи можливість міняти коней у кожному населеному пункті, вона проходила іноді до 120 верст на добу. Махновці йшли під гаслом: «Проти влади рад і комуністів». Вони не зупинялись

Плакат "На могилі контрреволюції"

перед знищенням більшовицьких активістів. Пройшли Тимошівку, Михайлівку, Покровку. Переpravлялись на правий берег Дніпра і знову повертались. З 1 по 8 березня оперували в районі Мелітополя. Черговий раз стрімко вертали в район Гуляйполя та Бердянська. Уникаючи зіткнень з частинами Червоної армії, Н. Махно мусив прийняти кілька боїв. Один із них – проти 3-го кінного корпусу червоних – виявився трагічним. 75 верст червоні переслідували махновців, відбивши у них обоз і кулемети. 14 березня в новому бою Н. Махно вже не вперше був тяжко поранений.

II. На травень припадає ще одна відчайдушна спроба Н. Махна об'єднати свої розрізнені загони і переломити ситуацію на свою користь. Один із соратників Н. Махна, начальник штабу махновської армії В. Білаш, обчислював загальну кількість об'єднаної армії в 2 000 шабель і 3 000 піхотинців. Вони були озброєні 90 кулеметами і 12 гарматами. У планах штабу був похід на Харків – столицю УСРР. Це був останній грізний виклик радянській владі. Але в червні війська, очолювані М. Фрунзе і Р. Ейдеманою, розбивають основні махновські сили. Втрати досягли двох третин бійців.

III. На початку липня загін махновців кількістю близько 800 шабель знову потрапляє в оточення в районі Костянтинівки. Прикриваючи відступ повстанських військ, 8 липня у нерівному бою біля хутора Мар'ївки загинув разом з групою один із кращих командирів В. Куриленко. Лише невеликому загону повстанців після нав'язаного їм бою під с. Голодаївкою вдалося позбавитись переслідування. 19 липня вони переправились через річку Донець, вийшовши за межі Харківського військового округу.

Отож, вже влітку 1921 р. переважаючим силам червоних вдалося витіснити основні махновські формування й самого Н. Махна з їхньої головної бази – нашого краю. Цю подію більшовики Запоріжжя розцінили як «великий успіх загальноукраїнського значення».

За зведеннями виконкомів і військових частин другої половини 1921 р., на території губернії було придушено найзначніші й найактивніші сили, що виступали проти радянської влади із зброєю в руках.

3. Встановлення політичного контролю над запорізьким селом

Переможне для більшовиків завершення громадянської війни принесло народові України встановлення диктатури, яка здійснювалась від імені пролетаріату. Її першочерговим завданням стало формування державного радянського апарату та подолання опору залишків ворожих політичних сил. Це означало остаточне утвердження контролю над суспільством. Для досягнення цієї мети використовувались всі можливі заходи впливу: організаційні, військові, пропагандистські.

Вже на початку 1921 р. на Запоріжжі ревкоми замінили радами, надавши цьому видимість «народного обрання». 18 лютого 1921 р. І губерньський з'їзд рад сформував Олександрівський губерньський виконавчий комітет – губвиконком. До його складу увійшли «перевірені люди». Президію першого губвиконкому склали: Пахомов (голова), Лирьов (заступник), Чигиринський (секретар), які займали ті ж самі посади в ревкомі.

Як правило, у повітах та волостях склад керівництва новостворених рад також ненабагато відрізнявся від складу ревкомів, що діяли попередньо. Повітові й волосні виконкоми підпорядковувалися губерньському.

Протягом першої половини 1921 р. в Запорізькій губернії, за винятком Гуляйпільського повіту, створення низової ланки державного апарату – виконкомів рад і комітетів незаможних селян – формально було закінчено. Але цей апарат був нежиттєвим. Він тримався на силі військової загрози і виконував роль придатка репресив-

ної системи. Робота просувалася повільно. Лише навколо Запоріжжя та Мелітополя вона йшла швидше. Великотокмацький підвідділ КНС було організовано тільки 5 липня 1921 р., Бердянський – 15 липня 1921 р. У Гуляйполі до серпня його взагалі ще не було.

Працівники рад, як правило, не мали найменшого уявлення про те, у чому полягала їхня робота за умов мирного часу. Нормальні стосунки з центром були відсутні. Тож невизначеність спричиняла закріплення напіввійськового характеру діяльності. Ради і комнезами продовжували виконання чергових політичних кампаній, що сприймалися як основні завдання і, до того ж, завдання бойові.

Для того, щоб підкріпити непопулярні політичні кроки радянської влади голосом народного схвалення, керівництво рад за вказівками партійних органів продовжило скликання робітничих і селянських конференцій. Їх резолюції та матеріали нерідко публікували у вигляді листівок, щоб поширити серед населення і справити на нього відповідний прокомуністичний вплив. На цьому, як правило, і припинялася гра в демократію перших більшовицьких рад.

Було розгорнуто кампанію «по викачуванню буржуазії і куркульства з міст і сіл і розшаруванню села за класовою ознакою на куркуля і бідняка». На початку 20-х рр. на Запоріжжі стають повсюдними судові процеси проти колишніх поміщиків і куркулів. Їх виселяють із займаних будинків, засилають, засуджують до ув'язнення.

Під «куркулями» та «бандитами» передусім розуміли тих, хто обстоював більш чи менш відкриту антирадянську позицію. Це були колишні повстанці, члени махновської Революційної армії. Вони стають мішенню політичних переслідувань.

Селянський антибільшовицький повстанський рух, хоча й значно послаблений, не вщухав. Проти нього було розгорнуто цілу мережу силових організацій. Ще з грудня 1920 р. на території Олександрівської губернії почала діяти Постійна губернська військова нарада з питання боротьби з бандитизмом. Її очолив начальник політичної секції, командувач групи військ Олександрівського району. До складу увійшли голови губернських комітетів: КП(б)У, ревкому, НК і начальник особливого відділу (контррозвідки) армії. Подібні військові наради створили і в повітах і районах.

На боротьбу з махновськими повстанцями було кинуте військо 3-го кінного корпусу та 3-ої і 30-ої дивізій. Сформований кавалерійський дивізіон неможливих у складі 300 бійців озброїли та спорядили «на місцеві кошти», виконуючи заклик «Незможник, на куркульського коня!» Залучали на боротьбу з селянським повстанським рухом і запорізьку міліцію. Оскільки добровольців для цього майже не виявилось, влада вдалася до таких заходів: вона перехоплювала демобілізованих червоноармійців. Їх ловили на вокзалах, де були влаштовані т. зв. «вербувальні бюро» та навіть вилучали з евакуаційних пунктів і розформованих частин. Їх, як і незможників, Запорізький губвиконком забезпечив одягом, «наклавши на буржуазний клас напівдобровільне пожертвування». У травні 1921 р. залучили резерви відділів Мелітопольської та Запорізької повітової міліції. Проти повстанців вислали експедиційний зведений кінний загін з участю батальйону НК чисельністю 300 бійців.

До ліквідації махновщини й обробки населення в «радянському дусі» підключили створену губернською військовою нарадою Надзвичайну трійку – чиновників, наділених досить широкими повноваженнями судити та вирішувати долі людей (часто – аж до розстрілу).

Трійка придумувала збройний опір населення, «викачувала зброю та інше військово-майно», змінювала склад обраних місцевими жителями органів влади тощо. Її просування по території губернії супроводжували озброєні військові загоны. У ре-

зультаті діяльності такої трійки в Олександрівському повіті протягом 1922 р. нею було вилучено в населення 1093 гвинтівки, 211 револьверів, 697 обрізів, 1 кулемет, 265 шапок та багато іншої зброї. Але надзвичайно вражає інший перелік конфіскованого. Це – 109 корів, 17 коней, 517 овець, 596 ряднин, 290 подушок, 334 рушники, 17 ліжок, 25 кодр, 27 простирадл, 100 пудів сіна, 980 пудів соломи, 240 пудів полови. Тобто селянина, який не поділяв більшовицьких ідей, схилили до них методами економічного впливу, підриваючи його господарство.

Маршрут Надзвичайної трійки супроводжувався судовими процесами, мітингами. Така «робота» з політичного «перевиховання мас» виявилася надзвичайно ефективною, вселяючи жах і покірливість владі.

Система репресивних органів радянської влади на Запоріжжі, як і скрізь, зазвичай знищувала противників без суду і слідства. Для більшої ефективності, крім названої трійки, на Запоріжжі протягом 1921–1922 рр. діяв губернський революційний трибунал. У його засіданнях вирішувались кримінальні справи, у тому числі й про «бандитизм» та «контрреволюцію». Тільки з 1 лютого по 1 серпня 1921 р. до його розгляду передали 1212 справ.

Починаючи з листопада 1920 р., після вигнання врангелівців, у губернії відкрили судово-слідчий, каральний та інші підвідділи губернського відділу юстиції, а згодом подібні – у Гуляйполі та Великому Токмаку. Вони теж вершили «революційний суд» та доглядали за ДОПРами (аббревіатура – «Дом общественных принудительных работ») та концтабором, де перевиховувався «різний буржуазний елемент». Концтабір знаходився на території с. Кічкаса, яке існувало до затоплення Дніпробудом на правому березі Дніпра біля підніжжя греблі Дніпрогесу. У середині 1921 р. в концтаборі утримувалось до 600 в'язнів.

Тільки вдавшись до надзвичайних, репресивних заходів, влада змогла досягти перелому в боротьбі проти свого народу і примусити його жити за законами «воєнного комунізму».

4. Голод 1921–1922 рр.

У 1921 р. сільське господарство, що було основою економіки нашого краю, зазнало суворого випробування посухою. Воно виявилось ще досить слабким, не змігши відновити свої сили після недавніх військових подій. Не вистачало техніки, інвентаря. Селяни не встигли розорати і засіяти всіх посівних площ. А те, що було засіяно, знищила спека. За умов жорстокої податкової системи продрозкладки, яка відбирала більшість врожаю, над Запоріжжям нависла загроза голоду.

Навесні 1921 р. Запорізька губернія, очищена від білогвардійщини, притягнула до себе величезні маси голодного населення з Росії. Її буквально наводнили т. зв. «мішечники», які їхали сюди, щоб обміняти будь-що на зерно. Ця обставина була несприятливою для влади, адже вона загрожувала виконанню плану продрозкладки. Тоді 23 травня в Запоріжжі створили Надзвичайну продовольчу п'ятірку. До її складу увійшли найбільш впливові особи: голова губвиконкому, представники продовольчих органів, військового командування, парткому КП(б)У, НК та уповноважені від Раднаркомів РСФРР і УСРР.

Було рішуче перекрито вільний в'їзд на територію губернії й мобілізовано всі можливі заходи для вивезення з губернії хліба. На першому засіданні продовольча п'ятірка постановила створити повітові продовольчі п'ятірки в повітових центрах, виставити загороджувальні загани вздовж залізничних ліній, мобілізувати і вислати всіх відповідальних і партійних працівників для проведення роботи в повітах. Рішен-

Голод 1922 р.

ня виконувались без зволікань. Було організовано по 3 загороджувальних загони на лініях Південної і Катерининської залізниць, зокрема на станціях Мокра, Пологи. Один із загонів був «летючим». Він діяв між станціями Запоріжжя і Сокологірне. Транспорт працював, передусім, на потреби викачування хліба. У п'яти волостях мобілізували всі підводи. Червоноармійців використовували як вантажників. У результаті цих заходів до 1 серпня з території Запорізької губернії було відправлено, переважно на північ і в Донбас, 2042 вагони хліба (майже 33 тис. тонн).

Після того, як запорізьке селянство виконало партійне завдання «допомоги потерпілому від голоду пролетаріату півночі», голод постукав у їхні власні домівки.

Вже на початку осені 1921 р. місцева влада починає говорити не тільки про голод на Півночі, у Поволжі, а й про необхідність боротьби проти нього на Запоріжжі.

Найбільше постраждало від голоду селянство, в якого в результаті продрозкладки було забрано весь хліб. Відсоток голодуючих серед міських жителів був дещо меншим. Це свідчило про руйнівну політику більшовиків щодо села. Але і в місті тим, хто не працював на підприємствах, вижити без сторонньої допомоги було неможливо. Тому близько 6 тис. сімей жителів Запоріжжя, рятуючись від голоду, виїхали в інші губернії.

Створюються губернський, повітові та волосні комітети допомоги голодуючим. Спочатку їхня дія була зовсім неефективною. Лише в грудні, коли вже велика маса населення мерла від голоду, Запорізький повітовий комітет спромігся послати на місця своїх уповноважених для з'ясування розміру потрібної допомоги. Між тим число жертв збільшувалось. Зима і весна принесли катастрофу. Із Запорізького повіту повідомляли: якщо на початок січня голодувала одна третина населення, за весну показник перевищив 70 %. За даними по всій Запорізькій губернії, на 1 травня 1922 р. голодувало 75–80 % населення, або близько 1,4 млн чол. Це було найбільше по всьому Півдню.

Держава виділила для Запорізької губернії 38,4 тис. тонн зерна, призначивши з них близько 17 тис. тонн для посіву.

Отже, у результаті безглузлого господарювання вона змушена була повертати зерна навіть більше, ніж його кількома місяцями раніше викачали репресивною продрозкладкою.

Ніяка продовольча допомога за таких масштабів голоду не могла стати ефективною. Ресурсів, які виділялись у розпорядження комітетів допомоги голодуючим, вистачало ледве на 20 %.

Не винятком стали жахливі випадки людоїдства. Надзвичайно поширилися різні хвороби, пов'язані з недоїданням, інфекціями. Знову лютував тиф. За даними Наркомату охорони здоров'я, навесні 1922 р. в Запорізькій губернії він вразив близько 14 тис. осіб.

Підтримку шукали, передусім, всередині країни. Її надали трудящі більш урожайних губерній України. За таку підтримку запоріжці були надзвичайно вдячні Поділлю. Наприкінці голодного 1921 р. Запорізький губернський з'їзд рад нагородив Подільську губернію Червоним прапором.

Порятунок багатьом голодуючим надали й міжнародні гуманітарні організації: Американська адміністрація допомоги (АРА), Американська менонітська допомога (АМШ), Місія Нансена, Міжнародний союз допомоги дітям, німецький Червоний Хрест, Чехословацький комітет допомоги. Вони налагоджували громадські їдальні, пункти харчування, допомагали технікою під час весняного посіву.

Отже, жорстка та бездушна командно-адміністративна політика більшовиків поставила край на межу зубожіння, принесла хвороби і смерть у тисячі родин.

5. Вилучення церковних цінностей і наступ на церкву

Вилучення церковних цінностей

Голод не припинився і наступного року. Новий урожай виявився дуже малим.

У пошуках коштів для допомоги держава звернула увагу на церкву, маючи намір використати ситуацію для її знищення. Визрів план реквізувати всі церковні цінності і репресувати якнайбільше духовенства.

5 квітня 1922 р. наказом Запорізького губвиконкомому було створено губернську комісію з вилучення церковних цінностей. До комісії включили керівників виконкому, комітету допомоги голодуючим і губернського фінансового відділу.

Але духовенство і віруючі в цілому зайняли гуманістичну позицію. У багатьох церквах на засіданнях церковних рад приймалися рішення про необхідність пожертв церковних предметів, що не мали богослужбового значення. Ще 10 березня відповідний указ прийняв єпископ Катеринославський Агапіт. З відозвою до населення виступали місцеві священники. Вони закликали виконувати християнський обов'язок, допомагаючи голодуючим. Але незабаром з'ясувалося, що державі не потрібна активно діюча церква. Їй потрібне було нищення церкви.

Церквам не дозволялися самодіяльні форми допомоги. Так, на прохання священника Успенської церкви с. Маломихайлівки про організацію благодійних концертів для голодуючих волвиконком відповів: «Згідно з положенням про культурно-просвітні гуртки, духовні концерти не можуть бути влаштовані». Згодом, як відомо, навіть гуманітарну акцію Американської менонітської допомоги розцінили як таку, що сприяла зміцненню позицій куркульства в менонітських колоніях.

Під приводом опору вилученню цінностей влада вдалася до масових репресій у середовищі духовенства та церковного активу. Підсумки антицерковної боротьби були кривавими.

У 1923 р. на території Катеринославської єпархії не залишили жодного єпископа. Всіх їх заарештували, звинувативши у приховуванні церковних цінностей, організації опору комісіям у справах вилучення та за контрреволюційну діяльність. За ґратами опинились єпископ Мелітопольський Сергій (Зверев), протоієрей Сердобольський (з Мелітополя) та Улович (з Великого Токмака), священник запорізького Покровського собору Петро Красовський, священник с. Надєждіно Гірсовської волості Віктор Демешов та багато інших.

Церкви були спустошені. Багато історичних пам'яток назавжди втрачено. При цьому реальних наслідків для врятування голодуючих кампанія з вилучення церковних цінностей не принесла.

Одночасно влада спробувала розколоти церкву, щоб її ослабити. Вона підтримала групу «обновленців», які виступали проти церковного керівництва. Обновленці отримали кращі храми: у Запоріжжі – Покровський собор та Пилипівську церкву, у Мелітополі – Олександро-Невський собор і Успенську церкву.

Таким чином, всі заходи радянської влади початку 20-х рр. зводилися втключно до укріплення більшовицької диктатури, а не до забезпечення інтересів населення.

Запам'ятайте ці дати:

8 липня 1920 р. – постанова Президії ВУЦВК про створення Олександрівської губернії

18 лютого 1921 р. – І губернський з'їзд рад сформував Олександрівський губвиконком

23 березня 1921 р. – Олександрівську губернію перейменовано на Запорізьку

лютий–липень 1921 р. – останні рейди загонів Н. Махна по Запорізькій губернії

1921–1922 рр. – голод на Запоріжжі

5 квітня 1922 рр. – наказ Запорізького губвиконкому про вилучення церковних цінностей

7 березня 1923 р. – створення Бердянського, Запорізького, Мелітопольського і Маріупольського округів, до складу яких увійшла територія майбутньої Запорізької області

Дайте відповіді на запитання

1. Які зміни відбувалися в адміністративно-територіальному устрої Запорізького краю протягом 20-х рр.?
2. Наскільки широкою була соціальна підтримка влади на Запоріжжі в 1921 р.?
3. Наскільки масовим залишався селянський повстанський рух на Запоріжжі на початку 20-х рр. і чому?
4. Якими були головні завдання органів місцевої влади на початку 20-х рр.?
5. Якими силами долався політичний опір на Запоріжжі в 1921–1922 рр.?
6. Якими були причини й масштаби голоду 1921–1922 рр. на території краю?
7. Якими заходами влада намагалася ліквідувати голод?
8. У чому проявлялася антицерковна боротьба влади на початку 20-х рр.?

Документи:

1. З розвідувального зведення 1-ї Кінної армії про стан махновських загонів. 26 квітня 1921 р.

Захваченный 24.04 в 2 часа в с. Знаменка (10 верст восточнее Новомосковска) бандит Величко Григорий... показал: ...отряд Махно общей численностью около 300 сабель, 8 пулеметов., отряд ...сведен из двух банд, а именно: ...из банды самого Махно – 100 человек и 5 пулеметов и банды Щуся – 200 человек и 3 пулемета...

Стычек с частями 1-й Конной Армии Махно старается избегать, на стоянках ведется бдительное сторожевое охранение, причем зачастую наблюдательные посты маскируются крестьянской обстановкой, как например: на окраине села на командной местности на поле ставят распряженную повозку со стариком крестьянином и там помещают наблюдателя... Банда передвигается исключительно укрытыми глухими полевыми дорогами и оврагами. Обходит крупные села, останавливается в небольших глухих хуторах..., отсутствующих на картах. Тяжело раненых бандитов оставляют на хуторах у крестьян, которые их скрывают. Приток в банду за последнее время не наблюдался, но недели три назад к Махно прибыли 7 офицеров... Дисциплина в отряде суровая: за грабеж, воровство, насилие расстреливают...

В приказах бандиты говорят, что борются против коммунистического засилья, за свободные советы. Никто ни на какой успех не рассчитывает...

Отношение к Махно со стороны кулацкого элемента хорошее, и последние часто оказывают отряду материальную поддержку, выдают коммунистов и незаможных. От-

ношение со стороны бедняков и середняков равнодушное, а иногда и враждебное. В последнее время среди бандитов и командиров циркулировали слухи, что они направляются в Харьковскую губернию, чтобы выйти из опасного участка расположения 1-й Конармии.

Наштабриг особой Меньшов
Военком Турбин

Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии. Сб. док. и мат. – Днепропетровск, 1993. – С. 52-53.

Пояснить:

1. Як документ характеризує махновців? Чому?
2. Про події якого етапу розвитку повстанського руху йдеться в документі?
3. Що можна зрозуміти про склад і організацію повстанських загонів?
4. Якою була тактика бойових дій махновців? Чим це було викликано?
5. Наскільки повстанців підтримувало місцеве населення? З чого це видно?
6. Як махновці висловлювали мету своєї боротьби?

2. Из річного звіту Запорізького повітвиконкому про боротьбу з голодом. Вересень 1922 р.

Ресурсов, имевшихся в распоряжении укомголода*, не хватало почти на 80 %. Внимание укомголода было сосредоточено в первую очередь на спасение от голодной смерти детей, а затем уже и взрослого населения. В каждой волости были случаи голодной смерти. Размеры смертности зависели от своевременной доставки продуктов и достаточного количества последних...

В январе, когда фонд помощи еще не оскудел, в уезде смертных случаев было 278, в феврале же число их увеличивается больше чем в два раза и достигает цифры 636 душ, в марте – 1138 и в апреле – 1239 душ. В мае умерло 823, в июне – 422, июле – 133 и в августе – 119 душ.

Годовой отчет Запорожского уездного исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Запорожье, 1922. – С. 76.

* Повітовий комітет допомоги голодуючим.

Пояснить:

1. Наскільки вистачало продовольчої допомоги голодуючим повіту?
2. Пояснить наведену динаміку смертності від голоду.

3. Витяг з протоколу закритого засідання бюро Запорізького губкому КП(б)У про вилучення церковного майна. 31 березня 1922 р.

Слухали: Про вилучення церковного майна

Постановили: Затвердити головою комісії члена ВУЦВК т. Гаврилова, його заступником т. Колоса.

2. Держполітуправлінню ретельно підготувати відповідні матеріали і провести арешт осіб, які ведуть агітацію проти вилучення церковного майна.

3. Губполітосвіті спільно з агітпропом губкому провести кампанію на фабриках, заводах і селах за вилучення церковного майна.

Заступник загальним відділом губкому /підпис/

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-2. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 91.

Пояснить:

1. Чи випадковим було прийняття цього рішення на Запоріжжі? Доведіть.
2. Чому ще до початку кампанії були заплановані арешти?
3. Які органи влади були задіяні до проведення кампанії? Про що це говорить?

Урок 9 Відбудова економіки. Нова економічна політика

Згадайте:

1. У якому стані була промисловість Запорізького краю напередодні Першої світової війни?
2. Коли завершилися бойові дії на території Запорізького краю?
3. Чому у дореволюційні роки на території Запорізького краю здобуло інтенсивного розвитку виробництво сільськогосподарських машин?

1. Основні елементи нової економічної політики

Економічна та політична ситуація, в якій опинилася радянська держава після завершення громадянської війни, вимагали від більшовицького керівництва вирішення складних завдань у різних сферах життя суспільства. Різко знизилося виробництво промислової продукції. Країні не вистачало хліба, палива, одягу, взуття. Багато робітників, рятуючись від голоду, залишили міста. Сільське господарство знаходилося у стані зубожіння. Треба було якомога швидше відмовитися від «воєнно-комуністичних» методів і перейти до нової політики.

Починаючи з X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) і протягом наступних років, В. Ленін та його прибічники розробили та впровадили в життя низку партійних і державних документів, які і склали нову економічну політику радянської країни. З метою особистої матеріальної зацікавленості у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції передбачалися певні пільги для господарів, які збільшували посівні площі, підвищували продуктивність свого господарства. Селянські господарства, що мали менше однієї десятини посіву, від податку звільнялися, а заможні повинні були сплачувати підвищений продподаток. Усі запаси сировини, продовольства і кормів, які залишалися після розрахунків з державою, залишалися у селянина.

Щодо розвитку промисловості визначалися принципово нові, порівняно з воєнним комунізмом, методи господарювання. До їх основи було покладено принципи госпрозрахунку, самофінансування та самоокупності. Матеріальне заохочування робітників починає відігравати головну роль у підвищенні продуктивності праці і зміцненні трудової дисципліни. Кооператорам, товариствам і приватним особам дозволялося орендувати державні промислові підприємства.

За кожним громадянином визнавалося право вільно займатися кустарними промислами, а також організувати дрібні підприємства, в яких могли працювати найманими робітниками до 20 чоловік. Кустарі і власники цих майстерень отримали право вільно купувати сировину і розпоряджатися своєю продукцією.

Значну роль у розвитку промисловості та сільського господарства відіграла грошова реформа, яка запровадила стабільний карбованець.

Придбання мануфактури селянами

2. Відбудова промислових підприємств

Майже одночасно із завершенням бойових дій на території Запорізького краю місцеве керівництво проаналізувало стан промисловості. Головна галузь – сільськогосподарське машинобудування – на кінець 1920 року давала приблизно 4,5 % продукції довоєнного рівня. Напередодні введення нової економічної політики в губернії існувало трохи більше 80-ти значних заводів і майстерень, більша частина з яких була зруйнована. Через відсутність палива й матеріалів не працювали більша частина олександрівських і великотокмацьких заводів, бердянський машинобудівний, Азово-Чорноморський та інші.

Рішенням Українського бюро Вищої ради народного господарства в кінці 1920 року всі олександрівські підприємства сільськогосподарського машинобудування були націоналізовані. Вони отримали відповідно нові назви – колишній завод «Лепп і Вальман» став називатися «Завод № 1», Коппа – № 3, «Борман-Шведе» – № 16, «Копп і Гелькер» – № 13 тощо. У Мелітополі колишній завод Классенів (Перший радянський) почав виробляти косарки, олійниці та іншу продукцію, а колишній завод Зафермана отримав назву Другий радянський. Його було віддано в оренду приватним особам, головну продукцію заводу становили нафтові двигуни. Таку ж продукцію почав випускати і кічкаський завод № 14. А у Великому Токмаку чотири приватні підприємства об'єдналися в один завод «Червоний прогрес». Прагнучи розширити виробництво сільськогосподарських машин та сконцентрувати керівництво малими сусідніми підприємствами в одних руках, приймається рішення об'єднати заводи №№ 1, 3, 12 і 13 в єдиний. Оскільки ця подія відбулася в день Паризької комуні, то й об'єднаний завод отримав назву «Комунар». На 1 жовтня 1921 року з 300 націоналізованих підприємств харчової промисловості губернії працювало 8, з 54 металообробних підприємств працювало 13 і 10 здавалися в оренду, з 28 шкіряних підприємств працювало лише 2.

Перехід до нової економічної політики прискорив промисловий розвиток Запорізького краю. Враховуючи значну географію виробництва сільськогосподарських машин (Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь, Кічкас, Великий Токмак нараховували 20 підприємств спорідненого профілю), а також з метою координації їхньої діяльності республіканське керівництво у 1922 році приймає рішення створити на базі місцевих підприємств Південний трест сільськогосподарських машинобудівних заводів. Не на всіх підприємствах тресту був однаковий стан. Головна увага була зосереджена

Зборка трактора «Запорожець»

на відновленні виробництва на найбільш значних підприємствах – сюди надавалася першочергова фінансова допомога, більш-менш регулярно постачалися сировина та матеріали, направлялися кваліфіковані кадри.

Такий підхід до вирішення проблеми розвитку економіки краю дав відповідний результат. 10 березня 1923 року кічкаський завод № 14 виготовив перший трактор, який отримав назву «Запорожець». Пізніше цей екземпляр був відправлений до Москви на сільськогосподарську виставку, де отримав високу оцінку після

низки випробувань. За оригінальну конструкцію та високі показники у виробництві завод був нагороджений дипломом 1-го ступеня. Співпраця колективів заводу № 14 та великотокмацького заводу «Червоний прогрес» дозволила протягом 1923–1924 років випустити 200 тракторів. Крім того, на заводі «Червоний прогрес» опанували виробництво двигунів внутрішнього згорання потужністю від 10 до 35 кінських сил. Розгортання виробництва сільськогосподарської продукції на заводі «Комунар» дозволило дати селянам більше 40 % жнивварок, вироблених у Радянському Союзі.

Треба сказати, що вироби великотокмацького заводу були відомими також за межами країни. Буккери та віялки «Червоного прогресу» користувалися попитом в Ірані та Туреччині, а бердянська жатка «Ідеал» отримала диплом 1-го ступеня на міжнародній виставці в Афінах. Через Бердянський морський порт відбувалися торгівлі зв'язки з Італією, Францією, Грецією.

Крім традиційних видів промисловості, на території Запорізького краю отримали розвиток й інші галузі економіки. На околиці селища Пологи геологи Харківсько-го тресту «Союзкаолін» провели розвідку родовищ піску, гончарної глини, каоліну. Виявилось, що запаси каоліну сягали 7 млн тонн, що давало можливість створити каолінове підприємство. У Гуляйполі на кінець відбудовчого періоду, крім заводів сільськогосподарських знарядь, працювали два чавуноливарні заводи, у Запоріжжі – дротяно-цвяховий завод «Інтернаціонал» та авторемонтні майстерні, у Бердянську – рибний завод, макаронна, взуттєва та меблева фабрики. Азово-Чорноморський завод налагодив випуск врубових машин для шахт Донбасу. У багатьох містах і селищах відновили роботу цегельно-черепичні заводи, млини, олійниці та інші підприємства легкої та місцевої промисловості.

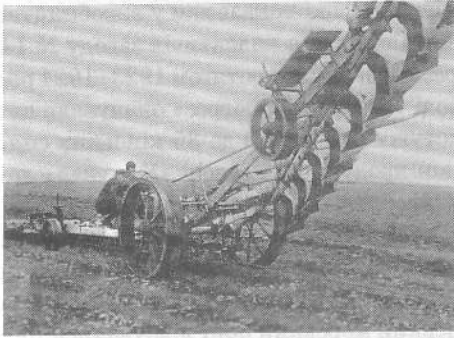
3. Стан сільського господарства

Непросте становище після завершення бойових дій склалося на селі. На початку 20-х років сільське господарство переживало важку кризу – скоротилася загальна площа посівів, зменшилася врожайність, не вистачало сільськогосподарського реманенту тощо.

Відповідно до Земельного кодексу України (1922 р.) трудящому селянству надавалося першочергове право на користування землею сільськогосподарського значення. На селі існувало головним чином три форми землекористування: общинна (грумада із зрівняльними та без зрівняльних переділів і групові виділи); дільнична (хутірська, відрубна та подвірно-черезсмужна); товариська (артілі, комуни, земельно-кооперативні товариства тощо). У 1923 році в Запорізькому окрузі колективна форма селянського землекористування становила 1 %, общинна – 87 %, черезсмужна – 3 %, відрубна – 5 % і хутірська – 4 %. З економічної точки зору найбільш вигідною була дільнична форма землекористування, але на практиці більшу частину загальної площі селянських земель степових господарств мали общинну форму землекористування.

Степові господарства Запорізької округи мали в основному зернову спрямованість. Найпоширенішими польовими культурами були жито, пшениця, овес, просо, кукурудза, сояшник. Крім того, селяни вирощували картоплю, буряки, городні культури. В краї в земельних громадах з общинним землекористуванням рекомендувалося запроваджувати шестишпільну сівозміну.

Важливим чинником, без якого було неможливе виробництво, був сільськогосподарський реманент. Голод 1921–1922 рр. призвів до збільшення кількості безреманентних господарств, тому що голодні селяни змушені були міняти його на хліб. Якщо у республіці навесні 1922 р. відсоток безреманентних селянських господарств

Підготовка до обробки землі

Скирдування соломи,
Бердянський район

Облік трудоднів у колгоспі "Серп і молот",
Бердянський район

но-політичного життя села в роки нової економічної політики було створення комітетів незаможних селян (КНС).

У перші роки функціонування вони керували та контролювали адміністративне, економічне і політичне життя села. Комнезами виконували життєво важливу для існування радянської влади роботу: збір продрозкладки та продподатку, розкуркулювання, боротьбу з бандитизмом. У 1925 р. по Запорізькому округу налічувалося 13 тис. членів комітетів незаможних селян.

становив 30,5 %, то на Запоріжжі він складав близько 41 %. Крім того, селяни, головним чином бідніші верстви, здавали свої земельні наділи в оренду та змушені були працювати на більш заможних сусідів. Іноді орендована земля відігравала більшу роль, ніж земля власного наділу. Наприклад, у середині 20-х рр. одне з господарств хутора Новомиколаївка Новомиколаївського району мало 20 десятин надільної землі і 30 десятин орендованої. У різних господарствах працювало від 3-х до 8-ми строкових робітників.

Другою за значенням галуззю сільського господарства Запорізького краю було тваринництво, яке давало людям молоко та молочні продукти, м'ясо і сало, вовну та шкіру. До продуктивного скотарства належали поголів'я корів і великої рогатої худоби, свині, вівці та кози. Відновлення тваринництва після завершення воєнних дій проходило у важкий період неврожаю, чимало тварин було зарізано голодуючим населенням, годування худоби сухим листям та іншими сурогатами призвело до масового падежу тощо. Якщо прийняти дані весни 1921 р. за 100 %, то весною наступного року поголів'я великої рогатої худоби на Запоріжжі становило 65 %, свиней – 7 %. У звіті Запорізького повітового земельного відділу за 1921 р. підкреслювалося: «Повіт був надзвичайно багатий худобою, але від колишнього багатства лишилися одні крихти».

У більшості сіл Запорізького краю створюються споживчі та кредитні сільськогосподарські товариства. Кредитне – закуповувало і продавало селянам худобу, позичало селянським господарствам посівний матеріал, давало на прокат реманент.

Серед особливостей розвитку суспіль-

У вересні 1925 року в районному центрі Веселе Мелітопольського округу була відкрита сільськогосподарська виставка, на якій демонструвалися досягнення виробництва комун району. У Василівці тричі на тиждень збиралися базари і двічі на рік – ярмарки, де, крім збіжжя та інших сільськогосподарських продуктів, можна було придбати промислові товари. У більшості великих сіл і селищ почали працювати цегельно-черепичні заводи, вапнярні, кузні, бондарні, гончарні та інші майстерні.

У середині 20-х рр., порівняно з попередніми роками, держава збільшує податки на середняків і заможних селян. Надмірний радянський податковий прес на міцні селянські господарства в остаточному підсумку мав пагубні наслідки для аграрного сектору економіки: заможні верстви села змушені були згортати свою сільськогосподарську діяльність, убожіли і розорялися. Крім єдиного сільгосподатку, селянин змушений був платити самооблог, розмір якого складав до третини від загальної суми сільгосподатку. У листі мелітопольського окружного прокурора до наркомату юстиції (28 січня 1928 р.) наводилися приклади розправи місцевої влади із селянами за несплату податків. «До мене звернулися два селянина... жителі с. Н.- Спасівка Мелітопольської округи. Вони збігли із села тому, що їх дуже били представники комісії з реалізації селянської позики. Погрожуючи револьвером, вимагали підписатися на позику від 400 до 1 500 крб. Після катувань відпускали селян лише після того, коли останні давали підписку, що сплатять призначену комісією суму, а також про те, що їх не били, а були з ними ввічливі».

Велику шкоду сільському господарству наносили безсистемні розподіли землі, що призводили до порушення стабільності землекористування та поганої обробки землі. У 1925 р. заможні верстви села Канцерівки Хортицького району Запорізького округу, заручившись допомогою уповноважених земельної громади та керівників комнезаму, спробували повернути собі землі, конфісковані у них і передані безземельним селянам. Подібна тяганина навколо конфіскованих земель спостерігалася і в сусідніх селах Хортиця і Кічкас. Але рішенням Запорізької окружної судово-земельної комісії їхні потуги були визнані незаконними.

Підводячи підсумки, треба сказати, що в цілому нова економічна політика сприяла відродженню сільського господарства як у республіці, так і в Запорізькому краї. На кінець відбудовчого періоду сільське господарство краю наблизилося до довоєнного рівня, а з деяких показників і перебільшило його.

Запам'ятайте ці дати:

березень 1921 р. – введення нової економічної політики

1922 р. – створення Південного тресту сільськогосподарських машинобудівних заводів

10 березня 1923 р. – кічкаський завод № 14 виготовив перший трактор «Запорожець»

Дайте відповіді на запитання

- 1.** Чому керівництво держави вимушене було перейти до нової економічної політики?
- 2.** З яких заходів у промисловості та сільському господарстві складалася нова економічна політика?
- 3.** Чому більша частина підприємств Запорізького краю після завершення бойових дій не працювала?
- 4.** Які галузі промисловості краю відбудовувалися в першу чергу і чому?
- 5.** Що нового в розвитку промисловості краю відбулося за роки НЕПу?
- 6.** Чим відрізнялися форми земельного користування на селі на початку 20-х рр.?

7. На що в першу чергу зверталася увага при відбудові сільського господарства?
8. Яким чином податковий прес тиснув на селян?

Документ:

З інформаційного повідомлення начальника Запорізького окружного відділу ДПУ голові обласного виконавчого комітету. 27 березня 1928 р.

Совершенно секретно

Председателю окрисполкома т. Марьянову

Копия: секретарю окрпарткома т. Иксу

О ненормальностях в проведении кампании по самообложению, распространению крестьянского займа и др. в национальных еврейских колониях Г.-Польского района

В новой поселенческой колонии Октоберфельд Роскошинского сельсовета Г.-Польского р-на, 14.02 было проведено самообложение на сумму 210 руб., которая была разложена на 8 хозяйств, из которых лишь одно хозяйство РОЙТЕРТА Меера, занимающегося, кроме хлебопашества, еще торговлей, было в состоянии вносить наложенные на него 44 руб., остальные – же 7 хозяйств не были в состоянии вносить причитающиеся с них суммы от 11 до 22 руб.

Это распределение самообложения вызвало массу недовольств среди населения и обложенные подали ходатайство перед РИКом о пересмотре самообложения. 21.02 это распределение отменили и было проведено переобложение этой же суммы на 25 хозяйств, которое было утверждено РИКом.

По инициативе члена партии БОРГА Маркуса, прибывшего на участок в последних числах февраля с. г., оставшегося недовольным тем, что его брата БОРГА Бориса обложили при вторичном распределении в 4 руб. 44 коп., собрав Уполномоченного поселка и бывшего пред. сельсовета ШНЕЙДЕРМАНА, отправился к Пред. РИКа, которому указывали, что обложение неправильно, несмотря на то, что вторичное самообложение утверждено общим собранием и там же, в кабинете Пред. РИКа, самообложение было перераспределено в третий раз.

После этого пред. сельсовета ХАЙТ явился к обложенным при первом распределении, заявив им, что обложение считается законным лишь первое, т. е. на 8 хозяйств, к которым прибавили еще 3 хозяйства. В тот же день ХАЙТ описал имущество этих 11 обложенных крестьян, предупредив их, что если они в этот день не уплатят, то он завтра же произведет изъятие их имущества; и 8.03 вечером уполномоченный участка со своим заместителем выехали на подводе изъять описанное имущество, т. к. никто из обложенных денег не платил.

Кроме того, ШНЕЙДЕРМАН использует свое положение Уполномоченного РИКа для сведения личных счетов, не брезгуя для этой цели переложением сумм самообложения с зажиточной части населения на бедняков. Например: в новой переселенческой колонии Октоберфельд Роскошинского сельсовета, зажиточный ПЕРЛ, имеющий 4 лошадей, 2 коров, 250 пуд. ячменя, пудов 100–150 пшеницы, пудов 50–60 других зерновых культур, плюс к этому занимается еще торговлей – обложен в 13 руб. 50 коп. В то время, как ГОФЕРМАН – бедняк, у которого всего в наличии несколько пудов хлеба, обложен в такую же сумму, благодаря тому, что у последнего личные счета с ШНЕЙДЕРМАНОМ...

В колониях Новодаровка и Горькая Роскошинского сельсовета наблюдаются ненормальности в распределении крестьянского займа, например: приносят облигации и без предупреждения хозяина оставляют и уходят, получивши облигации – относят их в сель-

совет и без разрешения оставляют их там. Придя домой, он находит другие облигации, оставленные другим агентом.

Такое распределение крестьянского займа вызывает мнение крестьян, что этот заем является не средством укрепления крестьянского хозяйства, а средством разорения мелких крестьянских хозяйств. Когда приезжает из района работник в колонию, то крестьяне его засыпают вопросами: «Можно ли описывать имущество за облигации» и т. п., свидетельствующие о том, что мнение крестьян о займе, как о принудительном налоге...

Нач. Окрутдела ГПУ

Александровский

Нач. УИО

Петров

Уполномоченный

Черный

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 345-345 зв.

Пояснить:

- 1. Яким чином проводилося самооподаткування селян?**
- 2. Як селяни реагували на проведення позики?**

Урок 10 Громадсько-політичне життя Запорізького краю у 20-ті рр.

Згадайте:

1. Під якими гаслами більшовики прийшли до влади?
2. Яким був порядок обрання рад у роки громадянської війни?
3. Які політичні партії діяли на території УСРР у 20-х рр.?
4. Які громадські організації діяли на території краю в 1917–1920 рр.?

1. Політичні настрої запорізького населення

Силові методи, пропагандистська обробка населення з опорою на поступове зміцнення господарств, зруйнованих громадянською війною, впровадження НЕПу – все це дедалі сприяло зміцненню впливу більшовиків.

Протягом 1921–1924 рр. на території краю місцевим силовим структурам вдалося розгромити опозиційні осередки соціалістичних і комуністичних партій (меншовицького крила РСДРП, есерів, боротьбистів), які не бажали приєднуватися до КП(б)У. Вони діяли в м.Оріхові, с. Жеребці (тепер – с. Кірове), Великому Токмаку, Тарасівці, Кінських Роздорах, Чернігівці, Новогригорівці.

До 1923 р. на території м. Бердянська й навколишніх сіл, зокрема в с. Берестовому, Вознесенці, Водяному, Вершині Другій, Олексіївці, Попівці, Успенівці, існували осередки Української комуністичної партії (УКП). У сільських осередках цієї партії налічувалось до 50 членів. Проте Бердянська ЧК звинуватила членів УКП в підготовці збройного повстання проти радянської влади. Їх кинули до в'язниці. Цей крок узгоджувався з боротьбою проти УКП по всій Україні, розгром якої завершився в 1924 р.

У 1924 р. під час виборів до місцевих рад на виборчі дільниці Запорізького округу вже прийшло 43,6 % тих, хто мав право голосу. У 1925 р. частка збільшилась на 10 % (тоді вибори відбувались щорічно). У міському середовищі Запоріжжя такий відсоток вдалося досягти завдяки мобілізації робітників крупних промислових підприємств. Із заводу «Більшовик» прийшло 97 % виборців, Катерининських майстерень (нині – ВАТ «Запорізький електровозоремонтний завод») – 92 %, «Інтернаціонал» (нині – ВАТ «Запорізький сталепрокатний завод») – 91,5 %, «Комунар» (нині – ЗАТ «ЗАЗ» і ВАТ «ЗАЗ») – 90,7 %. Висока явка була результатом тривалої обробки більшовиками робітничого середовища, ключове значення якого вони добре розуміли.

Участь у виборах означала підтримку влади. Це досягалось різними способами. Вибори проходили у формі зборів, очолених партійними керівниками. Таємність голосування була відмінена.

Наприкінці 20-х рр. відсоток осіб, позбавлених виборчих прав, ще більше зріс. По сільрадах, де переважаючим було єврейське населення, у 1929 р. він досягав 23,6 %.

Делегати від Катеринославської губернії
на I Всесоюзному з'їзді рад, 1922 р.

Кінець 20-х рр. приніс похвалення антиурядових і антирадянських настроїв. Офіційний звіт Запорізького окружкому КП(б)У за 1927–1928 рр., в очевидно заниженій формі, повідомляв: «Заражених опозиційними настроями було в організації не менше 90–100 чоловік». Це було результатом загвинчування партійним керівництвом темпів соціалістичного будівництва, проведенням його за рахунок нещадної експлуатації народу.

Особливо невдоволення посилювалося в період хлібозаготівель 1928 р.

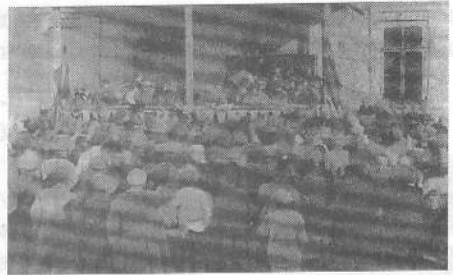
У робітничому середовищі причиною невдоволення стала тарифна реформа, побудована на зниженні кваліфікаційних розрядів і завищенні виробничих норм. Робітники Катерининських майстерень і авіазаводу агітували за проведення страйку. На заводі «Комунар» загальнозаводська конференція висловила протест проти нав'язуваних норм. Подібні настрої спостерігались на заводах ім. Держинського та «Інтернаціонал» у Запоріжжі.

Зворотною реакцією стало посилення репресій.

Протягом 1928–1929 рр. у Запорізькому окрузі було проведено щонайменше 12 політичних «справ», сфабрикованих агентурою Державного політичного управління (ДПУ). Навіть їхній неповний перелік дає чітке уявлення про характер репресій і суворість покарань, спрямованих на те, аби жорстокими заходами залякати громадськість і перетворити її в безмовну виконавицю партійних завдань: «Обласний повстанський комітет» – заарештовано 25 чол., з них 9 розстріляно, решту заслано на Соловки; «Спілка визволення України» – заарештовано 21 чол.; «Монархісти-терористи» – заарештовано 5 чол.; «Справа польської резидентури на Дніпробуді» – заарештовано 8 чол., з них 5 розстріляно; «Справа махновців-антисемітів» – заарештовано 5 чол., всіх розстріляно; «Фашистська організація молоді».

Водночас було розгорнуто кампанію «чисток» радянських органів від «шкідницьких», «класово ворожих» і т. под. «елементів». Ознакою небезпеки слугувало соціальне походження, політичне минуле, національна приналежність, як, наприклад, «син крамаря», «колишній махновець», «колишній член товариства «Просвіта» тощо. Газета Мелітопольського окружкому КП(б)У та окрвиконкому «Радянський степ» у 1929 р. привертала увагу читачів заголовком до великої статті: «Почали чистити радапарат нашої округи. Апарат Молочанського району засмічений білогвардійцями та поміщиками». Чистка працівників Дніпробуду, проведена того ж року стосовно 319 осіб, винесла присуд про звільнення 181 з них з роботи.

Аби зміцнити партійну організацію, у 1929 р. було проведено і її «генеральну чистку». На Запоріжжі вона тривала понад сім місяців! У результаті 12,5 % членів партії призначили до виключення з лав ВКП(б), 14 % – отримали партійні догани.

Вибори в сільраду. Гуляйпільська волость, 1923 р.

Будинок Запорізького окрвиконкому

Найбільший відсоток виключених становили «пасивні» (22,5 %) та «класово-чужий елемент» (20,5 %). Подібну акцію провели й у Мелітопольському, Маріупольському округах. Розголос про це мав стати виховним, залякуючи людей і запобігаючи подальшому організованому спротиву єдино обраній лінії.

Таким чином, проведення соціалістичних перетворень за рахунок нещадної експлуатації населення поставило більшовиків перед необхідністю репресіями придушувати невдоволення суспільства, яке невинно наростало. Більшовики все швидше рухалися від демократичних основ суспільного устрою до тоталітарної системи.

2. Роль комуністичної партії. Комсомол

УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК
Обкладинка книжки С. Мальованого
про "чистку" на Дніпробуді, 1929 р.

Єдиною політичною організацією, що керувала життям країни, була комуністична партія. Комуністи посідали всі ключові пости радянського державного і господарчого апарату, від вищого до місцевого рівнів. Наприкінці 1926 р. в Запорізькому окрузі налічувався 3 141 комуніст. Серед них українці становили ледве половину – 49,9 %, росіяни – 33,6 %, євреї – 9,2 %, інші національності – 7,3 % (для порівняння: серед всього населення українці складали 80,5 %, росіяни – 11,1 %, євреї – 3,5 %). Для виконання грандіозних планів соціалістичного будівництва виникла потреба в збільшенні лав ВКП(б). Воно передбачало класовий підбір кандидатів «від верстата» та «від плуга». Це дало змогу вже в 1930 р. збільшити партійну організацію округу вдвічі. Частку українців «довели» до 57,2 %, а «пролетарське ядро» – до 56,3 %. Отож, були всі підстави відрепортувати центрові: «Директиву ЦК у цій галузі здебільшого виконано». Партія дедалі перетворювалася на ма-

сове знаряддя в руках партійних лідерів.

Поширилось так зване «висування» партійців у радянський апарат керівництва. З кінця 1925 р. по вересень 1927 р. партійні організації Мелітопольського округу «висунули на керівну роботу» 125 членів і 89 кандидатів у члени партії. Подібне «зміцнення радянського апарату» активізували в переломні 1929–1930 рр. – під час «форсованого наступу соціалізму по всьому фронту». У 1929 р. серед голів запорізьких сільрад вже кожен другий мав партійний квиток.

Таким чином, подібним «зміцненням» та чисткою лав пробивалася дорога для прискороженого впровадження тоталітарних основ єдиноначалія.

Слухняним помічником комуністичної партії та її найближчим резервом був комуністичний союз молоді (комсомол), який з 1924 р. було названо Ленінським (скорочено український комсомол позначався ЛКСМУ). Комсомольців залучали до відповідальних державних посад, доручали їм непопулярні партійні завдання, вимагаючи комуністичного виховання населення. Активність комсомольці проявляли у проведенні політичних кампаній, боротьбі проти старого побуту та релігії. Така боротьба нерідко носила характер примітивної, шапкозакидацької критики, знущань і глузувань над віковими традиціями і почуттями людей. Наприклад, мешканці с. Благовіщенки Царекостянтинівського (тепер – Куйбишевського) району в 1924 р. скаржи-

лись до окрвиконкому на місцевий комсомольський осередок, який неодноразово під час церковних свят і, зокрема, у день освячення храму, демонстративно влаштував танці в приміщенні церковної сторожки.

Комсомольці далеко не завжди виправдовували сподівання комуністів, оскільки ініціатива в роботі виходила не від молоді, а від партійних керівників. Інертність багатьох місцевих комсомольських осередків проявлялася навіть у святкуванні найбільших комуністичних свят. Про це так повідомляв голова Розумовського сільбудинку на Запоріжжі, рапортуючи про святкування 9-ї річниці Жовтневої революції: «Демонстрація пішла з небажаною кількістю людей дорослих; та ще, на превеликий жаль, і прапорів нікому було брать. Навіть секретар ЛКСМУ відмовився категорично від свого прапора. Була одна комсомолка Ганна Осипенко, і та не прийшла на демонстрацію». Типовими явищами в роботі комсомольських організацій були безініціативність, формалізм, існування їх лише на папері або діяльність від кампанії до кампанії. Обстеживши роботу комсомольського осередку в с. Охрімівці, бюро Якимівського районного комітету КП(б)У змушене було написати: «Осередок ЛКСМУ планової роботи не проводив, обліку соціального складу немає, серед позапартійної й наймитівської молоді не працює і в більшості складається з учнів школи селянської молоді».

Наприкінці 20-х рр. комуністи активізували комсомольців до виконання партійних завдань. Яскравим прикладом такої активності є наступний епізод. 2 травня 1929 р. Гуляйпільський райком КСМУ під керівництвом секретаря осередку КП(б)У влаштував під стінами церкви «демонстрацію-карнавал» за участю близько 500 молодих осіб. Демонстрація пройшла під гаслами «за українську книгу», «за українську культуру – проти релігійного дурману». Демонстрантів навмисно привели до церковної огорожі тоді, коли там було багато віруючих. Провокувався конфлікт. У храмі йшло богослужіння. Почали антирелігійний мітинг. З-за церковної огорожі на адресу демонстрантів залунали зауваження і несхвальні вислови – «дураки», «свисти». Кількох активістів побили. До відповідальності притягли не комсомольців, які з провокаційною метою прийшли під стіни церкви, а тих, хто їм протидівав.

Отож діяльність комсомолу часто викликала громадське невдоволення. Але вона була на користь владі, тому їй потурали.

Виконуючи партійні вказівки щодо збільшення діяльності комсомолу і його «якісного складу», комуністи форсували «ленінський набір» до лав ЛКСМУ. Якщо на початку 1930 р. вся комсомольська організація Запорізького округу налічувала 12 тис. чол., то через 2 роки ця цифра майже подвоїлася, сягнувши 23 тис. чол., а «пролетарське ядро» склало 82 %!

Впроваджуються такі форми роботи з комсомольцями, як конференції робітничої молоді, збори батраків, зльоти наймитів, наради активу, нальоти груп «легкої кавалерії», культурно-виробничі походи, культурні місячники. Комсомольські осередки Маріупольського округу розгорнули боротьбу з прогулами на виробництві, використовуючи стінгазети «Молодий робітник», проводячи конкурси на «кращого прогульника-ледаря» тощо. Йшли в село на безплатний ремонт техніки. У Запоріжжі комсомольці відрпортували про організацію на заводах «Комунар», «Інтернаціонал», Паровозоремонтному 6-и гуртків підвищення технічних знань і 24-х раціоналізаторських. Партійні звіти повідомляли, що комсомольці «були попереду по вивезенню хліба на заготівельні пункти, по поширенні займу і т. ін.».

Хоча маніпулювати молоддю комуністам вдавалося не завжди. Запорізька партійна організація у травні 1930 р. визнала нелицеприємні «випадки відмовляння

окремих комсомольців брати участь у хлібозаготівлях (Новомиколаївка); зрощування з куркульським елементом, що доходило навіть до сплати боргу за куркуля (Оріхівський район); виступ проти позики (Чубарівський район); відмовлення вступати до колгоспу (Софіївський район). Тому не випадково, що комсомол не обійшли «чистки від класово чужих елементів». «Чималу засміченість ідеологічно-класово-чужим і невитривалим елементом» виявили серед комсомольців Кам'янського району. Зазнав він і політичних репресій. Таємна документація Запорізького окрвиконкому за 1929 р. повідомляла про «розкриття петлюрівсько-бандитської організації» в Покровському районі, яка складалася з «комсомольців і деякої частини безпартійної молоді». У цій справі було заарештовано 9 чол., «більшість яких» засудили до десятирічного терміну покарання.

Отже, місцеві організації молоді зазнали на собі формуючого впливу комуністичної партії. Цей вплив перетворював їх на слухняну виконавчу структуру влади.

3. Громадські організації

Громадське життя 20-х рр. на Запоріжжі, як і по всій країні, було надзвичайно політизованим. Діяли переважно організації, які сприяли утвердженню нового режиму. Здебільшого вони створювалися за ініціативою партійного керівництва і діяли на державні кошти. Масові організації були тим потужним важелем, який партія використовувала для маніпулювання народом. Тому в засобах масової інформації безпрестанно мусувалася тема зростання та діяльності масових організацій і їхня нібито велика суспільна роль.

Під опікою партійних організацій, здебільшого на виробництві, поширили осередки створеної в 1922 р. з центром у Москві Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР). На заводах і в установах нашого краю – у Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську, Великому Токмаку та Люксембурзькому районі осередками цієї організації були проведені збирання коштів на допомогу звільненим з роботи страйкарям Руру (Німеччина, 1922 р.), політв'язням Болгарії (1928 р.). У 1928 р. члени запорізьких осередків МОДР протестували з приводу видачі угорському урядові керівника нелегальної Комуністичної партії Угорщини Бели Куна, заарештованого у Відні. Кампанія завершилась успішно – Куну було звільнено. Він приїхав до СРСР.

На Запоріжжі, де працювали іноземні спеціалісти (Дніпробуд, завод «Комунар»), осередки МОДР проводили інтернаціональні зустрічі. Завжди гучно святкували день Паризької комуни.

Масовою організацією, яка мала сприяти посиленню обороноздатності країни, було Товариство допомоги обороні, авіаційному та хімічному будівництву (ТДОАВІАХІМ). Протягом одного 1928 р. число членів товариства в Запорізькому окрузі виросло з 10 тис. до 20 тис. Тільки в самому місті діяло більше 20 військово-стрілецьких гуртків.

Запорізькі осередки товариства брали участь у проведенні «тижнів оборони», організації воєнних ігор і маневрів, створенні секцій розведення поштових голубів і службово-сторожових собак, створенні постів повітряного стеження, організації курсів із вивчення засобів оборони тощо. Того ж 1928 р. було проведено збір коштів на будівництво військового літака «Наша відповідь китайським генералам» (саме тоді загострились радянсько-китайські взаємини), збирали гроші на подарунки бійцям далекосхідних військових частин.

Членів цього товариства прилучали до посівних кампаній, «боротьби за врожайність». У 1930 р. 2,5 тис. запорізьких членів цієї організації взяли участь в очищенні

сільськогосподарських угідь від ховрахів, проти яких було розгорнуто справжню війну. Лозунги по-військовому закликали: «Всі на боротьбу з ховраками!» Тоді очистили 8,5 тис. га землі (для порівняння: площа нинішньої Запорізької області – 2.720 тис. га), підготували 60 пудів насіння для посіву.

У зв'язку з гостротою проблеми дитячої безпритульності та масової злиденності в Запорізькій губернії та повітах були створені ради захисту дітей; а з 1924 р. – окружні відділи Всеукраїнського товариства «Друг дітей». Вони організовували кампанії боротьби з безпритульністю, здійснювали шефство над дитячими будинками.

Влада енергійно сприяла поширенню «Спілки войовничих безвірників» (СВВ). Створити її партію спонукала недостатня результативність боротьби з релігією. У Запорізькому окрузі спілку організували в грудні 1926 р., у Мелітопольському – у березні 1929 р. Але робота її осередків поживалювалася лише напередодні церковних свят. Тоді готували «антиріздвяні» та «антипасхальні» кампанії: влаштовували «антирелігійні походи», вечори з читанням лекцій тощо. Під час антиріздвяної кампанії 1930 р. в Запоріжжі було організовано демонстрацію за участю 15 тис. чол., під час якої спалено понад 3 тис. ікон. Газети наповнювалися карикатурами на попів, фейлетонами про них та замітками про активну роботу «свідомих антирелігійників». З жовтня 1929 р. по квітень 1930 р. кількість членів спілки в Запорізькому окрузі збільшилася з 5 тис. до 16 тис. чол.

Навпаки, непроурядові організації та їхні місцеві осередки – Всесоюзного товариства колишніх політкаторжан і зсильних поселенців, Союзу голландських вихідців, Палестинського товариства, Спілки мисливців і рибалок – дедалі відчували на собі прес держави. До них застосовували методи економічного тиску (високі тарифи орендної плати за приміщення, «навантаження» державними планами і завданнями тощо) або й зовсім зобов'язували припинити існування, як це було з товариством колишніх політкаторжан. Його осередок у Запоріжжі, що об'єднував колишніх революціонерів (але далеко не всі вони були більшовиками) припинив існування в 1935 р.

Вже в 1929 р., з масовою колективізацією, практично припинили свою діяльність товариства селянської взаємодопомоги, які раніше сприяли взаємодії і підтримці селянських господарств при неврожаях, пожежах, стихійних лихах тощо.

Таким чином, громадські організації, що діяли на Запоріжжі в 20–30-х рр., не були самодіяльними і життєздатними. Вони діяли доти, доки потрібні були комуністичній партії для виправдання свого політичного курсу.

4. Церковне життя

Одним з кроків радянської влади було обмеження суспільного впливу церкви. Її позбавляли державної підтримки, забирали власність. Згідно з наказом Запорізького губвиконкому від 23 лютого 1921 р. почалася реєстрація всіх релігійних громад. У тижневий термін вони мали подати до повітвиконкомів свої статуту і списки всіх членів із зазначенням їхнього віку, національності, громадянства, роду занять і всього майна громади. Отже, налагоджувався тотальний контроль за діяльністю релігійних організацій. Реєстрацію народжень, шлюбів, смертей, яку раніше здійснювало духовенство, вже в 1921–1922 рр. на Запоріжжі остаточно передали у відання рад та їхніх відділів ЗАГС. Намагалися ізолювати церкву від впливу на школу. Закривали школи, які діяли під одним дахом з молитовними будинками. Викладання релігійних дисциплін і присутність духовенства в навчальних закладах взагалі стала неможливою.

Влада продовжила політику церковного розколу і репресій проти духовенства.

Бердянський собор

Чинилися всілякі перешкоди створенню громад Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Як відомо, вона послідовно впроваджувала українську мову в богослужіння, відроджувала українські народні традиції. Один з таємних листів, надісланих Запорізькому окрвиконкому, наставляв: «Затвердження автокефальних релігійних громад і їхніх статутів вкрай небажане з політичних міркувань». У них вбачали осередки боротьби за укра-

їнську незалежну державу. Всі чотири громади цієї церкви на Запоріжжі, що домоглися реєстрації, були з часом знищені. На початку 1925 р. на території Бердянського, Запорізького й Мелітопольського округів поряд із 217 громадами Російської православної церкви діяло 98 громад Української синодальної церкви (яку за реформізм називали «обновленською») і жодної громади УАПЦ.

За післяреволюційне десятиліття зміцнився протестантизм, який теж зазнавав дедалі сильніших гонінь. У середині 20-х рр. у Бердянському, Запорізькому, Мелітопольському округах влада взяла на облік 49 баптистських громад, 30 – евангельських християн, 3 – адвентистів. З'явилися перші громади п'ятдесятників: спочатку в с. Воскресенці Пологівського району, пізніше – в с. Кічкасі.

Серед німецько-, чесько-, польськомовного населення в окружних центрах і на селі продовжували діяти католицькі громади: Георгсбурзька (тепер – с. Дудникове Новомиколаївського району), Марієнфельдська та Костгеймська (с. Мар'ївка та с. Показне Мелітопольського р-ну), Ейхвальдська та Готландська (с. Урицьке та с. Мар'янівка Розівського р-ну). Діяли лютеранські громади: Терсянська (Новомиколаївського р-ну), Пришибська, Гохштедтська (с. Високе Михайлівського р-ну), Ейгенфельдська (с. Полянівка Мелітопольського р-ну), Грунауська (с.мт Розівка Розівського р-ну), Зільбертальська (с. Затіштя Гуляйпільського р-ну) та ін. Досить замкнену спільноту становили 27 менонітських громад у межах Бердянського, Запорізького та Мелітопольського округів. Меноніти проживали здебільшого в Хортицькому, Молочанському, Чернігівському районах, де діяли їхні найкрупніші общини: Шенвізька (м. Запоріжжя), Миколайпільська (с. Миколай-Поле), Гальбштадтська (м. Молочанськ), Гнаденфельдська (с. Богданівка). Їх віровчення забороняло брати до рук зброю. Держава наполягала на протилежному. Силове втягування менонітів у соціалістичне будівництво послугувало для них основною причиною чергової масової еміграції за кордон, переважно до Америки, яка розгорнулася в 1929 р.

Боячись посилення опору «соціалістичному будівництву» з боку церковних організацій, у другій половині 20-х рр. партія повела проти них широкомасштабний наступ.

Засобом боротьби стали масові кампанії зняття церковних дзвонів на потреби індустріалізації та закриття церков. Ці кампанії стали масовими. Вже восени 1928 р. ВУЦВК прийняв рішення про закриття єврейських синагог в м. Запоріжжі, колоніях Ново-Златополь і Приютна Гуляйпільського району. Закриття мотивували «проханнями віруючих».

На початку 1930 р. було закрито лютеранську кірху в м. Запоріжжі, нібито заради перетворення її на німецький клуб, в якому вбачалась «більша потреба».

Хвиля закриття церков на півдні України виявилася особливо дошкульною. Прокотившись по Запоріжжю в 30-х рр., вона не залишила діючим жодного храму.

Таким чином, партія скеровувала громадську ініціативу, не допускала інакомислення й навіть просто нейтрального ставлення до влади. Громадські організації мали бути підпорядковані тотальній мобілізації мас на боротьбу за більшовицький варіант соціалізму.

Запам'ятайте ці дати:

1924 р. – розгром осередків УКП на Запоріжжі

1927–1928 рр. – боротьба в партійних організаціях краю проти «троцькістсько-зінов'євської опозиції»

1929 р. – чистки партійних і радянських органів на території краю

кінець 20-х рр. – пожвавлення антиурядових настроїв населення

1929–1930 рр. – масові кампанії зняття церковних дзвонів на потреби індустріалізації та закриття церков

Дайте відповіді на запитання

1. Як змінювалося ставлення до влади з боку запорізького населення протягом 20-х рр.?
2. Якими були причини посилення антирадянських настроїв населення наприкінці 20-х рр.?
3. Яким був суспільний вплив комуністичної партії в нашому регіоні в 20-х рр.?
4. Яке значення відігравав комсомол у громадсько-політичному житті?
5. Розкрийте характер громадських організацій, що діяли на Запоріжжі в 20-х рр.
6. Які громадські організації не стали масовими на Запоріжжі? Чому?
7. Від чого найбільше залежало церковне життя нашого краю в 20-х рр.?
8. Які процеси відбувалися в церковному середовищі під впливом державної політики?

Документи:

1. З інформаційного звіту Бердянського окружного комітету КП(б)У за липень–серпень 1924 р.

Совершенно секретно

2. Работа враждебных партий

Укапистов нам удалось разложить. Сейчас они себя совершенно не проявляют. Ячеек УКП в округе нет. Были случаи предложения со стороны отдельных наиболее активных укапистов своих услуг Соввласти с признанием своих ошибок.

Ведущих антисоветскую работу сионистов мы поприжали, так что они не дают себя чувствовать.

Активно себя не проявляют также и белогвардейщина.

В Зиновьевке Черниговского района продолжают выступать на сходах укаписты, в частности, гр-н Крышко Ф., суждение какового целиком сводится к самостийности Украины. Взгляды Крышко находят себе последователей среди населения и отрицательно влияют на настроение массы, которая и без того, под впечатлением требований выполнения разного рода повинностей, настроена оппозиционно и в лучшем случае равнодушно к Совстроительству.

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 134.

Поясність:

1. Як більшовики характеризували переважні настрої населення в 1924 р.?
2. Які політичні партії, крім більшовицької, діяли на Запоріжжі в 20-х рр.?

2. Повідомлення Успенівського волосного комітету незаможних селян до Гуляйпільського повітвиконкому. 7 серпня 1922 р.

В ответ на циркуляр №17 от 28.5.1922 года Успеновский волкомнезамож сообщает, что в Успеновке из религиозных культов существует одна православная община – Кирилло-Мефодиевское братство, которое в прошлом, 1921, году пробовало было идти против некоторых постановлений Соввласти, но, будучи приговоренным к пятилетнему заключению условно в концлагерь, смирилось и в настоящее время активной деятельности против Соввласти не проявляет.

Предволкомнезама Т. Вовченко

Секретарь В. Чуйко-Дьякович.

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-208. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 423.

Поясність:

1. Які органи влади на селі здійснювали політичний контроль за населенням?
2. Якими методами проводилася боротьба з інакодумцями?

3. З матеріалів звіту Запорізького окружного комітету КП(б)У XIII-й окружній партійній конференції

Тільки для членів і кандидатів партії

Настрої міських робітників. Труднощі теперішнього періоду відбилися, безумовно, і на настроях робітників. Вже перші ознаки кризи хлібопостачання викликали значне погіршення в настроях робітничих мас. Коли появились тисячні черги, доходило до погроз організувати демонстрацію. Дехто пробував і серед робітників... роздути шовіністичні настрої, посяяти ворожнечу між робітниками нашої округи й робітниками центральних міст («в Москві й Ленінграді їдять український хліб, а нас годують сурогатом»). Заметушилися на підприємствах і близькі до меншовиків елементи, що намагались на підставі труднощів довести, що «комуністи не вміють керувати, отже, вони повинні відмовитися від влади».

...Почали просуватися «селянські», вірніше, глитайські настрої. Вони проявилися у «співчуванні» селянству, з якого влада нібито «здирає останню шкіру».

Значні хитання в настроях робітників спостерігалися також у зв'язку з проведенням тарифної реформи. Незадоволення... охопило групу найбільш кваліфікованих робітників, бо вирівнювання тимчасово зачепило їхні матеріальні інтереси. Це незадоволення подекуди призвело до штучного пониження виробу («як оплачують, так будемо й працювати»), до спроб окремих робітників організувати «волинки».

Рік роботи Запорізького округового комітету КП(б)У.

Листопад 1927 р. – грудень 1928 р. – Запоріжжя, 1928. – С.12.

Поясність:

1. Чому документ має помітку «Тільки для членів і кандидатів партії»?
2. Що було приводом для народного невдоволення?
3. Які групи населення охопили настрої, охарактеризовані документом?

Урок 11 Національно-культурне життя Запорізького краю у 20-х рр.

Згадайте:

1. Яким було становище національних меншин у складі Російської імперії?
2. У чому полягала більшовицька національна політика 1917–1920 рр.?
3. Яким був Запорізький край за національним складом населення? Чим це пояснювалось?
4. Які національно-культурні товариства діяли на Запоріжжі в 1917–1920 рр.?
5. Якими мовами видавалася періодична преса на Запоріжжі до Лютневої революції та в роки громадянської війни?

1. Українізація в Запорізькому краї

Намагаючись забезпечити владу народною підтримкою, а себе – політичними союзниками, Й. Сталін і його оточення не обмежились проголошенням НЕПу. Вони взяли курс на політику коренізації. Це був спосіб залучення народів СРСР до соціалістичного будівництва і водночас встановлення всеосяжного контролю над процесами національного відродження.

Запорізький край, як і весь південний регіон України, відзначався багатонаціональним складом населення. Його строкатість полягала в тому, що на тлі переважаючої більшості українського населення існували місця компактного розселення представників національних меншин, а міста були значно зрусифікованими через наявність крупних промислових підприємств і зосередження державних і партійних установ.

Українське населення Запорізького округу в 1926 р. становило 80,5 %, Мелітопольського – 57,8 %, Маріупольського – 54,7 %. Російське – відповідно 11,1 %; 25 %; 18,5%; німецьке – 4,1 %; 6 %; 6,3 %; єврейське – 3,5 %; 2,1 %; 3,3 %. Всупереч наведеним цифрам, у нашому краї на початку 20-х рр. практично не виходили книжки й газети українською, німецькою, єврейською та іншими мовами. Діловодство в державних установах велось виключно російською мовою. Національно-культурні товариства закривалися. Останні «Просвіти» в нашому краї були розігнані в 1921–1922 рр. Отож партійно-державний курс на національне відродження на Запоріжжі був надзвичайно бажаним і життєво необхідним.

У травні 1925 р. в Запоріжжі почала діяти комісія українізації, створена окрвиконкомом. Вона зайнялася створенням районних і відомчих комісій, перевіркою стану українізації. Комісії організували цілу низку курсів і гуртків з вивчення української мови.

У селі успіх проявився надзвичайно швидко. Вже в 1925 р. окрвиконком рапортував: «Маємо позитивні результати. Так, наприклад, у сільрадах діловодство переведено на українську мову на 90 %, причому в деяких і на 100 %». Райвиконкоми вважалися українізованими на 85 %.

Складнішою була ситуація в містах, хоча, за звітами окрвиконкому, протягом 1926 р. українізацію міського державного апарату «довели» з 50 до 90 %. Цифри, безсумнівно, були перебільшеними.

Матеріали, зібрані партійними органами, вже наступного року підтвердили, що тільки 21,6 % радянських службовців знають добре українську мову, а 28,2 % – зна-

ють її більш-менш, решта – не володіють нею. Було з'ясовано, що комісія українізації працювала незадовільно.

Про непослідовність цієї політики на Запоріжжі свідчить резюме ЦК КП(б)У в березні 1929 р.: «Млявий темп українізації в окрузі, особливо партактиву і парторганізації, і цілковита відсутність роботи... на Дніпрелістані».

Незважаючи на непослідовність і повільність впровадження в життя, нова національна політика все ж мала об'єктивні успіхи. Українська мова впроваджувалась у роботу клубів, хат-читалень, репертуар місцевих театрів, хорових колективів. У 1929 р. в Запоріжжі була організована хорова капела «Дніпрелістан», що виконувала, серед іншого, українські народні пісні та класику.

З жовтня 1929 р. було цілковито українізовано місцеві газети: «Червоне Запоріжжя», «Радянський степ», «Комунар» та ін. У 1930–1931 рр. поповнення окружної центральної бібліотеки м. Запоріжжя вже на 95 % складалося з української літератури. Це дозволило збільшити її український книжковий фонд з 10 % (у лютому 1929 р.) до 50 % (у вересні 1931 р.), хоча поширювалися не твори української чи світової класики, а політичні брошури та твори «червоного письменства».

У травні 1929 р. в межах програми розвитку мови Запоріжжя та Мелітополь відідали українські «пролетарські» письменники Володимир Сосюра, Андрій Панів, Сава Божко, Василь Чеч'яньський, Володимир Кузьмич. З великим успіхом вони виступили перед широкою аудиторією на Дніпробуді, у Катерининських залізничних майстернях, на заводах – інструментальному та авіадвигунів, у театрі ім. Леніна, перед шкільною молоддю.

В окружних центрах під керівництвом партійних комітетів почали діяти філіали літературних організацій Всеукраїнської спілки пролетарських письменників та «Молодняку», які вже на початку 30-х рр. примушені були реорганізуватися й увійти до складу єдиної загальносоюзної Спілки письменників.

Протягом літнього сезону 1930 р. на Запоріжжі гастролював відомий український театр Леся Курбаса «Березіль». Вистави давалися в міському саду, бо гідного приміщення не було. Саме тоді і постало питання будівництва нового, просторого театру в окружному центрі.

Таким чином, пробудження національної ініціативи мас здійснювалось у рамках того мінімуму, який розуміли місцеві партійно-радянські керівники і до якого вони були готові своїм комуністичним вихованням.

2. Національні меншини

Невід'ємною часткою нового державно-політичного курсу по відношенню до національних меншин була політика коренізації.

Вона несла суттєві зміни в їх розвиток. Численні народи, що населяли наш край, здобули можливість організувати своє державне і громадське життя на національних засадах.

Їм не тільки дозволялося, а й наказувалося впроваджувати рідну мову в діловодство радянських установ, розгортати мережу навчальних закладів з викладанням рідними мовами, створювати культурно-освітні установи, видавати газети й масову літературу. Але, як і у випадку українізації, цей розвиток національних культур мав головнішу мету – сприяти формуванню більшовицького світобачення і прискорювати «соціалістичне будівництво».

Стали створюватися національні райони, селищні та сільські ради. У 1924 р. найпершими в Україні постали Пришибський і Молочанський німецькі національні

райони у складі Катеринославської губернії і того ж року – Люксембурзький німецький район у складі Донецької губернії.

Наприкінці 20-х рр. у межах нинішньої Запорізької області діяло 8 національних районів, два російських (Кам'янський і Терпіннівський), три німецьких (Люксембурзький, Молочанський, Хортицький), два болгарських (Ботієвський і Коларівський), єврейський – Новозлатопільський район. Серед сільрад було 42 німецькі, 32 російські, 31 болгарська, 6 єврейських, 2 грецькі, 1 молдавська, 1 чеська.

Утворення національних районів не означало, що населення того чи іншого району обов'язково мало бути однорідним за національною ознакою. Коларівський болгарський національний район Мелітопольського округу, наприклад, об'єднував 30 сільських рад, з яких 24 були болгарськими, 4 – українськими, 1 – російською, 1 – німецькою.

Національні сільські ради виділялись і в звичайних районах. Так, у Мелітопольському районі діяли, крім українських, три німецькі ради (Ейгенфельдська, Йоганесруєська, Олександровфельдська) та одна чеська (Чехоградська).

Платою за покірливу й активну участь національних меншин у більшовицьких заходах було деяке пом'якшення у вирішенні питань матеріально-технічного, кадрового, фінансового забезпечення своїх земляків.

Діловодство в національних районах і сільрадах велося мовою більшості, а також українською.

Одним із наслідків політики коренізації, що позначився на долі населення Запорізького краю, стало землевлаштування євреїв.

У 1926 р. почалося переселення євреїв до нашого краю. Їх розселяли на території Гуляйпільського району, де з XIX ст. існувало 8 єврейських колоній. На 1 квітня 1928 р. прибуло 768 родин, які зайнялися землеробством. Згодом, у 1929 р. тут було створено окремий національний район – Новозлатопільський.

Організація переселення виявилася поганою. Новостворені колонії розмістили далеко одну від одної та від центрів сільрад. До земельних ділянок не скрізь підвели воду. Будинки збудували нашвидкоруч. Вони почали розвалюватися вже в момент заселення. Не вирішили всіх проблем із землекористуванням – визначенням меж ділянок старих і нових поселень. Внаслідок цього почалися територіальні конфлікти з місцевими жителями, які стали набувати антисемітського характеру.

Розгорталася мережа національних шкіл. У 1929 р. в Запорізькому окрузі діяло 13 шкіл з російською мовою навчання, 15 – з єврейською, 42 – з німецькою.

Підготовку спеціалістів здійснювали Хортицький німецький і Преславський болгарський педтехнікуми, Ейгенфельдська та Миколайпільська німецькі та Преславська болгарська сільськогосподарські профшколи, Пришибська ветеринарно-фельдшерська школа, інші професійні школи.

Культурно-освітню роботу серед національних меншин проводили національні бібліотеки, сельбуди, хати-читальні, хоча рівень культурно-освітньої роботи в згаданих установах був дуже низьким. Бракувало матеріальної підтримки держави, а відтак – і працівників, обладнання, відповідної літератури, підручників національними мовами. Перший районний з'їзд рад Мелітопольщини (1931 р.) прохав ВУЦВК «особливу увагу звернути на поширення видань книжок, зокрема підручників для нацменшостей району, а також і періодичної (зокрема чеської)».

Мовами національних меншин на Запоріжжі виходило кілька газет: німецькою – «Die Rote Fane», «Der Schtern», ідіш – «Die Schturmer».

Із завершенням боротьби за лідерство в партії на користь Й. Сталіна та посиленням повнінстичних тенденцій почалося згортання непослідовної більшовицької політики коренізації. Ліквідація округів поклала початок територіальному перерозподілу колишніх національних районів. Хортицький німецький район поблизу Запоріжжя, не проіснувавши й року, був розкряний. Частина національних сільрад, в яких німці складали 90 % від усього населення, було приєднано до Запорізької міськради. Це значно ускладнило її роботу. Еміграційний рух серед німецького населення та його невдоволення колективізацією стали причинами розпуску всіх німецьких сільрад навколо м. Запоріжжя вже в 1930 р.

Отож за короткий час – з 1923 по 1930 рр. – відбулися суттєві, хоча й суперечливі зміни в національно-культурному розвитку народів нашого краю. Одним з головних наслідків політики коренізації на Запоріжжі стало відродження національних мов, зростання мережі національно-освітніх установ, активізація національно-культурних процесів, підвищення національної свідомості населення. Водночас у цій свідомості дедалі закріплювались більшовицькі стереотипи, а населення привчалося до месіанських ідей про «велич російського народу» та «єдиноправильність шляху Російської комуністичної партії», «завдяки яким» втілювалась радянська національна політика.

3. Культурні процеси

Культурно-освітня сфера нашого краю 20-х рр. характеризувалась не тільки заходами політики українізації та проявами національного відродження. Серед найхарактерніших її рис було поширення початків освіти серед населення, і зокрема серед дорослого.

Заняття лікнепу на заводі ім. Кірова,
В. Токмак, 1932 р.

У ході масової кампанії подолання неписьменності в Запоріжжі і Мелітополі були створені окружні комітети Всеукраїнського товариства «Геть неписьменність!». У 1930 р. запорізький окружний комітет об'єднував 180 осередків з 22 300 членами. На державні та зібрані товариством кошти відкрили школи та гуртки лікнепу. Більшість їх – до 200 – діяло в сільській місцевості.

Причому створювалися окремі школи не тільки для дорослих і підлітків, а й за класовою ознакою – «для наймитів і сільськогосподарських робітників».

Для кожного району встановлювали плани «охоплення наймитства». Але й вони, як правило, не виконувались. Державні кошти, що виділялись на ліквідацію неписьменності, були малими. Підводячи підсумок цій роботі на Запоріжжі, ЦК КП(б)У підкреслював її нечіткість, бездіяльність, відсутність класової лінії, перебільшення планів. І все ж таки керівництво визнавало: у нашому краї справа ліквідації неписьменності була поставлена навіть краще, ніж у багатьох інших місцях.

Протягом 20-х рр. на території Запорізького округу неписьменність так і не була подолана. Цифри визначали 9 тис. неписьменних і 18 тис. малописьменних. Подібним чином ситуація складалася і в Мелітопольському окрузі. Мелітопольський районний з'їзд рад, що відбувся 15–19 лютого 1931 р., змушений був виносити непопулярні рі-

шення щодо жителів цілої низки сіл, які не бажали йти до лікнепу: Кізіяр, Новомиколаївки, Піщаного, Костянтинівки, Вознесенки.

Було створено Надзвичайні комісії під керівництвом уповноважених від сілрад, яким «надали всіх прав до притягнення неписьменних і малописьменних до шкіл ніяк не пізніше 1/III».

Розвиток культури в 20-х рр. здійснювався в руслі так званої «культурної революції». Всі форми культури мали бути масовими і пролетарськими за змістом. Головну ланку політосвітніх установ складали «селянські будинки» (сельбуду) та хати-читальні. На Запоріжжі їх діяло відповідно 124 та 184 в 1928–1929 рр. При сельбудах створювали гуртки: драматичні, агрономічні, художні. Матеріальне становище їх було надзвичайно слабким, часто робота виконувалась без будь-якої оплати і стимулу. При артілях, комунах, радгоспах створювали червоні кутки та будинки колективіста.

Іншу ланку культурно-освітніх установ складали бібліотеки. На початок 1929 р. їх було в Запорізькому окрузі 151. Крім стаціонарних бібліотек, намагалися поширити такі форми роботи, як бібліотеки-пересувки, діяльність книгонош. Так само, як і сельбуду, бібліотеки майже не мали матеріальної підтримки з боку держави. Тому книжкові фонди знаходились у жалюгідному стані і складалися із застарілої літератури. Задовольняти читацький попит намагалися агітаційно-комуністичною книжкою. Про це свідчать назви книг, рекомендованих у 1925 р. Головополітосвітою Хортицькому райсельбудинку для хат-читалень: «Микола Палкін. Як жилось солдатам і селянам у часи Миколи I», «Білі. Оповідання про страшні справи», «Вчора і завтра. Як і звідки взялась нова червона Росія» тощо.

У 1930 р. на території Запорізького округу існувало 12 клубів, з них 9 – робітничих. У клубних гуртках діяли театральні трупи, проводились вистави, концерти, вечори та дитячі ранки. Набули популярності такі форми самодіяльної роботи, як «живі газети» і «політсуди», на яких засуджувались «хижі наміри світової буржуазії по відношенню до країни рад», «антинародні дії урядів капіталістичних країн» тощо.

Розширювалася мережа кіноустановок. У грудні 1928 р. їх було вже 48, з них 9 перебували в Запоріжжі. Крім державних, було три комерційні кінотеатри, що знаходились у віданні Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ). Великим попитом користувались пригодницькі фільми. Одна з травневих кіноафіш 1925 р. захоплено сповіщала: «На екрані демонструється грандіозний фільм, випущений ВУФКУ 1925 р. – “Пригоди містера Веста в країні більшовиків”. Картина характерно малює

Трудшкола комуни "Авангард",
с. Новифедорівка, 1927 р.

Члени драмгуртка сельбуду с.Семенівки
Мелітопольського району, 1924 р.

пригоди американця в СРСР, який не може зорієнтуватися в Радянській Росії. Картина пройшла в Москві та Ленінграді протягом трьох місяців з колосальним успіхом».

На початок 30-х рр. у Мелітопольському районі кінофікацією вже було охоплено не тільки місто, а й 81% сільських населених пунктів.

Розширювалась радіомережа. На кінець 20-х рр. у Запорізькому окрузі нараховувалось близько 200 радіоточок. Більшість гучномовців діяло в громадських місцях – клубах, сельбудах, червоних кутках.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що вся робота культурно-освітніх установ Запорізького краю в 20-х рр. була зорієнтована не на творчий розвиток людської особистості, пробудження широкої громадської ініціативи, а навпаки – на політизацію мас і гуртування їх для досягнення головної мети – виконання більшовицького плану «соціалістичного будівництва».

Запам'ятайте ці дати:

1924 р. – створення перших національних районів на території Запорізького краю

1925 р. – початок діяльності комісії з українізації на Запоріжжі

1929 р. – українізовано місцеву пресу

Дайте відповіді на запитання

1. Чи були підстави впровадження політики коренізації на Запоріжжі?
2. Якими були труднощі українізації в нашому краї?
3. В чому полягали здобутки українізації на Запоріжжі?
4. Що отримали внаслідок політики коренізації національні меншини Запоріжжя?
5. Розкрийте напрямки впровадження національної політики в Запорізькому краї протягом 20-х рр.
6. Як відобразив національну специфіку складу населення нашого краю його адміністративно-територіальний поділ?
7. Яким був характер культурно-освітніх процесів в Запоріжжі в 20-ті рр.?
8. Чому, на Вашу думку, ці процеси були політизовані?

Документи:

1. З листа Мелітопольського окружного комітету КП(б)У до ЦК КП(б)У про еміграційний рух серед німецького населення. 1 червня 1929 р.

За останній час серед німецького населення помітно посилюється емігрантський рух. У більшості своїй емігрують звідси заможні німці, меноніти, підведені під експертне обкладання. Крім того, вони ще пояснюють це тим, що партія посилила нажим на куркуля й повела посилену роботу у відношенні колективізації. Немале значення у відношенні еміграції відіграє і релігійний рух серед німців. Вони невдоволені тими умовами, в які поставлене релігійне життя, як-то – закриття недільних шкіл і, крім того, боязнь голоду в зв'язку із загибеллю озимих посівів.

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-241. – Оп. 7. – Спр. 13. – Арк. 16.

Поясніть:

1. Чим пояснювало партійне керівництво посилення еміграційних настроїв серед німецького населення краю?
2. Коли помічається посилення еміграційних настроїв?
3. Яку роль у цьому відігравав релігійний фактор?

2. З листа заступника народного комісара пошт і телеграфів СРСР Н. Смірнова Запорізькому міськкому КП(б)У. 5 грудня 1930 р.

Стан роботи з радіомовлення на Дніпробуді, після ознайомлення з нею, уявляється мені в наступному вигляді:

1) на Дніпробуді знаходиться два трансляційних вузли, один в старому місті, інший – на будівництві, але обидва знаходяться в запущеному в бездоглядному стані. Так, наприклад, Запорізький вузол не в змозі приймати Москву;

2) незважаючи на велику слабкість масової роботи і всі наявні можливості використати радіо, хоча б в якості допоміжної форми масової роботи на бараках, ні профспілка, ні громадські організації міста і Дніпробуду не займаються в належній мірі. Радіотехнік Кічкаського вузла транслює все, що йому Бог на душу покладе, а так як технік, здається, великий любитель фокстротів, то вся програма передач по вузлу визначається особистими смаками цього техника-фокстротиста;

3) ніякої громадськості навколо радіовузла не організовано.

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1327. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57.

Пояснить:

- 1. Яку роль державне керівництво відводило радіомовленню в розвитку культури працівників Дніпробуду?**
- 2. Які органи управління мали, на думку заступника наркома, використовувати радіо в «масовій роботі»?**
- 3. В якому становищі знаходилось радіомовлення на Дніпробуді?**

Урок 12 Колективізація сільського господарства Запорізького краю у 20–30-х рр.

Згадайте:

1. Які форми селянського колективного господарювання Вам відомі?
2. Яким було ставлення більшовиків до колгоспів у 1917–1920 рр.?
3. Коли почалася масова колективізація в Україні?

1. Колгоспи в перші роки радянської влади

Колективні форми господарювання були тим ідеалом, до якого вели селян більшовики з моменту утвердження своєї влади. Проте в середині 20-х рр. чисельність колгоспів, що діяли на території Запорізького округу, ледве становила сотню. Четверту частку їх становили комуні, решту – артіль, у яких рівень усупільнення був меншим. Більше 40% усіх цих господарств вважалися економічно нездатними, слабкими та паразитували на державних дотаціях і пільгах. У 1924–1925 рр. вони на 2/3 були забезпечені робочою худобою та реманентом. Не вистачало житла, приміщень для робочої худоби. Урожайність на полях була значно гіршою, ніж в індивідуальних господарствах. Збільшення реманенту та худоби відбувалося повільно. Завдяки сприянню влади в 1925 р. колгоспи отримали перші трактори: 14 – комуні, 15 – артіль. Поголів'я худоби після того тільки погіршилось.

Але більшовики наполегливо підтримували цю систему. Кількість колгоспів невпинно зростала. На 1 жовтня 1927 р. в Запорізькому окрузі було вже 220 колгоспів, а через рік – 473. Навіть у 1928 р., коли влада стала настирливо заохочувати до вступу в колгоспи, це ще були невеличкі господарства. Їхня загальна земельна площа становила 7,4% до всієї землі, якою користувалося селянство.

Таким чином, з початку свого існування колгоспи демонстрували свою нежиттєздатність без державної підтримки.

2. Курс на форсовану колективізацію

Суть сталінської політики зводилася до якнайшвидшого і максимального усупільнення господарства. Укрупнення бачилось сприятливою умовою для керування згори силами партійного і державного апарату. Це давало б змогу легко викачувати багаті ресурси села на потреби держави, обмежуючи інтереси селянства, як «дрібно-буржуазної» соціальної верстви.

Поповнення державного бюджету безпосередньо пов'язувалося з політикою розвитку та модернізації промисловості – індустріалізації. У свою чергу, для неї негайно потрібні були кошти і дешевий хліб.

Проте криза державних хлібозаготівель 1928 р. стимулювала перегляд попередньо визначених темпів колективізації.

Зустрівши небажання селянства здавати хліб за мізерними закупівельними цінами, держава переключила тягар хлібопостачання на більш родючі райони, у тому числі й на Запоріжжя. На той час селяни Запорізького округу вже зібрали 10 млн пудів хліба, виконавши передбачений план на 80%. Але план збільшили до 18 млн пудів. Розгорнулися надзвичайні заходи для його виконання. На травень 1928 р. з великими труднощами заготовили 13 млн пудів. Хлібозаготівлі не припинили. Кампанію вели військово-феодалними методами. Застосовували погрози, силу, репресії.

У квітні–червні влаштували поголовні обшуки та масові перевірки запасів. Особливо активно адміністрували в Хортицькому та Кам'янському районах.

Дійшло до активної протидії владі. Близько 200 жінок селища Пришиб Михайлівського району на місцевій залізничній станції спробували перешкодити відправленню борошна. Наряд міліціонерів і партійний актив були побиті натовпом. 5 травня 1928 р. в с. Кам'янці велика група людей – 500-600 чоловік – влаштувала демонстрацію перед вікнами райвиконкому, погрожуючи розгромити кооперативні магазини.

Бюро і пленум Запорізького окружного комітету КП(б)У неодноразово констатували: «криза хлібозаготівель» застала їх несподівано.

Проте місцевий партійний авангард запевняв верхи, що він готовий до «соціалістичної реконструкції сільського господарства». Ще у грудні 1928 р. XIII окружна партійна конференція, яка відбулася в Запоріжжі, відзначила, що увага місцевих партійців уже була прикута «до розгортання форсованого наступу на глитая, до зміцнення соціалістичного сектору сільського господарства через будування нових колгоспів і радгоспів і поліпшення стану старих».

«Хлібозаготівельна криза» показала несумісність ринкових основ господарювання, сформованих непом, і нового адміністративно-командного курсу держави. Вона підкреслила невдоволеність селян державною політикою і, водночас, розгубленість місцевих лідерів, яким ставилось завдання забути про економічні важелі.

3. Примусове створення колгоспів

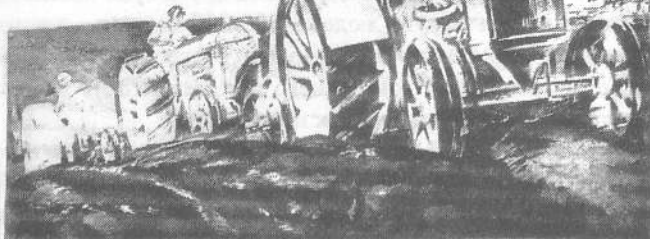
Для швидкого зростання колгоспів на території Запорізького округу в 1928 р. було створено сприятливі умови: 1) першочергово вирішувалося питання розмежування землі господарствам, чия площа перевищувала 150 гектарів; 2) їх оподатковували меншим податком, надавали чимало фінансових пільг і знижок; 3) постачали машинами і тракторами, третю частину яких вилучили в односібників.

За умов злиденності й малоземелля бідніша частина селянства активніше зацікавилася цими перевагами. На жовтень 1928 р. в Запорізькій окрузі поряд з п'ятьма радгоспами вже діяло 473 колгоспи, з яких 384 були товариствами суспільного обробітку землі. Але суцільне обстеження господарств виявило й селянську хитрість. Значна їхня частина – близько 10% – тільки називалися колгоспами. Вони не мали нічого колективного, крім виданого на всіх кредиту. Решта колгоспів теж були досить специфічними. Лише 15% їхніх посівних площ перебували в суспільній власності. Селянство розглядало колгоспи по-своєму – як звичну форму кооперації, що здатна полегшувати виживання за складних економічних обставин.

Перелом у справі колективізації досягався вжиттям адміністративних заходів. У грудні місяці 1929 р. було проведено пленум окружного партійного комітету. На ньому затвердили свій план колективізації на 1929–1930 рр. Поставили завдання, аби до 1 березня наступного року половина посівних площ належала колгоспам, а до жовтня – на 70%. Визначалося: комунам – не менше 10%, артілям – не менше 60%, решта – СОЗам (товариствам зі спільної обробки землі). Волонтаризм такого рішення очевидний.

25–27 січня 1930 р. в приміщенні запорізького театру «Металіст» зібрали окружний з'їзд колгоспників, який «із задоволенням» схвалив політику влади щодо «суцільної колективізації сільського господарства». Погоджуючись з темпами колективізації, він наголосив, що їх «цілком можливо виконати з перевищенням». «Наше завдання – закінчити суцільну колективізацію округи протягом 1930 року», – відзначала ухвала з'їзду.

**КРЕСТЬЯНКА, КОЛЛЕКТИВИЗИРУЙ ДЕРЕВНЮ
ИДИ ВРЯДЫ КРАСНЫХ!
ТРАКТОРИСТОК!**

«ДЛЯ ПРАВОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ ЖЕНЩИНЫ...НУЖНО, ЧТОБЫ БЫЛО ОБЩЕСТВЕННОЕ ХОЗЯЙСТВО И ЧТОБЫ ЖЕНЩИНА УЧАСТВОВАЛА В ОБЩЕМ ПРОИЗВОДСТВЕННОМ ТРУДЕ» [ЛЕНИН]

Радянський плакат часів колективізації

Досягти виконання цих запаморочливих планів можна було лише репресіями.

Плани «вдалося» не тільки виконати, а й перевиконати. Якщо на 1 жовтня 1929 р. на території округу діяло 420 колгоспів, то на початок 1930 р. їх уже нараховувалось 600; на 1 лютого – 631; на 1 березня – 654. Колгоспи об'єднали 71% посівних площ.

Подібні шалені темпи колективізації розвинули й на території Мелітопольського округу. На початку лютого 1930 р. там було створено 47 комун, 256 артелей, 854 СОЗи, які об'єднували близько 40% селянських дворів і 36,7% землі. На середину березня кількість колективізованих селянських господарств Мелітопольської округи перевищила 63%.

Першими районами суцільної колективізації на території обох округів стали Коларівський, Михайлівський, Молочанський, Оріхівський, Хортицький, Чубарівський, Якимівський. На тачанках, бричках із червоними прапорами їхні представники прибували до окружних центрів, щоб відрепортувати про завершення суцільної колективізації.

Методи колективізації були різними. У с. Златополі Василівського району представник районного центру «агітував» за колективізацію так: «Душа с вас вон и кишки на поляну, а СОЗ построим. Кто не пойдет – того на Соловки». У с. Скельках того ж району селянам, які не ввійшли до СОЗу, погрозували дати місце на «скотомогильниках».

Поширеним засобом втягнення в колгоспи було застосування методу бойкоту через кооперацію. Селяни позбавлялись права користуватися крамницями. Залякували податками і перекладали тягар фінансового оподаткування на ті господарства, що не ввійшли до колгоспів. Щоб виконати план створення комун, цілі села записували до їхнього складу. Так було, наприклад, у с. Петрополі Хортицького (нині Запорізького) району. Грубо адміністрували, щоб загнати до комун, на території Куйбишевського району. Усуспільнювали реманент, худобу, птаха. Тих, хто не бажав вступати, били. Побої застосовувались і до бідняків з середняками. Найбільш впертим повсюдно відмовляли у виділенні землі. Нагадаємо: події відбувалися навесні, коли селяни передусім мусили думати про сівбу. Щоб її не згаяти, робили небажаний вибір.

Таким чином, на Запоріжжі, як і в інших регіонах, більшовики широко використали методи адміністративного та економічного тиску, примушуючи усуспільнювати господарство, йти у небажані колгоспи.

4. «Ліквідація куркульства як класу»

Найбільшу небезпеку для проведення політики суцільної колективізації комуністична партія вбачала в заможному селянстві, яке важко було залучити до колгоспу примарними перевагами в майбутньому. Це селянство користувалося впливом серед населення і своїм господарюванням показувало недоцільність проведення колективізації. Тому партія прагнула його витіснити із системи економічних відносин на селі.

Кількість великих господарств на території нашого краю зменшується вже в 1928 р. Їх ділять між членами сім'ї, розпродають у зв'язку з виїздом господарів до міста чи в інші регіони країни тощо.

З посиленням темпів колективізації ставлення влади до «куркулів» стає більш нетерпимим. Частішають необґрунтовані адміністративні випадки проти них: забороняється користуватися кооперативними магазинами, громадськими пасовищами тощо.

Після відомої постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. це відношення перетворюється в керовані репресії. Запорізький, Мелітопольський, Маріупольський окружні партійні комітети повели безпосередню підготовку до них уже в січні. Питання виявилось складним і непопулярним. Його неодноразово приходилося ставити на обговорення бюро, пленумів окружкомів, нарад секретарів районних партійних комітетів, відряджати до районів керівників окружної ланки. Хоча чіткого визначення, хто такий куркуль, так і не було зроблено.

Ліквідувати куркульство було вирішено руками самих селян. Для цього скликалися збори сільської ради або сільського комітету незаможних селян. На них виносилося рішення про розкуркулення. Остаточні списки подавалися на затвердження райвиконкомів.

Іноді спочатку повідомляли (як, наприклад, з Вищетарасівської, Кічкаської, Павлівської та ін. сільрад), що «у них куркулів немає». Тоді від сільради вимагалось повторно розглянути це питання і подати список розкуркулених. Нерідко бувало, що одних і тих же осіб то включали до куркульських списків, то виключали з них. Тільки по восьми районах Запорізької округи до 10 березня 1930 р. розкуркулили 1 700 господарств. За неперевіреними даними відомо також, що протягом періоду «ліквідації куркульства» з території нинішнього Запорізького району виселили 438 сімей; з Новомиколаївського – 105.

З 1930 р. на території нашого краю з'являються т. зв. «куркульські виселки». Вони були не чисельними. Три таких «збірних виселки», куди переселяли «місцевих куркулів», заклали на земельних угіддях між селами Бабурка, Новослободка, Долинське (сучасна територія Запорізького району). Здебільшого ж виселяли до Архангельської, Мурманської, Вологодської областей, до Сибіру. Як виявилось – на вірну смерть. В одному з пізніших таємних документів Великобілозерського райвідділу НКВС зазначалось: «після ліквідації куркульства в 1930–32 рр. і висилки його за межі України, назад у район повернулася дуже мала кількість».

Таким чином, на селянство, яке ледве оговталось після голодомору 1921–1922 рр. і несло нелегку ношу примусових хлібозаготівель, впало нове лихо – колективізація, яка руйнувала людські долі та підривала основи виробничої ініціативи.

5. Селянський опір проведенню колективізації

Вступ до колгоспу означав одержавлення господарства. Треба було віддавати свою худобу, сільськогосподарський інвентар. Робити це селянинові було нелегко. Не бажаючи віддавати своє в чужі руки, селяни ріжуть худобу. Тільки в Молочанському

районі з осені 1929 до травня 1930 рр. було забито 2 тисячі голів племінної худоби. З травня 1929 р. до лютого 1930 р. поголів'я корів у районі зменшилось на 40 %. Вирізали свиней.

Почалися стихійні виступи проти колективізації. Особливу активність у них проявляли жінки, тому ці виступи називали «бабськими бунтами» або «жіночими волинками». У Гуляйполі близько 30 жінок, озброївшись дрючками, прийшли до зерносховища, намагаючись перешкодити вивезенню усуспільненого зерна на станцію для обміну. Перед райвиконкомом вони знову вимагали повернути забраний хліб та нарізати землю.

«Волинка», у якій взяло участь до 100 чол., пройшла в колонії Павливці Новомиколаївського району. На території Залив'янської сільради її спровокувало усуспільнення коней. У тому самому селі протягом кількох днів відмовлялася виконувати роботу бригада у складі 40 чоловік. Серйозне занепокоєння у влади викликали селянські повстання чисельністю до 100 чол. в селах Новоданилівка та Хитрівка Оріхівського району.

На території Великотокмацького району ними були охоплені села Шевченкове, Новопрокопівка, Роботине, Очеретувате та ін.

Але особливого розмаху набули селянські протести наприкінці 1929 – на початку 1930 рр. на території Хортицького та Запорізького районів: у с. Широкому, с. Розумовці, де органи ДПУ зареєстрували по 5 селянських «волинок». У них брало участь відповідно 1 500 і 400 чоловік. Двічі підіймались на повстання селяни с. Віленького та Любимівки. Висловлювали свій гнів і в сусідній Мар'ївці.

Згадано лише випадки найбільших селянських заворушень на території нашого краю. У багатьох селах були неодноразові менш чисельні заколоти, у яких брали участь 20-30 чоловік.

Особливо затяжного характеру набуло повстання в селі Широке, де воно не вщухало протягом півтора місяця. Робота сільської ради була паралізована. На ліквідацію повстання надіслали опергрупу ДПУ, яка заарештувала дев'ять найактивніших учасників. Було організовано опір під час арешту. Селяни намагалися роззброїти оперативну групу. Доведені до відчаю, вони викрикували до карального загону: «Ось до чого довела радянська влада. Стріляйте, бийте – нам все одно!»

Низка селянських заворушень була спрямована на те, аби тиском на владу добитися повернення розкуркулених із заслання. Такі вимоги були характерні для селянських рухів у Якимівському районі – селах Радивонівка, Охрімівка, Горіле, Ганівка, Тернівка Перша, Шелюги.

У цих акціях масового невдоволення щоразу брали участь до 50 жінок. У с. Охрімівці вони зібрали до 150 учасниць, які прийшли до будинку сільради з вимогою повернення незаконно репресованих.

У липні 1930 р. в с. Михайлівці після арешту міліцією «куркулів» до 1 000 осіб пішли громити овочевий магазин. Заколот поширився на сусіднє село Любимівку. Виступи протесту проти розкуркулення мали місце і в селах Василівського району: Балках, Орлянци, Скельках, Златополі та інших, зібравши близько 1 000 чол. Влада з прикрістю змушена була визнати, що в цих виступах брала участь не тільки заможніша частина населення, а й середняки та бідняки.

У селах Запорізького та Хортицького районів, де виступи проти колективізації на початку 1930 р. були особливо активними, після проведення «роз'яснювальної роботи» в березні заворушення вщухли. Хоча в момент виселення «куркулів» у с. Ві-

ленькому і Мар'ївці ДПУ знову помітило «деяку активність (волиночного характеру) з боку жінок». Відзначались спроби селянства не брати участь в політичних кампаніях, що організовувала комуністична партія на селі.

Не були винятком і терористичні акти проти партійних організаторів і активістів. У с. Шелюгах Якимівського району вчинили замах на життя уповноваженого райпарткому. У приміщення сільської ради, де він того часу знаходився, кинули бомбу.

Таким чином, селянські протести, мали масовий антиколективізаційний характер. Селяни болісно реагували на колгоспне «закріпачення». Виступи спалахували проти примусового запису в колгоспи, усуспільнення зерна і позбавлення хлібних запасів, забирання худоби та робочого інвентаря, неефективної організації колгоспної праці, втягнення селянства в політичні кампанії, розкуркулення, виселення «куркулів» тощо.

6. Завершення колективізації та її наслідки

У березні 1930 р., коли масове невдоволення набуло загрозливих розмірів, сталінське керівництво спробувало відмежуватись від тих методів, якими проводилася колективізація та розкуркулення. Й. Сталін виступив із статтею в газеті «Правда», де покритикував місцеві органи в «перегинах». Це призвело до масового виходу селянства з колгоспів. Уже до травня 1930 р. в колгоспах Запорізького округу залишилося 42 % селянських господарств, Мелітопольського – 57,7 %, і ці показники продовжували падати. На початок грудня в межах колишніх Запорізького і Хортицького районів у колгоспах залишилося 33 % дворів. Згадані цифри були подібними до інших районів. З колгоспів виходили всі, не тільки середняки. Хоча переважно в них залишилася незаможницька частина села.

Тих, хто повертався до власного господарства, чекали підвищені податки та гірші землі. Як приклад: сільськогосподарський податок на 1930–1931 рр. Запорізькою міською радою було заплановано в такому співвідношенні: колгоспи сплачують 13,5 % податку, решту – 86,5 % – індивідуальні господарства. Ці кабальні умови були продиктовані владою, яка називала себе «робітничо-селянською» і заявляла про власну боротьбу за соціальну справедливість.

Відступ тривав недовго. Уже восени 1930 р. Україна одержала директивного листа з Москви «Про колективізацію». У ньому була вказівка подвоїти рівень усуспільнення, а протягом 1931 р. в основному завершити переведення господарства «на соціалістичні рейки».

Цю вказівку, як і попередні, прийняли до виконання. Запорізька міська рада, готуючись до своїх чергових перевиборів, після аналізу стану колективізації зазначала: «Це дає нам право передбачати, що протягом майбутнього 1931 року всю масу бідняцько-середняцьких господарств району в основному буде колективізовано».

Діяли вже випробуваними методами. Різкіше пішов процес розкуркулення. У червні 1932 р. Запорізький міськком партії рапортував: на 1 травня колективізовано 90,5% господарств району.

Перший районний з'їзд рад Мелітопольщини (15-19 лютого 1931 р.) зафіксував, що колективізація становила по району 80,8%. Цього здавалося замало. У резолюції вимагалось досягти стовідсоткових показників серед бідняцько-середняцьких господарств до початку посівної.

У річному звіті Запорізького міськкому КП(б)У більшовики обурювалися «заміченістю окремих колгоспів і навіть керівного складу, куркульством, ворожим

елементом, які проводили розкладницьку роботу всередині колгоспу, що призвело до розбазарювання хліба, великого відсотку знесення коней й негосподарського стану цих колгоспів (артіль ім. Сталіна [с. Комишуваха], «Червона зірка» [Михайлівська сільрада], ім. Блюхера, «Панцерник Потьомкін»)). Непримиримість, войовничість, пошук ворогів стали неодмінною ознакою господарської діяльності партійно-радянських органів.

Але колективізацію все-таки було завершено.

Держава тримала на контролі питання укрупнення колгоспів і реорганізацію їх за статутом сільгоспартілі. У середині 1932 р. Запорізький міськпартком провів злиття 219 колгоспів, зробивши з них 155. Але тривалий час матеріально-технічна база колгоспів залишалася слабкою. Спочатку її поповнювали власністю розкуркулених. Водночас створюють МТС, які обслуговували посівні площі колгоспів. Нарощують тракторний парк. Розвивають промислову спеціалізацію господарств. Організують навчання адміністративного і технічного персоналу. Докладають зусилля до відновлення і збільшення тваринного стада.

Але всі ці зрушення ініціює, контролює і втілює воля людей, часто дуже далеких від села. Домінує в усьому партійний апарат.

Воєнізований, командний характер економіки дає наприкінці 30-х рр. і певні господарські досягнення. Про них заговорили як про здобутки і переваги колгоспної системи. Але джерелом цих досягнень була по-кріпосницькому нещадна експлуатація селянства, яке тримали в сліпій покорі й безініціативності.

Внаслідок цього Запорізький край зазнав надзвичайно тяжких втрат. Вони вимірювались тисячами розкуркулених, виселених із своїх домівок, засланих у табори. Непокірні покинули наш край у пошуках кращої долі, а ті, що залишилися, переставали бути господарями своєї землі. Було зруйновано традиційну систему селянського господарювання, зламано здорову селянську психологію.

Запам'ятайте ці дати:

грудень 1929 р. – пленуми Запорізького, Мелітопольського, Маріупольського окружних комітетів КП(б)У, які затвердили плани форсованої колективізації

25–27 січня 1930 р. – перший Запорізький окружний з'їзд колгоспників

січень–березень 1930 р. – найбільший розмах примусової колективізації на території краю

Дайте відповіді на запитання

- 1.** Що являли собою колективні господарства першої половини 20-х рр. на території нашого краю?
- 2.** Чим керувалося місцеве партійно-державне керівництво, визначаючи плани форсованої колективізації? Доведіть.
- 3.** Якими методами здійснювалась колективізація на території нашого краю?
- 4.** Чим пояснювалась необхідність «розкуркулення»?
- 5.** Яким чином визначалася приналежність до куркульських господарств?
- 6.** Що означало бути розкуркуленим?
- 7.** Наскільки масовими були селянські протести проти колективізації? Доведіть.
- 8.** Які форми боротьби проти колгоспів і вступу до них вживало селянство Запорізького краю?

9. Чи змінився склад колгоспів і характер їхнього господарювання після суцільної колективізації?
10. Які наслідки мала колективізація для нашого краю?

Документи:

1. Рішення Хортицького районного з'їзду комітетів незаможних селян про колективізацію. 22 квітня 1923 р.

Заслухавши доповідь про колективізацію, районний з'їзд КНС вважає, що єдиним шляхом якнайшвидшої відбудови і підняття на належний рівень сільського господарства, а також покращення матеріального становища членів КНС є шлях об'єднання таких в колективи. Причому члени КНС повинні стати на чолі цієї організації, залучаючи до таких найбідніше селянство шляхом агітації, роз'яснень про значення колективів. Пильно слідкувати, щоб куркульство та інший розкладницький елемент не входили до колективів і, якщо [вони] вже створені з куркульського елемента, клопотатися перед центром про розпуск таких.

Хай живе колективізація!

Голова з'їзду

Секретар

Вагонов

Азарной

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-237. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 8, 9.

Поясність:

1. Яке значення відводив колективізації районний з'їзд КНС?
2. Чи допускалося включення в колгоспи заможного населення?

2. Замітка газети «Селянське Життя»

«Селяни бояться Добровинського, як вогню». 13 грудня 1929 р.

Секретар партосередку з нашого села Добровинський до селян ставиться брутально. На загальних зборах селян один бідняк питав, як живуть бідняки, середняки й куркулі там, де працюють МТС. Замість того, щоб докладно про це пояснити, Добровинський почав кричати: «Ти куркульський прихвостень; на, ось, хустку та витри крокодилячі сльози».

Селяни дуже бояться Добровинського, який дуже затискує критику. Він уявляє з себе якогось командира – носить наган завжди зверху. Чи не час би розвіяти задушливе повітря в нашому селі та позбавити селян від Добровинського зажиму самокритики та критики.

Присутній

с. Верхня та Нижня Криниці Василівського р-ну

Селянське Життя (Запоріжжя). – 1929. – 13 грудня.

Поясність:

1. Які методи партійного керівництва критикуються в замітці?
2. Чому була можливою така поведінка місцевого партійного керівника?
3. Чому, на Вашу думку, кореспондент замітки підписався псевдонімом?

3. Циркуляр Запорізького окрвиконкому до райвиконкомів з приводу ліквідації антиколгоспних настроїв на селі. 18 лютого 1930 р.

Тасмно

Відомості, що мають у нас, говорять про те, що біднота, в відомій частині, не зовсім достатньо з'ясувала собі вигідність колективізації нашого сільського господарства. Деякі

бідняки вважають, що в колективах доведеться їсти «кандьор»; через відсутність коштів внести пай, і він в колективі буде батраком. Деякі розмірковують таким чином: «зараз я вільний, а в колективі буду в кабалі».

Такий настрій бідноти говорить про те, що бідноті до цього часу не приділено відповідну увагу, тому деякі бідняки агітують проти колективізації. Необхідно вжити найрішучіших заходів до ліквідації цих настроїв, проводячи рішучу боротьбу проти тих осіб, що розповсюджують цю агітацію і тим самим підривають планове проведення в життя колективізації.

Необхідно поруч з поглибленням роботи серед бідноти пам'ятати про середняків, серед яких мається немало антиколігоспних настроїв, спрямованих на користь куркуля.

Секретар окрвиконкому Баннік

Зав. таємною частиною Юровський

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-235. – Оп. 6. – Спр. 16. – Арк. 13.

Пояснить:

1. Як Ви вважаєте, чи поширеними були настрої проти вступу до колгоспів серед сільської бідноти? Доведіть рядками документа.
2. Що повідомляє документ про засоби боротьби влади проти людей, які агітували проти колективізації?
3. Чому, на Вашу думку, зміст листа був таємним?

4. Скарга жительки с. Розумовки Науменко М.Є. до Запорізького райвиконкому з приводу незаконного розкуркулення її родини. 8 березня 1930 р.

Скарга

Мій чоловік, громадянин с. Розумовки Науменко Григорій, в даний час знаходиться під вартою при Запорізькому ДОПРі, і не як засуджений по суду, а з невідомих нам причин.

Податок, як єдиний сільськогосподарський, тақ і по індивідуальному обкладенню, моїм чоловіком виконаний без недоїмки.

План хлібозаготівель теж виконаний на всі 100%.

На тракторну базу з нас потребували 200 крб., з яких 100 крб. сплачено.

Майно всього двору описане, і мене в даний час разом з дітьми виселяють з хати.

Чоловіка мого вважають куркулем, що зовсім неправильно, бо найманою працею наше господарство за весь час радянської влади не користувалось. Виборчих прав ми не були позбавлені до 1929 року, в якому нас позбавили виборчих прав невідомо чому.

Прошу Вашого розпорядження про відміну рішення Розумовської сільради про виселення нас з хати і про звільнення мого чоловіка, Науменка Григорія, з ув'язнення.

1930 року. Березня 8 дня

М. Науменко

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-356. – Оп. 5. – Спр. 69. – Арк. 233.

Пояснить:

1. Які засоби використовувала влада для розкуркулювання?
2. Хто приймав рішення про визнання «куркулем»?
3. Які податки сплачувала сім'я «куркуля» Науменка Г.?

5. З листа секретаря Запорізького окружного комітету КП(б)У і голови Запорізького окрвиконкому до секретарів райкомів КП(б)У і голів райвиконкомів з приводу розселення куркульства. 31 травня 1930 р.

Подальше зміцнення і розгортання колективізації тісно пов'язане з необхідністю планомирного і послідовного продовження заходів по розпочатому вже внутрішньо районному розселенню куркульства...

Низка сільрад не проявила всієї необхідної для даної роботи твердості і настійності, піддалась «жалісним» настроям, а в окремих випадках, не отримавши необхідної підтримки сільського активу, сільради під натиском куркульства і підкуркульників, які зривають розселення і тероризують осіб, які проводять його, розгубились.

Таке положення може вести тільки до активізації куркульства і, передусім, до влаштування волинок, і, навіть, в окремих місцях, насиль над представниками влади з метою за будь-яку ціну перешкодити розселенню, як це мало місце – Мар'ївка, Розумовка (Запорізький район), Максимівка, Василівка (Софіївський район), Катеринівка, Макіївка, Вогний, Новоселівка (Покровський район) та ін.

Секретар Запорізького окружного партійного комітету

/Соколов/

Голова Запорізького окрвиконкому

/Михайлик/

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-356. – Оп. 5. – Спр. 59. – Арк. 79, 83.

Поясність:

- 1. Чи припинився на Запоріжжі процес розкуркулення після безневих партійних настанов про допущені «перегини» в колективізації?*
- 2. Чи визнавало керівництво Запорізького округу повсюдність адміністрування?*
- 3. Чому, на думку керівництва, не можна було припинити розселення «куркулів»?*
- 4. Що могло приховуватись за такою точкою зору?*

Урок 13 Голод 1932–1933 рр.

Згадайте:

1. Чиєю ініціативою була колективізація?
2. Коли почалась масова колективізація на території нашого краю?
2. Який відсоток господарств було колективізовано на Запоріжжі до 1932 р.?
3. Яким було ставлення селянства нашого краю до колгоспів?

1. Причини й характер голоду

Однією з найжахливіших трагедій нашого краю ХХ ст. став голод 1932–1933 рр. Його причини і наслідки були загальноукраїнськими. Колективізація сільського господарства обернулася катастрофою. Тисячі наших земляків були розкуркулені й виселені зі своїх домівок, частину – депортовано за межі України. Село розорялося, занепадало.

«Привид голоду знову насувається на Україну! Знову наш народ завдяки більшовицькій владі буде покинутий на голодну смерть. З усіх кінців України надходять тривожні звістки про недосів, а в багатьох місцях буде цілковитий неврожай», – так починалася одна з нелегальних листівок, яка поширювалась у 1930 р. від імені підпільного Українського Революційного Комітету і стала відома запорізькій партійній номенклатурі. Листівка застерігала: «Знову, як і 8 років тому, заберуть останнє, а народ наш залишать помирати голодною смертю... Чи насправді вони думають про те, щоб спасти населення від голодної смерті? Ні! Тому що їм бажано, аби населення помирало з голоду і щоб на звільнених землях можна було б завести колгоспи і радгоспи».

Типову картину загрозованої деградації сільського господарства малюють і рядки протоколу засідання Оріхівського райпарткому стосовно підготовки до осінніх польових робіт 1932 року: «План робіт... не доводиться... Панує знеособка, зрівнялівка, відсутня будь-яка прогресивна система в оплаті праці».

Тільки по Михайлівському району тієї весни до травня місяця недорахувалися 109 коней. Зменшувалося поголів'я корів. Зокрема у Мелітопольській окрузі з 1928 по 1930 рр. воно зменшилося на третину – з 220 тис. до 150 тис.

Протокол бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 24 квітня 1932 р. повідомляв: «Останнім часом збільшилась кількість випадків загибелі коней, особливо коли почались дощі. По деяких бригадах... коні були залишені в степу, і частина з них від цього безобразного, нелюдського відношення загинула».

Отже, колективне господарювання, до якого партія навертала селян, не давало сподіваних результатів. Недбало, не по-господарськи селяни дивилися на усупільнену худобу, невласний інвентар.

Незважаючи на те, що погодні умови в 1931–1932 рр. виявилися відносно сприятливими, виробництво товарного хліба скоротилося вдвічі. Тодішня зима вже була голодною. Доходило до масових конфіскацій хліба, навіть його посівного фонду. Підготовка посівного матеріалу не задовольняла. Тому напередодні весняної сівби 28 лютого 1932 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У було змушене ухвалити спеціальну постанову «Про стан мобілізації насінневих фондів». У Запорізькому, Мелітопольському, Оріхівському, Великотокмацькому районах було заготовлено ненабагато більше 75% запланованого. Лише з Чубарівського (тепер – Пологівський)

району повідомляли про цілковите забезпечення господарств посівним матеріалом. Значну частину посівних площ навесні 1932 р. так і не засіяли.

Державні заготівлі хліба після 1928 р. втратили елемент заінтересованості елянтства і набули характеру примусової хлібоздачі. Їхні обсяги постійно зростали. У 1930 р. план по Мелітопольському району визначили в 14 тис. т (виконано 11), у 1931 р. – 20 тис. т. Хлібозаготівлі тривали до весни 1932 р. Нерідко стали забирати останнє. Тому селяни намагалися приховати хоча б частину хліба. За повідомленням Великобілозерського райвиконкому, від початку хлібозаготівельної кампанії до 11 січня 1932 р. по району було притягнуто до суду у справах хлібозаготівель 126 колгоспників, 56 одноосібників і 45 «куркулів». Майно цих «куркулів» конфіскували, а пожитки ще 86 заможних господарств розпродали на місці. Навіть такі заходи «соціалістичного виховання» не давали результату. 5 червня 1932 р. бюро райкому партії змушене було констатувати, що виконання плану хлібозаготівель відбувається погано – становить 41,5% від запланованого.

Урожай 1932 р. виявився гіршим за попередні роки. І все ж на Запоріжжі його оцінювали близьким до середнього. Плановий відділ Запорізького міськвиконкому визначив, що в 1932 р. урожайність основних зернових культур серед індивідуальних господарств була 6,2; в радгоспах 5,0; в колгоспах 4,8 ц з га. У найвроджайніший 1930 рік ці цифри дорівнювали в середньому 8,8 ц з га. Урожайність на колгоспних полях була помітно нижчою. Але такий збір міг забезпечити прохарчування населення.

Проте цього не сталося.

Плани державних хлібозаготівель знову були збільшені в середньому на 44%. На Мелітопольщині, де врожай виявився нижчим, новий план становив 24,6 тис. т. Важливо звернути увагу, що плани писалися тоді, коли врожай ще не вистиг, і «доводилися» до України, а не визначалися нею. Нереальність їхнього виконання в умовах виснаженого колективізацією господарства сьогодні здається очевидною.

Отже, причини голодування не можна звести до несприятливих природних умов. Держава прирєкла своїх пасинків на голодне животіння, спланувавши забрати в них майже весь зібраний урожай.

Спланований наступ на українське село котився й на Запоріжжя.

2. Розгортання наступу на село

У серпні 1932 р. територію нашого краю блискавкою облетіла постанова ВЦВК і РНК СРСР від 7 серпня «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності», охрещена в народі «законом про п'ять колосків». Постанова передбачала суворі покарання за «розкрадання» колгоспної чи кооперативної власності: розстріл і позбавлення волі не менше як 10 років з конфіскацією всього майна.

Уже 10 серпня у Великій Білозерці бюро районного партійного комітету КП(б)У винесло рішення повідомити текст цієї постанови всім партійним організаціям, «широко проробити на парткомсомольських зборах, робітників радгоспів та МТС, зборах жінок та профспілкових зборах». Так було скрізь. Наголошувалось: «Особливу увагу звернути на охорону колгоспного майна, хліба». Навіть тим, хто шукав порятунку від голодної смерті, підбираючи колоски на вже зібраному колгоспному полі, загрожувала смертна кара.

Дослідники зазначають, що на підставі порушення цього закону в Дніпропетровській області до 5 грудня 1932 р. засудили 5 215 осіб, з яких 1 174 – до розстрілу.

Щоб добитися максимального надходження хліба державі, партійні організації Запоріжжя були оперативно ознайомлені з постановою ЦК КП(б)У від 9 серпня 1932 р. «Про заходи боротьби з спекуляцією хлібом». Згідно з нею заборонялася будь-яка хлібна торгівля до 15 січня 1933 р. – «повного виконання хлібозаготівель по Союзу». Порушникам погрожували репресіями адміністративного і судового характеру, особливо рекомендуючи направити їх проти голів і завідуючих господарством колгоспів.

На засіданнях райпарткомів були визначені терміни виконання. Здебільшого для колгоспників це було 7 листопада 1932 р. – день 15-ї річниці жовтневої революції, для бідняцько-середняцьких одноосібних господарств – до 1 вересня; для «куркульських» – протягом 3-5 днів після повідомлення завдань.

Попри надзвичайне напруження сил (мобілізація всієї тягової сили, оголошення «ударних п'ятиденок», робота в нічну зміну тощо), серпневі завдання в запорізьких господарствах виявилось не виконаним ні по одноосібному, ні по колгоспному сектору. На початку вересня в Мелітопольському районі було здано державі лише 16,6% від річного плану. В Оріхові план виконали на 17%. Ситуація складалася однотипно. 29 вересня 1932 р. Оріхівський райпартком ухвалив: «куркульсько-заможні» господарства мають здати хліб негайно, одноосібні – до 1 жовтня. Ставлення до тих, хто не виконував завдання, ставало войовничіше. Їх починають звинувачувати в усіх гріхах: «саботажі», «опортунізмі», «бездіяльності» тощо.

Усе більш відчутною ставала загроза голоду. Селяни почали приховувати хліб.

Мовою влади з українським селом стала мова сили і залякувань. Судові репресії застосували до керівників 11 районів Дніпропетровської області; за «саботаж» засудили 71 голову колгоспів. Широкого розголосу було надано кримінальним справам «про опір хлібозаготівлям» в Оріхівському, Великотокмацькому районі та колгоспі ім. Чубаря Чубарівського району. Матеріали з цих кримінальних справ спеціально опублікували для поширення серед партійного активу. Вимагалось «проробляти» ці документи.

В. Молотов, секретар ВКП(б) Л. Каганович, перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, голова РНК УСРР В. Чубар побували особисто в районах нашого краю. Їхні візити супроводжувались адміністративними заходами, необґрунтованою критикою, погрозами.

Так наприкінці листопада в Мелітополі перебував голова українського радянського уряду – уродженець с. Федорівки (тепер – с. Чубарівка Пологівського району) – Влас Чубар. 28 листопада він особисто телеграфував до голови місцевого райвиконкому Чайки: «Чому припинили надсилання зведень про здачу хліба? Функції «Заготзерно» – кожного дня надсилати. Мелітополь, вагон 94». Наступного дня це розпорядження вже лежало на столі керуючого районним відділом «Заготзерно» у супроводі телефонограми голови райвиконкому: «Пропоную під особисту відповідальність, починаючи з 29/XI, надсилати до вагона Наркома т. Чубаря зведення про заготівлю хліба».

До Мелітополя В. Чубар прибув із Якимівки, де напередодні за його участю відбулася районна нарада уповноважених райпарткому, секретарів партійних осередків, директорів МТС і радгоспів та голів сільрад, присвячена питанню хлібозаготівельної кампанії в районі. Там голова Раднаркому виступив з великою півторагодинною промовою, у якій не пошкодував неконкретних звинувачень: «більше всього зривниками хлібоплану є ледарі, горлохвати, люди, чужі інтересам робітничого класу, та жулі-

ки». Він закликав: «Тих, хто чинить опір, громити, а тих, хто не розуміє – гнати геть. Щадити не можна... Треба вдарити по ворогу!».

Виконуючи ці настанови, людей карали за надуманими звинуваченнями, наклепами, підозрою. Карали в першу чергу тих, хто намагався чинити щонайменший опір, виділявся самостійністю, висловлював власну думку на події, не був покірливий і безмовний.

З 14 грудня першому секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору і голові Раднаркому України В. Чубарю було надано право припиняти постачання промисловими товарами особливо відсталих у хлібозаготівлі районів. Зберігся один зі списків районів, до яких не дозволявся ввіз промтоварів. Його датовано 21 грудня 1932 р. У цьому списку на першому місці стоїть Дніпропетровська область, найчисельніша за кількістю районів, що «проштрафилися». Таких тут аж 26 із 49 по області. Серед них дванадцять, територія яких входить тепер до Запорізької області: Бердянський, Василівський, Великобілозерський, Кам'янський, Великотокмацький, Коларівський, Михайлівський, Молочанський, Мелітопольський, Терпіннівський, Царекостянтинівський, Якимівський.

Згадана форма економічного тиску використовувалась поряд з моральним бичуванням неспроможних здати хліб. Колективні господарства і сільради заносилися на т.зв. «чорну дошку». Їхні назви друкувала місцева преса, брали на облік в облвиконкомі, що мало наслідком не тільки припинення промислового постачання, а й повну зупинку державної, кооперативної й колгоспної торгівлі, вивезення всіх товарів з місцевих сільських кооперативних магазинів, відмову кредитування і дострокове стягнення всіляких позик. Так чинили в Михайлівському районі з колгоспами Тимошівської, 2-ї та 3-ї Михайлівської сільрад: ім. Калініна, «Петровського», «Пам'ять Леніна», «Карла Маркса», у Мелітопольському – з комуною ім. Ворошилова, артіллю «Прокушник» (с. Чехоград, тепер Новгородківка) та багатьма іншими.

Партійні документи грудня 1932 – січня 1933 рр. – часу найбільш рішучої війни комуністичної партії проти селянства – як один зазначають «неприпустимий», «ганебний» стан виконання річного завдання. На початку 1933 р. у Великотокмацькому районі річний план хлібозаготівлі було виконано на 59,6%, у Великобілозерському – 54,9%, у Чубарівському – на 79,2%. Надто нереальними були ці плани.

Але незважаючи на широкомасштабний каральний похід влади на село, досягти виконання намічених планів хлібозаготівель на Запоріжжі не вдалося.

3. Більшовицькі хлібозаготівлі та партійно-господарчий актив

Партійними органами та робітничо-селянськими інспекціями було перевірено керівний склад колгоспів. Багатьох голів, завідуючих господарством, бригадирів, бухгалтерів звинуватили в «потуранні куркульським елементам», «шкідництві», «притупленні класової пильності» тощо й усунули з посад, порушивши проти них кримінальні справи.

Покарання мало ставати наукою іншим. Районна партійна газета так висвітлювала рішення Великотокмацького райпарткому стосовно голови артілі «Червоний українець» Остриківської сільради: «За явний куркульський опір хлібозаготівлям... з партії виключити, доручити прокуратурі притягти до судової відповідальності в показовому порядку». У селі Зеленівка за відмову від розкуркулювання бідняків і середняків сім'я голови сільської ради була виселена першою.

Місяця звільнених займали сільські активісти та міські робітники, прислані спеціально для «зміцнення кадрів». Останні, не знаючи місцевого життя, більш сліпо і фанатично виконували нові партійні вимоги.

Частина керівників місцевого рівня намагалася можливими способами вберегти від конфіскації рештки врожаю під виглядом посівних і страхових фондів як оплати за вироблені трудовні і тим самим врятувати людей від голодної смерті. Але виявлення таких вчинків неодмінно завершувалось їхньою суворою «партійно-класовою оцінкою» та жорстокими покараннями.

4. Боротьба з одноосібником

15 жовтня 1932 р. секретаріат ВУЦВК надіслав обласним і районним виконкомам листа з приводу хлібозаготівель серед одноосібників. Наприкінці листа категорично вимагалось: «Треба примусити їх здавати державі хліб... забезпечити справді більшовицьку організацію хлібозаготівель».

Протоколи засідань райвиконкомів і сільрад розповідають, як саме виконувалися ці вимоги. 25 листопада 1932 р. президія Костянтинівської сільради Мелітопольського району у складі голови ради та голів місцевих колгоспів і ще трьох осіб із сільського активу ухвалили «застосувати репресії» щодо 75 сімей одноосібників, маючи на увазі різні засоби економічного примусу. Але районне начальство вимагало більшого. Через два дні Мелітопольський райвиконком ухвалив постанову, у якій зазначалося: «Прохати облвиконком санкціонувати висилку за межі України злісних нездатчиків хліба... одноосібників села Костянтинівка». Далі йшов список п'яти господарств. За ним – список ще п'ятнадцяти, яких «обкладали натурпродуктами», тобто в яких вилучали не тільки хліб, а й інші продукти харчування. Приклад із Костянтинівкою типовий. Саме стільки – п'ять і п'ятнадцять господарств – необхідно було репресувати згідно з таємною інструкцією, яку одержав «згори» голова Мелітопольського райвиконкому.

8 січня 1933 р. газета Запорізького міськкому КП(б)У, міськради і профспілки «Червоне Запоріжжя» на першій сторінці опублікувала постанову Дніпропетровського облвиконкому про сімсот селянських господарств, які підлягали виселенню за межі області. У ній – списки населених пунктів із зазначенням кількості господарств, що підлягали виселенню. У цьому списку і запорізькі села: Воскресенка Чубарівського р-ну (тепер с. Чапаєвка Пологівського р-ну) – 30 господарств, Борисівка Бердянського (тепер Приморського) р-ну – 25 господарств, Мала Білозерка Великобілозерського р-ну – 30 господарств, Гейдельберг Молочанського р-ну (тепер с. Новогорівка Токмацького р-ну) – 20 господарств, Гусарка Царекостянтинівського (тепер Куйбишевського) р-ну – 25 господарств, Покровка Нововасилівського р-ну (тепер смт. Приазовське Приазовського р-ну) – 25 господарств, Преслав Коларівського (тепер Приморського) р-ну – 30 господарств, Ново-Миколаївка Коларівського (тепер Приазовського) р-ну – 20 господарств. Названі цифри стосувалися лише одного, хоча й гучно-показового виселення.

Виселяли далеко. Один із документів Мелітопольського райвідділу постачання, датований 20 січня 1933 р., повідомляє, що в 20–25 січня в Мелітополі мали виселити 1200–1300 «куркулів» за межі України. Прохалося забезпечити їх хлібом на дорогу в розрахунку не менше як на 10–20 діб (200–400 г на особу). Виселяли здебільшого в Архангельську область. Запорізьке село ставало постачальником дешевої робочої сили на лісопалах та шахти Росії.

Так примушували здавати хліб односібника, який, врешті, і виніс на своїх плечах найтяжчий тягар хлібозаготівельної кампанії.

5. Масштаби голоду і його наслідки

Результатом більшовицького господарювання та хлібозаготівельної кампанії стало поширення масового голоду. Його грізні ознаки набули прояву вже в 1932 р.

Почастішали випадки, коли селяни стали залишати свої домівки і відправлятися до міста. Їхали на Донбас. Залишали межі України. Протягом року, до середини липня 1932 р., зі складу президії Радивонівської сільради Якимівського району вибуло 15 осіб, із них 7 – на заробітки до промислового центру. З поширенням репресій проти селян таке пересування стало забороненим. Проривалися до міст, оминаючи міліцейські кордони. Просили милостиню в робітників, яких забезпечували продовольчими пайками. Але й у містах половині не судилося вижити. Для похоронних команд Дніпропетровська, Бердянська, Мелітополя, Запоріжжя стала звичною вранішня очистка вулиць від трупів.

Апогей голоду на Запоріжжі прийшовся на весну 1933 р. Смерть забирала ослаблених за голодну і холодну зиму.

«Збільшилась смертність і захворювання дітей на ґрунті недоїдання (села Водяне, Нововодяне), – зазначало бюро Кам'янського райпарткому, продовжуючи, – артіль «Перемога» (с. Водяне) за два місяці має 40 смертних випадки.

Харчування в яслах погане; своїх продуктів зовсім немає». Тільки в цьому селі голодувало 1 000 дітей колгоспників. У записці голови облвиконкому Олексієва від 28 лютого 1933 р. зазначалося різке скорочення відвідування шкіл, тяжкі захворювання через голод, випадки смерті дітей у багатьох районах.

Провідники партійно-державного курсу не зазнали поневірянь переважної більшості населення. Для них діяли їдальні та закриті розподільники, де отоварювали продуктами. Щоденно на голову сім'ї передбачалось 600-800 г хліба та по 200-400 г на утриманців (в залежності від віку), по півлітри молока на кожного. Надавали, хоча й в невеликій кількості, м'ясо, рибу, яйця, крупи, жири.

Навесні 1933 р. під час підготовки і проведення посівної кампанії було відкрито кілька спеціальних їдалень для голодуючих. Ухвалюються постанови районних партійних комітетів «про організацію громадського харчування трактористів», що вимагають забезпечення їх «деякою кількістю м'яса». Але це робиться занадто пізно і деінде. Життя тисяч співвітчизників вже не можна було повернути.

На жаль, даних про число жертв цієї трагедії на території нашого краю ще не встановлено. Але її масштаб має вимірюватися сотнями тисяч чоловік. Дослідники називають Дніпропетровську область серед тих, де смертність сягнула найвищого рівня – до 20-25% населення.

Якщо порівняти кількість людей, що на початку березня 1933 р. страждали від голоду на території нинішньої Запорізької області, із цифрами, зібраними органами ДПУ по всій Україні, побачимо, що її територія виявилася чи не найбільш враженою

Святковий сніданок на честь річниці жовтневої революції, Бердянськ, 1932 р.

голодомором: кожен четвертий, хто голодував, був жителем нашого краю, так само як і кожен третій з тих, хто помер.

Наслідком цієї трагедії для нашого краю стало запустіння сіл, руйнація господарства. Пішли з життя люди старшого віку – носії традицій і життєвого досвіду, найбільш працездатні та творчі люди, діти – їхнє майбутнє. Частина населення безповоротно мігрувала. Тим самим було довершене розселянювання запорізького села і випробувано надійність колгоспної системи для партійного керівництва.

Запам'ятайте ці дати:

7 серпня 1932 р. – закон про «п'ять колосків»

12 листопада 1932 р. – звістка про припинення промислового постачання України до виконання плану хлібозаготівель

8 січня 1933 р. – публікація на Запоріжжі постанови облвиконкому про виселення семи-сот селянських господарств за межі області за невиконання хлібозаготівель

20–25 січня 1933 р. – операція з виселення «куркулів» у Мелітополі

весна 1933 р. – найбільший розмах голоду на Запоріжжі

Дайте відповіді на запитання

1. Чи були основною причиною голоду в 1932–1933 рр. на Запоріжжі несприятливі кліматичні обставини?
2. Яку роль у поширенні голоду відіграла хлібозаготівельна кампанія 1932 р.?
3. Чи можна погодитися з точкою зору авторів листівки підпільного Українського Револьюційного Комітету, що голод спровокувала більшовицька система влади?
4. Якими були методи державних хлібозаготівель на території нашого краю?
5. Яку роль відіграла правоохоронна система під час голоду?
6. Чому партійна влада на Запоріжжі замовчувала наявність голоду?
7. Чи відрізнялося ставлення держави до колгоспників та одноосібних господарств під час голоду?
8. Що означало занесення господарств на «чорну дошку»?
9. Яким виявився масштаб голоду на території Запоріжжя?

Документи:

1. Постанова бюро Михайлівського районного комітету КП(б)У, прийнята за участю генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора. 19 січня 1933 р.

Цілком таємно

1. За організований злісний куркульський саботаж у хлібозаготівлях просити обком КП(б)У та облвиконком занести на чорну дошку колгоспи «Пам'ять Леніна» – 43,7% виконання плану, ім. Калініна – 43,8% виконання плану і застосувати до цих колгоспів такі репресії: 1) пред'явити до сплати всі без виключення борги державі, в тому числі, борги МТС, які належать оплати з врожаю майбутнього року, розкласти всі борги на колгоспників для стягнення протягом 24-х годин;

2) застосувати до колгоспників цих колгоспів штраф м'ясом у розмірі 15-ти місячного плану, дати строк для виконання основного 15-ти місячного плану і штрафу протягом 24-х годин, після чого застосувати до колгоспників грошовий штраф за невиконання і беззастережне стягнення штрафу;

3) в колгоспах, занесених на чорну дошку, після закінчення терміну в 24 години, намітити групу колгоспників з 25–30 чоловік, в яких вилучити безперечно весь без виключення хліб. При відсутності відповідного надходження хліба взяти другу групу – чоловік 25–30, включити в неї так званих «чесних колгоспників»;

4) в колгоспах, занесених на чорну дошку, при відсутності відповідного надходження хліба на 4–5 день ліквідувати тваринницькі і свинарські ферми, передавши їх іншим колгоспам;

5) виділити 4 вирішальних колгоспи по району: «Петровського», «Ответ империалистам», «Карла Маркса», «Червоний Партизан», в яких провести такі заходи:

а) встановити строк повернення незаконно отриманого авансу до 25/1/1933 року;

б) по закінченні 3–4 днів приступити до безперечного вилучення по групах в 25–30 чоловік;

в) в кого буде знайдено крадений хліб негайно арештовувати і на 1–2 день судити в тому ж колгоспі;

г) перевірити в цих 6-ти колгоспах участь комуністів і комсомольців в боротьбі за хліб, виявити й викрити саботажників, перевірити безпартійний колгоспний актив, викрити лжеактив, очистити колгоспи від саботажників як з партбилетами в кишені, так і безпартійних...

7) зобов'язати редактора газети «Колхозник» тов. Кривко забезпечити широке висвітлення на сторінках газети всіх заходів, які будуть проведені по цих колгоспах. Секретарям партосередків та уповноваженим райпарткому використати всі ці заходи для проробки в усіх колгоспах.

Секретар Михайлівського районного партійного комітету Шаповалов

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-217. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 17.

Поясніть:

1. Яка головна ідея наведеного документа?
2. Чи вірили самі автори постанови в можливість виконання планів здачі хліба державі? Підтвердіть свою думку рядками документа.
3. Які репресивні заходи застосовувались до селянства нашого краю для вилучення хліба?
4. Чому, на Вашу думку, документ поширювався з грифом «Цілком таємно»?

2. Лист завідуючого Мелітопольським районним відділом постачання до голови місцевого Центрального робітничого кооперативу та голови розподільника. 1 лютого 1933 р.

3 лютого відбудеться пленум районного партійного комітету. На даному пленумі будуть присутні 60 делегатів, яких потрібно забезпечити обідом і вечерею. Районний відділ постачання пропонує організувати в столовій №1 виготовлення зазначених продуктів. Для цієї мети Центральним робітничим кооперативом має бути відпущено з такого розрахунку:

1. Хліба – 300 г на обід і 200 г на вечерю.
2. Цукор для чаю після вечері.
3. Картопля на обід і вечерю 60 кг.
4. Всі необхідні дрібниці з овочів для приварки на 60 чол.

Районній спілці [кооперації] належить відпустити для цієї мети м'яса на 60 чол. – 24 кг., олії.

Вартість виготовлення даної їжі буде сгладжена райвиконкомом.

Зав. районним відділом постачання [Ященко]

Секретар [Рябухіна]

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-3750. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 152.

Поясність:

1. Чи однаковою мірою голодували різні верстви населення нашого краю в 1932–1933 рр.?
2. З яких джерел велося постачання районного партійного керівництва?

3. З інформації Дніпропетровського обкому КП(б)У Центральному Комітету КП(б)У про голодування населення. 12 березня 1933 р.

Положення з браком продовольства на селі виявилось тут, в Дніпропетровській області, значно більш тяжким і серйозним, аніж я міг передбачати.

Я буквально завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодних смертей, опухання і захворювань від голоду. Останніми днями все частіше надходять повідомлення про труподство і людодство. В таких містах, як Мелітополь, Бердянськ підібрано за останні 2–3 тижні по 3–4 десятки трупів на вулиці. На станціях залізниць (тільки на крупних, вузлових) підібрано за даними Дорожньо-транспортного відділу ДПУ близько 150 трупів людей, які померли від виснаження на ґрунті голоду.

За даними обласного відділу ДПУ, кількість померлих від голоду або в зв'язку із захворюваннями, що загострилися від нього, складало на 1 березня близько 1 600 чол., кількість опухлих або тих, хто захворів від голоду, складала по 23 районах 16 тис. чол. Ці дані в ряді випадків, безперечно, перебільшені, проте ними не охоплено ряд інших випадків, які ще не зареєстровані і не попали під облік.

З комуністичним привітом

Секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич

Голод 1932-1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 426-427, 429.

Поясність:

1. Чи було відомо партійному керівництву про голодування населення?
2. Хто надавав відомості партійному керівництву про кількість голодуючих?
Про що це може свідчити?
3. Як секретар обкому характеризує повноту даних про число жертв голоду?

Урок 14 Будівництво Дніпрогесу

Згадайте:

1. Що Ви знаєте про пороги Дніпра?
2. Яку роль відігравав Дніпро в економічному житті країни?
3. Як відбувалося судноплавство при наявності Дніпрових порогів?

1. Проблема «Великого Дніпра»

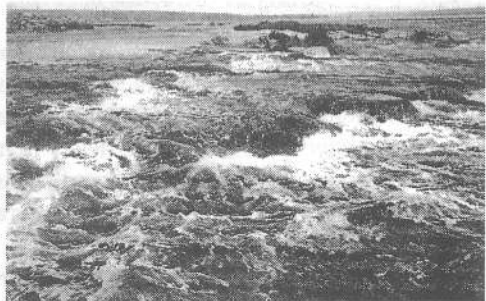
Історія Запорізького краю нерозривно пов'язана з Дніпром. Дніпро – головна водна магістраль України, одна з найважливіших артерій Європи, третя за розміром і площею басейну річка континенту, яка поступається лише Волзі та Дунаю. Основна частина водноенергетичних ресурсів Дніпра (85%) припадає на нижню ділянку від Києва до гирла. Але судноплавству на річці заважали пороги. Особливо небезпечними були дев'ять з них: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовніговський, Будилівський, Лишний та Вільний.

Першу спробу розв'язати питання, пов'язане з Дніпровими порогами, зробив Петро I. Він послав відомого англійського шлюзового майстра капітана Джона Перрі вивчити проблему. Після обстеження цареві було запропоновано план спорудження низки кам'яних шлюзів, які мали повністю вирішити проблему судноплавства на ділянці Дніпрових порогів. Але Петра I не влаштував тривалий термін, і на довгі роки була відкинута думка про судноплавство на порожистій частині Дніпра.

Знову до проблеми Дніпрових порогів повернулися за роки правління Катерини II. Під час подорожі імператриці до нових земель, приєднаних до Росії після чергової російсько-турецької війни; вона спостерігала, як дніпровські лоцмани через Ненаситецький поріг проводили караван галер. Після повернення до столиці цариця запросила голландського інженера Франсуа Деволана, який здобув наказ знищити Дніпрові пороги. Був складений перший науково обґрунтований проект, що передбачав спорудження біля кожного порога по одному шлюзу і каналу. Запропонований проект спіткала та ж доля, що й попередній.

Протягом XIX ст. як вітчизняні, так і закордонні інженери-гідротехніки неодноразово розробляли різноманітні проекти, частина яких була відхилена через різні причини (однією з головних була дорожнеча), а частина втілена в життя – споруджені сплавні канали.

На початку 90-х рр. XIX ст. розглядався принципово новий проект. Бельгійський інженер Густав Дефосс для розв'язання проблеми судноплавства між Дніпром та Західною Двіною запропонував прокладання великого каналу, що мав би цілу низку шлюзів з динамомашинами для вироблення електроенергії, яка йшла б на освітлення ліхтарів, встановлених по обидва боки каналу. Проект був оцінений як «блискуча, але нездійсненна фантазія», проте Петербурзька технічна рада звернула увагу на використання гідроенергії ріки, яку почали використовувати у деяких країнах Європи та Північної Америки.

Дніпрові пороги

Ще один цікавий проект розглядався напередодні Першої світової війни. Його автор інженер Ф. Моргуненко запропонував, крім спорудження однієї високої греблі з гідроелектростанцією та шлюзом, використати води Дніпра для зрошування засушливих земель Лівобережної України. Усі ці проекти наближали вирішення проблеми «Великого Дніпра».

2. Підготовка до будівництва Дніпровської гідроелектростанції

Майже одразу після захоплення влади більшовицьке керівництво, розробляючи економічну програму побудови соціалістичного суспільства, висунуло ідею швидкої електрифікації Радянської Росії. У квітні 1918 р. В. Ленін, окреслюючи коло завдань для Академії наук, пропонував створити низку комісій, які повинні були виробити відповідні плани економічного розвитку країни. Складна військова та політична ситуація в країні дещо загальмувала цей процес. І тільки у лютому 1920 р. була створена комісія на чолі з Г. Кржижанівським, до складу якої входили близько двохсот видатних учених, інженерів і господарників. Комісія розробила Державний план електрифікації Росії (ГОЕЛРО), де було намічено головний напрям створення нових продуктивних сил на базі електричної енергії.

Яким чином торкалися вищезазначені події дніпровської проблеми і Запорізького краю? Після жовтневої революції 1917 р. з ініціативи В. Леніна створюється Управління робіт зі шлюзування порожистої частини Дніпра. Незважаючи на складну ситуацію, у наступному році було вивчено ділянку річки від Катеринослава до Олександрівська. Досліджуючи місце майбутнього будівництва, геологи провели серію бурових робіт з метою з'ясування ступеня міцності та надійності основ під шлюз і греблю. У наступні роки робота то інтенсивно продовжувалася, то завмирала через військові дії.

Початок 20-х рр. характеризувався інтенсивним обговоренням проблем, пов'язаних із будівництвом гідроелектростанції на Дніпрі. Спочатку Комісія з розробки державного плану електрифікації заслухала доповідь І.Г. Александрова (квітень 1920 р.), в основу якої було покладено проект використання Дніпра як джерела енергії та судноплавства, потім VIII з'їзд Рад (грудень 1920 р.) схвалив план ГОЕЛРО, де серед 30 електростанцій, що підлягали будівництву, була включена Дніпровська гідроелектростанція. 1 червня 1921 р. Рада Праці й Оборони схвалила дослідження та проектування Дніпровської станції, для ведення робіт була створена проектна організація – Дніпровське державне будівництво. Пізніше вищезазначений орган прийняв ще одну постанову, відповідно до якої звільнялись землі, що підлягали затопленню при спорудженні гідроелектростанції. Проектні роботи очолив відомий гідротехнік професор Іван Александров, який з повагою ставився до творчого доробку своїх попередників.

Спочатку керівник робіт намагався зосередити в одному місці всю попередню проектну документацію, яка була розпорошена, або в петроградських, або в київських архівах для того, щоб використати геологічні та гідрологічні дані. Після цього в короткий термін треба було обґрунтувати технічні проекти гідроспоруд, встановити масштаби індустріального комплексу та шляхи меліорації. Виконавши попередні роботи, група проєктантів у 1924 році безпосередньо приступила до розробки проекту Дніпровської гідроелектростанції. До літа наступного року було закінчено п'ятий варіант проекту і подано на експертизу.

Висновок про економічну доцільність повинні були дати транспортна, гірнична, металургійна та інші спеціально створені секції. Більшість членів комісії вислови-

лися проти будівництва гідроелектростанції та промислового комплексу. Враховуючи складну ситуацію, керівництво країни вирішило передати проект на експертизу американським фахівцям, які мали великий досвід спорудження аналогічних гідротехнічних споруд. По дорозі в Америку І. Александров і його супутники відвідали з діловими візитами деякі країни Європи. Німецьке товариство вивчення Східної Європи запросило автора проекту зробити доповідь про Дніпробуд, на якій присутніми були близько 70 промисловців і банківських діячів. У Парижі радянські спеціалісти оглянули каскад гідроелектростанцій на Роні.

Найбільшу зацікавленість до проекту виявив керівник однієї з великих американських будівельних фірм Хью Купер, завдяки якому були побудовані електростанції на Міссісіпі й Ніагарі та одна з найбільших у світі Вільсоновська гідроелектростанція в Теннессі. Після тривалих переговорів консультантами на Дніпробуд були запрошені представники американської фірми «Х. Купер і К^о» та німецької «Сіменс-Баууніон». Закінчивши знайомство з проектною документацією, Х. Купер зазначив, що проект занадто грандіозний і здійснення його повинно виконуватися засобами найсучаснішого й найновітнішого обладнання, яке будь-коли застосовували інженери.

Зацікавленість до майбутнього спорудження Дніпровської гідроелектростанції росла в країні надзвичайно. І. Александров виступав з популярними лекціями про Дніпробуд на заводах і фабриках Запоріжжя, Дніпропетровська, Харкова, у наддніпрянських селах.

Дніпровську греблю та весь комплекс споруджень було вирішено збудувати між так званим Вовчим Гирлом (200-метровий створ Дніпра) й островом Хортиця, між берегами – по лінії Скелі Коханя на правому березі, через вузькі скелясті острови Великий та Малий і до Скелі Дурної на лівому. Острови давали можливість перегородити русло Дніпра на три протоки. Гребля мала довжину більше 760 метрів у вигляді дуги радіусом 600 метрів (це давало можливість збільшити злив води під час паводків). Рівень води у Дніпрі піднімався майже на 40 метрів, що відчувалося на 110 кілометрів уверх за течією; затопленню підлягало понад 16 тисяч гектарів землі, більше 20 поселень поглиналися назавжди. Наприкінці 20-х рр. була визначена остаточна потужність електростанції у 810 тисяч кінських сил (558 тис. кВт), які повинні були давати 9 агрегатів по 90 тис. кінських сил (62 тис. кВт) кожний. Орієнтовна вартість будівництва визначалася у 220 млн карбованців.

3. Будівництво гідровузла

На початку грудня 1926 р. Рада Праці й Оборони СРСР ухвалила розпочати будівництво Дніпровської гідроелектростанції. Начальником об'єднаного Дніпровського будівництва було призначено Олександра Вінтера, головним інженером гідротехнічних споруджень – Бориса Веденєєва, а головним інженером Дніпрозаводбуду – Павла Роттерта.

О. Вінтер щойно закінчив будівництво найбільшої з усіх відомих у світі торф'яних станцій – Шатурської. Доля знову звела його з Україною. Ще юнаком Олександр вступив на механічне відділення Київського політехнічного інституту, але активна діяльність у студентському революційному гуртку стала причиною арешту і заслання до Баку. Потім навчання

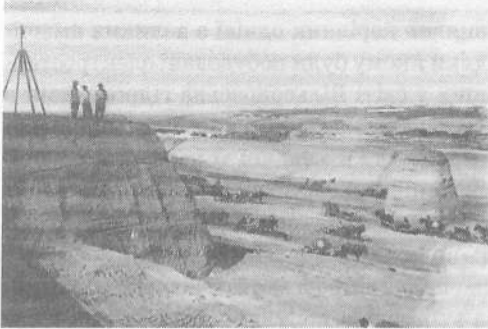

Начальник Дніпробуду
Олександр Вінтер

в Петербурзькому політехнічному інституті, будівництво першої електричної торф'яної станції під Москвою, Шатурська станція і Дніпробуд.

Професор Ленінградського інституту пляхів сполучення Б. Веденєєв брав участь у роботах по розширенню Владивостокського порту, керував будівництвом Мурманського порту та зводив Волховбуд.

П. Роттерт будував видатну архітектурну споруду – Будинок промисловості в Харкові.

Грбарі на Дніпробуді, 1928 р.

Перші будівельники прибули на Дніпробуд 15 березня 1927 р. Перед ними стояв ряд завдань – виконати великий обсяг підготовчих і підсобних робіт; здійснити основні роботи на греблі й першій черзі гідроелектростанції та побудувати мости через Дніпро і шлюз; завершити роботи, пов'язані з введенням другої черги, та забезпечити спорудження ліній електропередач до споживачів.

Із самого початку будівництва керівництво зіткнулося з кадровою проблемою. Для виконання земельно-

скальних робіт була необхідна велика кількість чорноробів. Планом передбачалося вийняти близько трьох мільйонів кубометрів скельного ґрунту і землі. По всій країні їздили вербувальники й агітатори, які повинні були забезпечити будівництво робочою силою. Майбутнім будівельникам обіцяли комфортне житло, велику зарплатню та інші «блага». І така агітація давала відповідні результати: якщо у квітні 1927 р. на будівництві працювало 500 чоловік, то вже через півроку їхня кількість перевищувала 13 тис. чоловік.

На об'єднаному засіданні Запорізького комітету сприяння Дніпробуду неодноразово розглядалося питання про заходи проти стихійного напливу безробітних у район Дніпровського будівництва. Позитивне рішення цього питання давало можливість тимчасово послабити житлове питання на будівництві. Комітет звернувся до народного комісаріату праці та Правління Дніпробуду з проханням надавати робочі місця в першу чергу безробітним Запоріжжя, питання про прийом нових робітників вирішувати тільки через місцеві посередницькі бюро, а також заборонити в'їзд безробітних у Запорізький округ.

Перші будівельники були розташовані у житловому фонді селища Кічкас і у відремонтованих порожніх будівлях заводів Унгерна і Коппа. Але це житло невдовзі було повністю заселене. Тим часом був розроблений генеральний план житлового будівництва.

Планом передбачалося створення трьох постійних селищ (Друге і Четверте селище на правому березі Дніпра і Шосте – на лівому) та п'яти тимчасових. Для представників американської консультації будувалося постійне «Американське» селище. Будинки та бараки були, головним чином, одноповерховими, напівкапітального типу – це було пов'язано з необхідністю прискороного будівництва й економією коштів. З березня по жовтень 1927 р. на Дніпробуді було побудовано 66 житлових будинків, 46 робітничих гуртожитків, 125 тимчасових бараків загальною площею більше 172 тис. кв. метрів. Але і цього житла не вистачало. У тому ж році в Ленінграді було замовлено 10 великих шатрів, у кожному з яких могло розміститися до 60 чоловік.

8 листопада 1927 р. відбулася урочиста закладка Дніпровської гідроелектростанції. На перших порах треба було вирішувати різноманітні організаційні та виробничі проблеми: давали про себе знати відсутність підготовлених машиністів і механіків, не було відповідної ремонтної бази, певну напруженість викликала і плінність кадрів, яка іноді становила більше 90%, бракувало досвіду інженерам і техперсоналу.

Середній вік працюючих на будівництві становив трохи більше 20-и років не тільки серед робітників, але і серед технічного персоналу. Керівники не поділяли спеціалістів на старих і молодих, вони оцінювали кожного тільки за знаннями і за вмінням вести доручену справу.

Але щоб там не було, попри всі труднощі та негаразди, з ненавченої та неорганізованої маси поступово створювався працездатний колектив будівельників і монтажників. 1928–1929 рр. характеризувалися розгортанням робіт на основних гідротехнічних спорудах. Наступного року будівельні роботи на ГЕС досягли найбільшого розмаху. 1930 рік увійшов в історію будівництва гідровузла як рік боротьби за середній проток і за 500 тис. кубометрів бетону.

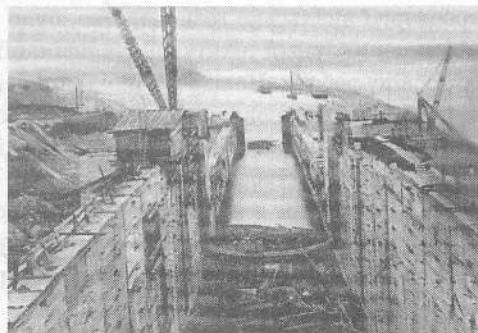
Для виконання цих завдань партійна та комсомольська організації оголосили себе «самообілізованими», що передбачало роботу понад завдання з власної ініціативи. Люди працювали по 16 і більше годин на добу. Насильницький примус прикривався гаслом «Даєш!». З 1931 р. бетонування на Дніпробуді перестає бути сезонною справою. Тепер будівельники, незважаючи на вітри та морози, повинні були виконувати планові та надпланові завдання.

Кожну ніч на опалубках намерзали льодяні брили. Їх збивали сокирами та кайлами, а щоб обігріти бетон у блоках, ставили переносні печі, у яких безперервно горів кокс. Пізніше нагрівали блоки гарячою паром, що від паротяга подавалася по шлангу. Це дало можливість підняти температуру до +14-15 градусів, бетон не встигав охолонути, і будівельники топтали його ногами.

Одночасно із звершенням будівельних робіт розгортається монтаж обладнання. Треба було встановити п'ять турбін першої черги, які були виготовлені американською фірмою «Дженерал електрик», і турбогенератор для потреб самої станції. Технічні норми передбачали монтаж турбін провадити протягом 90 днів. Турбіни меншої потужності, ніж на Дніпробуді, американці монтували за 45 днів, а на Дніпрогесі монтажники виконали цю операцію на першій турбіні за 34 дні, на другій та четвертій – за 29, третій – за 26,5 і на п'ятій – за 23,5 дня. Необхідно було також здійснити монтаж головної підстанції, ліній передач, знижувальних підстанцій, механічного обладнання шлюзу.

28 березня 1932 р. молодіжна бригада бетонниць Жені Романько уклала останню баддю бетону в греблю. За п'ять років при спорудженні Дніпрогесу було укладено 1,2 млн кубометрів бетону, виконано 3,4 млн кубометрів земляних і 1,9 млн скельових робіт. Понад 60% будівельних робіт було виконано під водою.

Будівництва гідровузла було одним із визначних досягнень нової влади. Цим досягненням вона багато у чому завдячує старим спеціалістам і міжнародному співробітництву. Разом із тим проявилася властива тоталітарним режимам здат-

Будівництво шлюза, 1932 р.

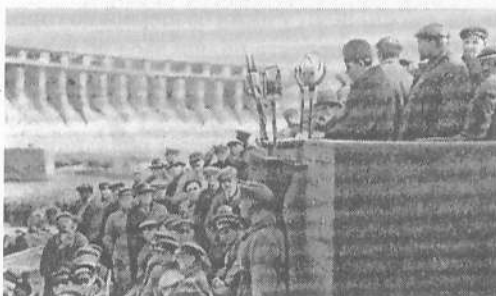
ність зосереджувати зусилля людей і матеріальні ресурси на найважливіших, з точки зору керівництва, ділянках.

4. Введення Дніпрогесу в експлуатацію

Великою подією на Дніпробуді був пробний пуск першої турбіни, який відбувся 16 квітня 1932 р., а незабаром стала до ладу і друга турбіна. Промисловий струм турбіни електростанції дали в травні. Протягом травня–серпня ввійшли в експлуатацію інші турбогенератори першої черги. 10 жовтня 1932 р. відбувся урочистий пуск Дніпровської гідроелектростанції, яка отримала ім'я В. Леніна. На кінець року промислові підприємства та міські комунальні господарства через електромережу «Дніпроенерго» отримали 100 млн кВт/год електроенергії.

У роки довоєнних п'ятирічок були змонтовані турбіни другої черги гідроелектростанції, які виготовив ленінградський завод «Електросила». 16 березня 1939 р. Дніпрогес вийшов на проектну потужність. З 1932 р. по серпень 1941 р. було вироблено близько 16 млрд кіловат-годин електроенергії, що дозволило зекономити близько 10 млн тонн високосортного палива.

Завершення будівництва Дніпровської гідроелектростанції дало можливість застосувати електроенергію в різних галузях господарства. Навколо Дніпрогесу було споруджено Запорізький індустріальний комплекс, до складу якого ввійшли: «Запоріжсталь», завод інструментальної сталі, Дніпровський алюмінієвий комбінат і багато інших. Дніпровська електроенергія дала живлення промисловим підприємствам Придніпров'я та Донбасу.

Мітинг з нагоди пуску Дніпрогеса, 1932 р.

Приєднання колгоспів і радгоспів до єдиної електромережі дозволило механізувати деякі процеси, пов'язані з приготуванням кормів, водопостачання та зрошення, молотьбу. Враховуючи, що електрифікація сільського господарства була новою справою, керівництво краю приймає рішення про створення дослідно-показової електромашиннотракторної станції. Для такого експерименту був обраний Запорізький район, де розміщлася Хортицька

МТС. За допомогою електромашиннотракторної станції обслуговувалися 80 молотильних агрегатів, 5 електродоїльних установок, 3 електрифікованих птахоферми, 9,5 тис. кв. м теплиць. Серед головних проблем, які спіткали запровадження електроенергії в сільське господарство, було забезпечення кваліфікованими кадрами та підвищення їхньої технічної кваліфікації. Обслуговуючий персонал не мав потрібного досвіду роботи. Навіть у найбільших сільських електростанціях тільки окремі робітники, які працювали на електроустановках, мали спеціальну технічну освіту. Усе це негативно позначалося на експлуатації як самих станцій, так і на обслуговуванні споживачів електроенергії.

Із введенням в експлуатацію Дніпровської гідроелектростанції та промислового комплексу Запоріжжя стає одним із провідних індустріальних центрів України, а гребля Дніпрогесу – поряд з островом Хортицею – одним з символів міста і краю.

Запам'ятайте ці дати:

1927 р. – початок будівництва Дніпробуду

10 жовтня 1932 р. – урочистий пуск Дніпровської гідроелектростанції

1939 р. – вихід Дніпрогесу на проектну потужність

Дайте відповіді на запитання

1. Як відбувалася «боротьба» з Дніпровими порогами?
2. Яке місце посідало будівництво Дніпровського гідровузла в промисловому розвитку регіону?
3. Чому розробники проекту Дніпрогесу повинні були звернутися по іноземну допомогу?
4. Як відбувалося будівництво гідровузла?
5. Що Ви можете сказати про іноземну допомогу у спорудженні Дніпрогесу?
6. Яке значення мало введення в експлуатацію Дніпровської гідроелектростанції?

Документи:

1. З листа Й. Сталіна В. Молотову 20.VII.1925

Тов. Молотов!

В №-ре 159 (15 июля) «Эконом. жизни» читал заметку «Проверка проекта Днепровского строительства», из которой видно, что партия (и ВСНХ) может быть незаметно втянута в дела Днепростроя, требующее до 200 мил. рублей, если мы вовремя не примем предупредительные меры. Тов. Дзержинский издал, оказывается, «Приказ», по которому поручается тов. Троцкому представить хозяйственно-технический и финансовый план строительства «к середине октября», с тем, чтобы «необходимые кредиты на подготовительные мероприятия могли быть еще внесены в смету 1925–26 года». Отпущено тов. Троцкому на подготовку плана 30 тыс. рублей. В заметке имеются оговорочки насчет осторожности и пр. Но поскольку отпущено 30 тыс. руб. и поставлен срок представления плана, дело начинает принимать практический и потому серьезный характер.

Я думаю, что ни в этом году, ни в будущем году мы по состоянию своих финансов не можем заняться Днепростроем. Вчера еще отвергли план нефтепровода в Закавказье, хотя он более реален в данный момент и вчетверо дешевле. Спрашивается, на каком основании мы должны принять менее реальный для сегодняшнего дня и вчетверо дорогой план Днепростроя? Разве у нас так много денег? Разве Донбасс (район Днепростроя) переживает топливный голод, а не наоборот? Откуда такая спешка с Днепростроем?..

Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 9. – С. 185.

Поясніть:

1. Як ставився Й. Сталін до будівництва Дніпробуду?
2. Наскільки обґрунтованою була його позиція?

2. Із спогадів бетонувальниці Дніпробуду З.В. Богдашивої-Завадської

...Главным «механизмом» в то время были грабари – так назывались приехавшие на стройку крестьяне с возами и лошадьми, производившие земляные работы. Вскоре стала поступать на стройку и техника, в основном экскаваторы и краны из Америки. Срочно начали знакомить с ними рабочих.

Трудно было с жильем. Все помещения поселка Кичкас были перенаселены. Вокруг строительства строились бараки для рабочих. Прибывших селили в палатках.

Если сейчас на любом строительстве почти все работы механизированы, то на Днепрогэсе преобладал ручной труд. Камень разбивали и грузили вручную. Землю вывозили габары. Камень для строительства брали тут же, на месте, взрывая скалы.

Но трудности как-то не замечались. Всех охватил энтузиазм строительства. Никто не жаловался на усталость, не было недовольства. Все бралось трудом, молодой удалей, песней, шуткой, даже танцами на площадке. Конечно, танцевали не бальные танцы – тре-пак или барыню...

Участницы великого созидания. – М., 1962. – С. 114.

Пояснить:

1. *Яка техніка використовувалася на будівництві гідроелектростанції?*
2. *На який «виробничий фактор» розраховували керівники будівництва у спорудженні енерговелетня?*
3. Із запису доповіді П.П. Роттерта на зборах партійної організації про стан і перспективи будівництва Дніпрогесу. 4 червня 1927 р.

... Чтобы не потерять строительный сезон, пришлось принимать рабочих без наличия необходимой жилой площади, питания и т.д. Но, отмечает тов. Роттерт, эти жертвы были необходимы и оправдываются общей целью. [Руководство] сейчас уделяет внимание жилищному строительству. Учтывая, что большинство людей будет работать не сезонно, необходимо создать условия, приличные для проживания в течение нескольких лет. [Для жилья] предполагается возводить капитальные здания – это те помещения, которые и после сооружения станции будут удовлетворять эксплуатационные нужды последней, полукапитальные, то есть для проживания в них в течение нескольких лет. Выработаны два типа: тип общежитий и отдельные дома для семейных. Поселки предполагается [строить] на правом и левом берегах. На правом работа идет полным ходом, на левом еще не приступили, так как железнодорожная ветка еще не готова и доставка материалов дорогая. Поскольку открывается возможность расширить работу значительно больше, чем предполагалось в марте, то [уже сейчас] приступили к постройке временных бараков для рабочих и служащих, в которых будет размещен переменный состав сезонных рабочих.

Первенец индустриализации страны – Днепрогэс имени В.И. Ленина:
Сборник документов о строительстве Днепрогэса имени В.И. Ленина.
1926-1932 гг. – Запорожье, 1960. – С. 36.

Пояснить (використовуючи два останні документи):

З якими побутовими труднощами зіштовхнулося керівництво будівництва?

4. Лист заступника головного інженера Дніпробуду П.П. Роттерта міським органам влади

Секретно

17 февраля 1928 г.

Запорожскому окрисполкому

Запорожскому облпрокурору

Копия: Запорожскому окротделу ГПУ

Запорожскому окрадминотделу

Начальнику милиции «Днепростроя»

С момента первого сокращения рабочих в помещениях Днепровского строительства (бараках и общежитиях) осело значительное количество рабочих, в настоящее время не имеющих никакого отношения к строительству. После проводимого в данный момент сокращения количество посторонних лиц может дойти до 1500 чел. Нахождение такого

значительного количества посторонних элементов дезорганизует всякую нормальную жизнь, создает продовольственные и жилищные затруднения и не может быть терпимо ни одного дня. В связи с ожидающимся наводнением, когда, по всей вероятности, часть домов в поселке Кичкас может быть затоплена и явится необходимость временного переселения, со стороны беспризорного элемента возможны всякие эксцессы – освобождение строительства от постороннего элемента необходимо, и проживание его на строительстве абсолютно недопустимо.

Принимая во внимание, что посторонние лица, помимо занятия помещений, своим поведением разлагающе действуют на наших рабочих, просим Вас санкционировать нижеследующие мероприятия:

1) выселение в административном порядке с территории строительства подозрительных лиц;

2) выселение граждан, вообще не имеющих отношения к строительству, и граждан, уволенных по разным причинам.

Зам. главного инженера

Роттерт

Зам. нач. адм.-хоз. отд.

Рунов

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 87- 87 зв.

5. Скарга Голові ВУЦИКу Г.І. Петровському від безробітних Дніпробуду

Председателю ВУЦИКа* тов. Петровскому

от безработных Днепростроя, проживающих в бараке №7

Ж а л о б а

Мы, безработные проживающие в бараке №7 на Мельничном поселке возмущены безчеловеческим обращением милиции, которая издевается над нами, обращается хуже чем с собаками.

В ночь на 19. 2. 28 г. наш барак со всех сторон окружила милиция, отобрала чело-
век 80-т и повела, на наши просьбы проверить документы на месте, инспектор милиции и начальник розыска ответили, что они видят по физиономии, в то время как многие их видят первый раз в жизни. Ничего не помогло. Многих погнали босьяком в одной рубашке, на дворе шел снег, была оттепель, грязи и воды по колено. «Но какое им дело». Привели в милицию, там продержали до 12 часов, потом взяли 50 человек и выгнали во двор, велели усесться в грузовик, сказав что они повезут всех в Днепропетровск.

Тут ребята начали умолять и просить начальника милиции взять с собой вещи и документы, оставленные в бараке так как все пропадет. Но начальник милиции был неумолим.

Ребята начали кричать «старорежимная морда, палачи». Один парнишка в одной рубашке, босый начал упираться, говоря убейте меня, но я не полезу, в ответ на это один милиционер говорит, что на него смотреть, выкрути руки ему, посадили на грузовик – тронулся в сопровождении 6-ти милиционеров. Начальник милиции приказал шашки наголо.

Отъехав от Днепростроя верст 25 или 30, вдруг грузовик остановился, ветер продувал насквозь, приказали всем слезть, сказав идем ребята переночуем в селе, а завтра поедем дальше, а кто будет упираться прикладом будем бить, ребята слезли, конные милиционеры построили всех в шеренгу и отвели в сторону. Грузовик поехал обратно на Днепрострой.

Ребята пошли куда глаза глядят, это все происходило в 12 часов ночи ночь была темная ни зги не видно, но на поле не будешь ночевать, многие заблудились сделав крюк в 50 верст, бродили до самого утра, пока добрались до Кичкаса, набрали полные сапоги и

ботинки, падали, пришли промокшие насквозь чуть живы, пришли и одни другого с недоумением спрашивают.

«В какой стране мы находимся, в Советской стране никто их нас про такие случаи не слышал».

Мы думаем, что палачам и кровопийцам, которые заставляют безработных людей из которых большинство голодает и даже босы сделать прогулку в 25 или 50 верст зимой в 12 часов ночи, таким нет места в милиции, таким место подходящее ДОПР, такие люди приносят только вред Советской власти, своим поведением дискредитируют нашу партию и соввласть. Это заявление подписали бы 200 человек, но так как 19. 2. 28 г. утром всех выгнали из барака и каждый пошел кто куда. Кичкас, Днепрострой, Мельничный поселок барак № 7.

* – збережена орфографія оригіналу

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 85.

Поясніть (використовуючи два останні документи):

- 1. До яких засобів вдавалося керівництво Дніпробуду у боротьбі з безробітними?**
- 2. Як реагували безробітні на свавілля правоохоронних органів?**

Урок 15 Індустріальний розвиток у другій половині 20-х – 30-ті роки

Згадайте:

1. Як розвивалася промисловість краю після завершення громадянської війни?
2. Яку спеціалізацію мали підприємства Запорізького краю?

1. Стан та перспективи розвитку економіки краю

Економічний розвиток Запорізького краю до середини 20-х рр. характеризувався тими ж процесами, які відбувалися в цілому в республіці. Частина промислових підприємств, головним чином другорядних, перебувала у стані консервації (Софіївський завод сільськогосподарського машинобудування, колишній завод Франца і Шредера у Молочанську та ін.). Відбудовані заводи (6 підприємств сільськогосподарського машинобудування та 2 металообробні заводи у Запоріжжі, бердянський Першотравневий завод, великотокмацький завод «Червоний прогрес») час від часу відчували нестачу сировини, палива, кваліфікованих робітників. Тим більше, що господарський комплекс республіки вимагав спеціалізації підприємств у випуску готової продукції, що в цілому привело б до підвищення якості та здешевлення продукції. Для успішного функціонування промисловості краю треба було визначити реальний стан діючих заводів і визначити майбутні перспективи економічного розвитку.

Питання про шляхи капітального будівництва, реконструкції та розширення промислових підприємств обговорювалося ще задовго до завершення відбудовчого процесу. Головним чином це було пов'язано з будівництвом Дніпровської гідроелектростанції. План ГОЕЛПРО передбачав, що електроенергія Дніпрогесу надасть поштовх будівництву енергоємного виробництва і, перш за все, металургійному та машинобудівному.

Наступним етапом перспективного планування стала розробка першого п'ятирічного плану. У загальному плані економічного розвитку України Запорізькому регіону, який займав надзвичайно вигідне географічне положення, відводилося значне місце.

2. Металургійна промисловість

Головна увага приділялася будівництву Дніпровського комбінату, до складу якого повинні були увійти «Запоріжсталь», завод інструментальних сталей (у майбутньому «Дніпроспецсталь»), феросплавний, коксохімічний, електродний заводи, Дніпровський алюмінієвий комбінат та інші підприємства металургійного профілю. Орієнтовна вартість промислового комплексу становила 850 млн крб. На ті роки це була величезна сума.

Відповідно до «оптимального» варіанту п'ятирічного плану проектна потужність «Запоріжсталі» щодо виплавки чавуну повинна була становити 650 тис. т продукції на рік. Суттєві корективи були внесені після так званого «сталінського стрибка». Й. Сталін вимагав різкого збільшення темпів розвитку промисловості, які головним чином були зорієнтовані на зростаючі потреби економіки, а не на реальні можливості. Авантюризм у плануванні в бік збільшення темпів і скорочення строків призводив до постійного корегування проектної документації. Переглядалася технічна документація багатьох новобудов. Така ж участь спіткала і «Запоріжсталь» – початкова по-

тужність заводу була збільшена вдвічі. Більш ніж втричі від первісного варіанту була збільшена потужність і заводу інструментальних сталей.

Однією з проблем, яка постала перед проєктантами, була проблема, де будувати нові промислові підприємства. Територія новобудови повинна була враховувати декілька головних факторів і, перш за все, сусідство з Дніпрогесом, транспортна проблема (залізниця та річковий порт), водопостачання тощо. Існувало декілька варіантів, причіники яких по-різному оцінювали переваги розміщення промислового майданчика. Одні пропонували будувати металургійні підприємства там, де розташовується сучасний Південний мікрорайон, інший проєкт передбачав спорудити заводи на місці сучасного Хортицького району. Були і взагалі, м'яко кажучи, дивні проєкти: розташувати підприємства у плавневій частині острова Хортиця. Кожний із варіантів мав відповідну літеру. Але ж зупинилися на варіанті промислового майданчика «А», який розташовувався на лівому березі Дніпра і згідно з головними параметрами задовольняв вимоги. Під будівельний майданчик відводилася ділянка загальною площею більше 20 кв. км.

Розробку проєктної документації підприємств Запоріжжя здійснювали Ленінградський і Харківський державні інститути проєктування металургійних заводів, що приводило до певної неузгодженості та паралелізму в роботі. Для остаточного доведення проєктів, укладення угод на технічну допомогу та замовлення обладнання до США, Франції, Німеччини неодноразово виїздили запорізькі делегації.

У середині 1929 р. була створена будівельна організація «Дніпрозаводбуд», яка спочатку виконувала підготовчі роботи, а потім, у міру готовності проєктної документації, створювалися відділи спорудження кожного заводу. Будівництво металургійного комплексу значною мірою відставало від графіка. Основні будівельні механізми та матеріали, людські ресурси головним чином використовувалися на спорудженні Дніпрогесу. У цілому на об'єднаному будівництві Запорізького індустріального комплексу працювало понад 63 тис. чоловік.

Початок будівельних робіт на металургійному комбінаті

Із зазначеної кількості більшу частину становили люди, які не мали відповідної кваліфікації: головним чином чорнороби, грабарі, «козоноси» (робітники, які на своєрідних заплічних пристосуваннях – «козах» – носили землю, цеглу та інші будівельні матеріали. – Авт.). Ефективність використання трудових ресурсів багато в чому залежала від створення сталих постійних кадрів. Без цього неможливо було досягти раціонального використання техніки, підвищити продуктивність праці тощо.

Слід підкреслити, що тільки за п'ять місяців 1931 р. на будівництво металургійного комбінату прибуло 14 тис. чоловік і така ж кількість людей звільнилася. Незважаючи на зусилля, кардинально вирішити проблему плинності кадрів у роки першої п'ятирічки не вдалося. Однією з форм створення постійних кадрів на підприємствах було «самозакріплення». У добровільно-примусовому порядку робітники та спеціалісти брали на себе зобов'язання не залишати своє робоче місце до кінця першої або другої п'ятирічки, «до повної перемоги соціалізму» тощо, при цьому не обговорюва-

лися режим праці, зарплатня, житлово-побутові умови.

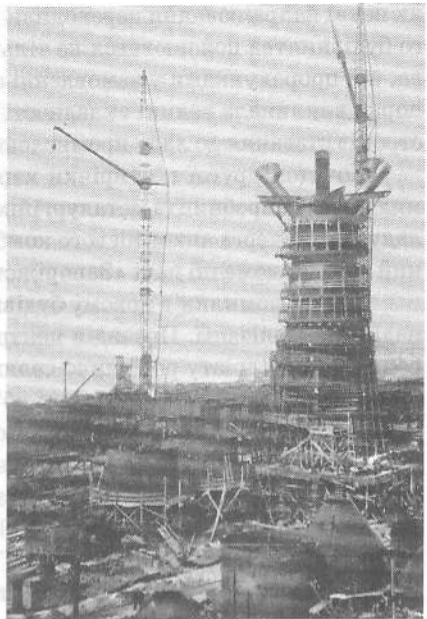
Як і головні масові заходи перших п'ятирічок, «самозакріплення» не минула участь чергової кампанії. Заводоуправління «Запоріжсталі» типографським засобом виготовило бланки персональної угоди про «добровільне» закріплення до завершення будівельних робіт на комбінаті. Залишалося тільки вписати своє прізвище та назву виробничої ділянки, на якій працювала особа.

Характерною рисою будівельної програми першої п'ятирічки було те, що вирішальна роль відводилася порівняно невеликій групі новобудов-гігантів. На початку вересня 1930 р. керівництво країни виділило 54 об'єкти СРСР під спеціальний нагляд Вищої ради народного господарства. Серед інших був і Дніпрозаводбуд. Це означало першочергове забезпечення фінансами, будівельними матеріалами та робочою силою. Але час було втрачено. На момент планового строку пуску основних цехів Запорізького металургійного комбінату (кінець 1932 р.) технічна готовність доменного цеху становила близько 24%, по електросталеплавильному – 49%, по прокатному інструментальній сталі – 56, по мартену – близько 6,5, по заводу феросплавів – 29%.

Водночас із спорудженням новобудов вирішувалася проблема підготовки кадрів експлуатаційників. Передбачалося задіяти не тільки сили та досвід споріднених підприємств, а й допомогу іноземних партнерів. Для електрометалургів готувалися кадри на підмосковній «Електросталі»; «Запоріжсталі» надавали допомогу сусіди з Дніпропетровська, Донецька та інших металургійних центрів України. Алюмінієвому комбінату готувалися кадри на Ленінградському експериментальному дослідному заводі, підприємствах Москви, 150 фахівців навчалися у Франції. Але, незважаючи на інтенсивну та прискорену підготовку кадрів, фахівців все ж не вистачало, і колективи експлуатаційників приходилося формувати за рахунок вчорашніх будівельників, які не мали відповідного досвіду. Це призводило до аварій та простоїв обладнання.

10 жовтня 1932 р. в день офіційного пуску першої черги Дніпрогесу дав першу плавку сталеплавильний цех заводу інструментальних сталей.

Підбиваючи підсумки економічному розвитку за роки першої п'ятирічки, треба підкреслити, що поруч із введенням в експлуатацію нових промислових фондів, спостерігається значна кількість підприємств із незавершеною стадією будівництва, що

Будівництво доменної печі №3 комбінату «Запоріжсталі», 1936 р.

Прохідна заводу інструментальних сталей

як певні напрацювання переходили у другу п'ятирічку. Великий обсяг незавершеного будівництва пояснювався не тільки великою програмою капітального будівництва, а й прорахунками у замовленні обладнання, складною технікою, яка на перших порах викликала великі складності в її обслуговуванні, прорахунками у визначенні строків ставання до ладу промислових об'єктів.

Початок другої п'ятирічки характеризувався введенням в експлуатацію окремих цехів і виробництв металургійного комплексу. Протягом 1933–1934 рр. стали до ладу перша черга алюмінієвого комбінату, електродний, феросплавний і коксохімічний заводи, доменні печі «Запоріжсталі».

Значні помилки в новому будівництві змушені були визнати й самі архітектори надіндустріалізації. Президія центральної контрольної комісії ВКП(б) і колегія народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (РСІ) декілька разів розглядали стан будівництва різноманітних об'єктів Запорізького індустріального комплексу. Серед причин визначалися слабка організація робіт, розпорошення технічних сил, незадовільне забезпечення будівельними матеріалами, відсутність необхідного обладнання тощо. Але в цьому аналізі не називалася головна причина – авантюризм керівництва країни. На кінець 1934 р. на спорудженні металургійного комплексу нараховувалося 288 будівельних об'єктів, більшість із яких були розпочаті та кинуті через відсутність будівельних матеріалів і робочої сили. Крім того, спостерігалось здорожчання будівництва: двічі будівельники робили одні й ті самі земляні роботи на доменних печах, тричі виконували скляні роботи в цеху інструментальної сталі тощо.

Виникає питання: як попри всі негаразди будувалися та вводили в експлуатацію новобудови? Різке підвищення планових завдань спричиняло численні прориви та збої на виробництві. Набираюча силу адміністративно-командна система ігнорувала економічні важелі підвищення продуктивності праці й орієнтувалася на «воєнно-комуністичні» методи організації виробництва, на голий ентузіазм, на штурмове вирішення проблем. Однак без кінця експлуатувати ентузіазм і самовідданість людей, прикриваючи цим своє невміння або небажання вирішувати реальні проблеми організації праці, було неможливо. Надзвичайні заходи не виправляли, а лише ускладнювали ситуацію. Головним чином упор на організацію різноманітних форм трудового змагання покладався на партійні та комсомольські організації. Завдяки їм на промислових підприємствах створювалася значна кількість бригад, які оголошували себе ударними. Люди, що входили до складу цих бригад, переслідували різноманітні цілі: одні бажали скоріше побудувати «світле майбутнє», інші дійсно хотіли своєю працею досягти відповідних результатів; були серед учасників змагання і кар'єристи, і люди, які працювали задля свого блага. По суті, спираючись на різноманітні форми трудового змагання, керівництво країни намагалося забезпечити різке піднесення розвитку промисловості.

3. Машинобудівна промисловість

Аналізуючи стан машинобудівної промисловості у Запорізькому краї, треба підкреслити, що розвиток цієї галузі економіки мав значні традиції. Головним чином, ці підприємства набули досвіду роботи ще із середини XIX та на початку XX століття. Заводи сільськогосподарського профілю на середину 20-х рр. мали відповідну матеріально-технічну базу і на зазначений період перебували або у стані консервації, або відбудови, або реконструкції. Перед кожним із них стояли й відповідні завдання.

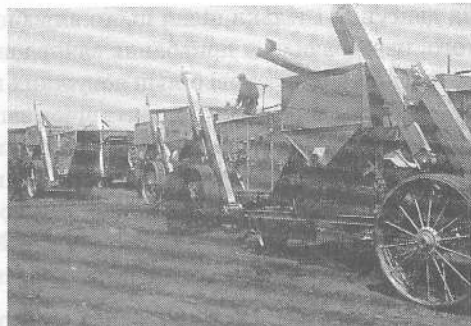
Частина таких підприємств, як великотокмацький завод «Червоний прогрес», софіївський завод ім. Т.Г. Шевченка, бердянський Першотравневий, запорізький завод «Комунар» та інші випускали традиційну продукцію: букери, жниварки, соломорізки, молотарки та інший реманент. Але у зв'язку із реконструкцією та спеціалізацією підприємств доводилося освоювати й нові види продукції. Завод «Комунар» замість 33 типів машин почав спеціалізуватися на випуску тільки трьох видів продукції; Першотравневий завод опанував виробництво машин на тракторній тязі, у тому числі перші в країні лафетні жниварки, культиватори, борони, лісопосадкові машини; великотокмацький завод з успіхом виготовляв трактори «Запорожець». У 1933 р. на Якимівській науково-дослідній станції механізації сільського господарства (де на початку 30-х рр. було випробувано перший радянський комбайн) створюється перша в країні квадратно-гніздова кукурудзяна сівалка СК-6. Частина із вищезазначених виробів мала відповідний попит на закордонному ринку.

Але крім традиційного сільськогосподарського машинобудування, набували розвитку й інші види виробництва машин. Молочанська кооперативна промислова артіль «Технік» опанувала виробництво токарно-гвинторізних верстатів, котлів для водяного опалення та пароводяної апаратури. Великотокмацький завод «Червоний прогрес» (з 1934 р., після вбивства С. Кірова отримав його ім'я) після будівництва механоскладального, компресорного, бронзоливарного та інших цехів здобув можливість випускати майже 1 тис. двигунів на місяць для оборонної промисловості. Мелітопольський завод В. Воровського почав випускати елеваторне обладнання, а завод «Перемога» перейшов на виробництво судових двигунів.

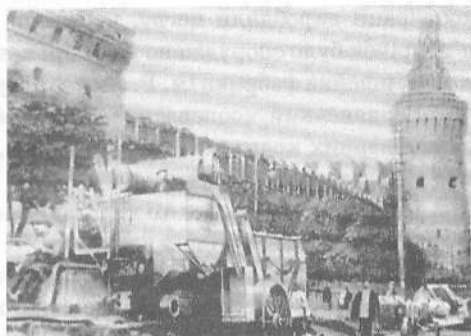
У середині 20-х рр. запорізьке авіаційне підприємство «Більшовик» №9, виконуючи програму переоснащення військово-повітряних сил країни, розробило та випробувало перший двигун М-6, виготовлений із вітчизняних матеріалів. У грудні 1929 р. завод було перейменовано у Державний авіаційний завод №29.

Загальна військова політика більшовицького керівництва країни вимагала збільшення виробництва авіаційних двигунів. Треба було в термінові строки провести реконструкцію підприємства, оволодіти новими технологіями та спеціальним обладнанням. На ці заходи держава виділяла відповідні кошти.

Специфічною особливістю підприємства було те, що для розробки й упровадження нових авіаційних двигунів створювався своєрідний комплекс – дослідно-конструкторське бюро проектувало та розробляло технічну документацію нового виробу, а на підприємстві будувалися, доводилися та здійснювалися державні випробуван-

Продукція заводу «Комунар»

Перший комбайн заводу «Комунар», 1930 р.

ня двигунів; і тільки після цього виробництво передавалося на серійні заводи. Крім того, передбачалося придбання закордонних ліцензій найновіших двигунів з метою розробки на їхні основі більш потужних виробів.

За роки передвоєнних п'ятирічок запорізький авіаційний завод № 29 брав участь у розробці та виробництві двигунів як для військових, так і для пасажирських літаків типів У, Як, ХАІ, ЦАГІ та інших. Випробували літаки В.П. Чкалов, М.М. Громов, В.К. Коккінакі, на підприємстві у різні роки працювали майбутній генеральний конструктор космічної техніки В.Н. Челомей, майбутній генеральний конструктор Запорізького машинобудівного конструкторського бюро «Прогрес» О.Г. Івченко.

4. Інші галузі економіки краю

Серед інших галузей економіки найбільш розвинутими були місцева легка та харчова промисловість. Майже кожний великий населений пункт або селище обов'язково мали районні електростанції, елеватори та харчокомбінати, артїлі промислової кооперації виробляли цеглу, черепицю та посуд. У Мелітополі у роки довоєнних п'ятирічок було споруджено великий консервний завод, підприємство з виробництва масла, швейна фабрика ім. Р. Люксембург.

Бердянський кооператив «Міськробкооп» об'єднав більше 30 продовольчих і промтоварних крамниць, хлібопекарню, ковбасний цех. У місті випускали продукцію дві взуттєві фабрики.

Певний обсяг продукції видавала місцева промисловість Оріхова, яка була представлена мережею артїлей: харчовою – «Червоний партизан», черепичною – «Червоний будівельник», керамічно-вапняковою – «Вапняк» та іншими.

Але були на території Запорізького краю і деякі специфічні виробництва, які були рідкістю в інших економічних районах. У роки перших п'ятирічок у Пологах було побудовано і стало до ладу підприємство з переробки місцевих каолінів – завод «Коагулянт».

У 1934 р. у Молочанську на базі «Міжрайшовку», що займався заготівлею промислових коконів, було побудовано перший в Україні гренажний завод, який став базою розвитку шовківництва на півдні України. У передвоєнні роки завод давав близько 6 тис. коробок грени та заготовляв до 9 тис. кг коконів.

У 1937 р. в Бердянську починає працювати один із найбільших у країні крекінг-завод, який виготовляв автомобільний бензин і мазут.

5. Підсумки розвитку Запорізької області напередодні війни

Економічний розвиток краю у передвоєнні п'ятирічки характеризувався інтенсивним розгортанням будівельних робіт, а також введенням в експлуатацію нових і реконструйованих підприємств. У ряді випадків завершення будівництва затягувалося та здорожувалося за рахунок недовиконання плану будівельно-монтажних робіт, розпорошення капіталовкладень, перепроектувань, нераціонального використання ресурсів для спорудження промислових об'єктів, консервації розпочатого будівництва тощо. До початку війни не було повністю завершено будівництво «Запоріжсталі», не вийшов на проектну потужність завод інструментальної сталі, тривала добудова другорядних цехів і на інших підприємствах.

Але незважаючи на недоліки та хиби, Запорізький край займав одне з провідних місць в економічному розвитку країни. Напередодні війни у Мелітополі діяло 7 підприємств союзного і 10 республіканського підпорядкування, у Бердянську відповідно – по три. Усього промисловість Запорізької області нараховувала 200 підприємств союзного підпорядкування, які виробляли 60% алюмінію, 40% комбайнів, 60 – феро-

сплавів, 100 – магнію. Загальна сума виробництва валової продукції становила більше ніж 21 мільярд карбованців.

Переважала важка промисловість. Усі інші галузі розвивалися недостатньо або взагалі були не розвинуті. Це відповідало сталінській моделі розвитку економіки, яка реалізувалася в СРСР в цілому і в Україні зокрема в 30-ті роки.

Запам'ятайте ці дати:

10 жовтня 1932 р. – офіційний пуск заводу інструментальної сталі

1933–1934 рр. – введення в експлуатацію Дніпровського алюмінієвого комбінату, «Запоріжсталі», коксохімічного та феросплавного заводів

Дайте відповіді на запитання

- 1. Які зміни відбулися в структурі промисловості краю за роки передвоєнних п'ятирічок?**
- 2. Що спонукало керівництво країни до будівництва Запорізького індустріального комплексу?**
- 3. Які специфічні галузі машинобудування існували на території області?**
- 4. Що, на Ваш погляд, сприяло інтенсивному економічному розвитку краю?**
- 5. Що Ви думаєте стосовно розташування індустріального комплексу майже в центрі міста?**

Документи:

1. З політико-економічної характеристики Управління народного комісаріату внутрішніх справ по Запорізькій області. 1940 р.

Мелитопольський район

На території Мелитопольського району, вернее в г. Мелитополье и его окраинах, имеется ряд промышленных предприятий со следующими видами промышленности:

- 1) машиностроение;
- 2) пищевая промышленность;
- 3) рыбная промышленность;
- 4) лесная промышленность;
- 5) местная промышленность;
- 6) химическая промышленность;
- 7) легкая промышленность

и ряд других видов местной промышленности.

В г. Мелитополье имеется четыре машиностроительных завода, в которых занято на производстве 3 116 рабочих, 550 ИТР и 313 служащих.

Все эти заводы имеют союзное значение, причем два из них в основном выполняют продукцию оборонного значения и считаются оборонными заводами, а два на 50% выпускают продукцию оборонного значения.

Кроме того, на территории г. Мелитополя имеется два предприятия Наркомата пищевой промышленности, имеющие всесоюзное значение, это – мясокомбинат и консервный завод, которые всю свою продукцию выпускают для Красной Армии.

В общей сложности на шести государственных предприятиях, имеющих союзное значение, занято 4 968 человек рабочих, 545 служащих и 747 ИТР.

Кроме этих предприятий, на территории имеется еще шесть заводов и артелей с крупным объемом промышленности, как-то:

АТРЗ (автотракторный ремонтный завод. – Авт.), производящий ремонт моторов тракторов и комбайнов для всех МТС, окружающих город Мелитополь, а также и соседних районов;

артель «Металлообъединение», выпускающая нефтяные двигатели, в которой занято 527 человек рабочих и 63 чел. ИТР;

швейная фабрика, работающая для Красной Армии и ряд других артелей.

Всего в артелях занято 3 000 чел. рабочих и 167 чел. ИТР, в общей сложности в промышленности Мелитополя занято 8 581 чел. рабочих, 978 чел. ИТР и 692 чел. служащих...

Кроме этого, в городе расположено автодепо, в котором в настоящее время работает только комсостав, а военное время депо разворачивает работу по созданию здесь автобатальона.

В городе строится межрайонная электростанция, на строительстве которой занято более 200 человек. Строительство станции идет к концу.

На территории авиаучилища идет большое военное строительство, на котором также занято более 1 500 чел. Строятся военные сооружения.

Великотокмакский район.

Удельный вес продукции промышленности по отношению ко всей продукции, производимой в районе, составляет 80,3%... Занятых рабочих в промышленности 6356 человек, адм. тех. персонала – 1 210 человек, а всего 7 566 человек.

Наиболее крупными объектами промышленности в районе являются:

1) завод им. Кирова №175, входящий в Наркомат судостроения, выпускающий по оборонной продукции торпеды, минные тележки и авиационные мины без боевых зарядов, из гражданской продукции выпускает нефтяные двигатели 22 НР... Рабочих на заводе 4 009, ИТР – 787;

2) обозный завод им. Лепсе, входящий в Наркомат местной промышленности, изготавливает оборонную продукцию – пулеметные тачанки и из гражданской продукции – параконные хода... Рабочих на заводе 604, ИТР – 116.

3) Вальдорфский маслозавод изготавливает сухое молоко и масло, находится в системе Наркомпищепрома... Рабочих имеет 74, ИТР – 26;

4) пивзавод системы Наркомпищепрома изготавливает пиво и безалкогольные напитки, рабочих на заводе 83, ИТР – 29;

5) кирпичный завод №4 системы Облпромместпрома вырабатывает кирпич сырец и Марсельскую черепицу... Рабочих имеется 125, ИТР – 13.

Из кооперативной промышленности:

1) артель «Техник» в системе облметаллпромсоюза выпускает в основном токарные станки и литье печных приборов, в проекте спещер по выработке бомб-оболочек, рабочих членов артели 443, ИТР – 48 человек;

2) артель «Коллективист» в системе облметаллпромсоюза выпускает различные запчасти для двигателей и предметы ширпотреба; членов артели объединяет 124, ИТР – 26;

3) артель «Восход» швейно-пошивочная в системе облтекстильпромсоюза; объединяет 101 человека рабочих и 13 человек ИТР.

Кроме того, в районе имеется 15 различных кооперативных артелей с общим количеством рабочих и 148 ИТР.

Нового строительства промышленных объектов в районе нет.

Осипенковский район (сучасний Бердянський район. – Авт.).

В г. Осипенко имеются следующие промышленные предприятия:

- предприятия союзного значения: 1. Первомайский завод – весь персонал 3 003, в т.ч. рабочих – 2 133; 2. Крекингзавод – весь персонал 472, в т.ч. рабочих – 180; 3. Завод №258 – весь персонал 2136, в т.ч. рабочих – 1 728; 4. Завод № 49 – весь персонал 1 043, в т.ч. рабочих – 780; 5. Мельзавод – весь персонал 75, в т.ч. рабочих – 28;

- предприятия республиканского значения: 1. Макаронная фабрика – весь персонал 63, в т.ч. рабочих – 42; 2. Судоверфь – весь персонал 90, в т.ч. рабочих – 58; 3. Укразоврыбтрест – весь персонал 1052, в т.ч. рабочих – 212;

- предприятия областного значения: 1. Маслозавод – весь персонал 15, в т.ч. рабочих – 12...

Показатели удельного веса продукции промышленности таковы: промышленность союзного значения – 61,9, промышленность республиканского значения – 3,2, промышленность местного значения – 8,0, промышленность промысловой кооперации – 26,9.

Завод №258 Наркомата боеприпасов выпускает корпуса снарядов с головкой 107 калибра.

Первомайский завод Наркомата среднего машиностроения. Из сельскохозяйственных машин выпускает виндруюэры, соломополовоборщики, культиваторы и т. п. Завод также выпускает спецоборонную продукцию – гранату «Дьяконова» и минные заградители.

Завод №49 Наркомата авиапромышленности выпускает оборудование для авиазаводов.

Кроме того, в г. Осипенко в настоящее время идет строительство II-й очереди крекинг-завода союзного значения Наркомата нефтяной промышленности. На стройке занято рабочих 1 123 человека, из них 80 чел. админтехперсонала. Данное строительство рассчитано сроком на 1,5 года, стоимость этого строительства 70 миллионов рублей. Годовая мощность выпускаемой продукции в будущем 500 тыс. тонн в год.

Красноармейский район (сучасний Вільнянський район. – Авт.).

Из промышленных предприятий в районе имеется завод с/хозяйственных машин им. Шевченко местной промышленности, который изготавливает сельскохозяйственные машины, как-то: соломорезки, кормозапарники, тиски силосорезки и прочий ширпотреб. Кроме того, с 1939 г. на заводе организован спеццех, в котором осваивается производство снарядовых корпусов 72 мм, с количеством рабочих, занятых на производстве, с админперсоналом до 1 000 человек.

Янцевские каменные карьеры, которые подчинены карьероуправлению «Трест Укргранит»..., карьер вырабатывает гранит, основными потребителями которого являются Дворец Советов и Харьковский «Гордорстрой». Карьер имеет свою силовую электроподстанцию мощностью 22 киловатта, которая осуществляет работу подъемника по выдаче продукции из карьера на гора, а также дает освещение на поселок и обслуживает большую мастерскую, имеется 3 мотовоза и 1 паровоз, штат рабочих карьера составляет 136 человек...

В районе имеется 3 электроподстанции в количестве рабочих и служащих до 50 человек, кроме того имеется вальцовая промышленная мельница с количеством рабочих и служащих до 50 человек.

Строящихся промышленных предприятий на территории района нет.

Державний архів Запорізької області –
Ф. Р-1397. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 10-11; Спр. 4. – Арк. 17-18;
Спр. 17. – Арк. 32-34; Спр. 10. – Арк. 2-3.

Пояснить:

1. *Яка промисловість Запорізького регіону набула інтенсивного розвитку в 20–30-ті роки?*
2. *Що Ви можете сказати стосовно промислової спеціалізації району?*

Урок 16 Сталінські репресії

Згадайте:

1. Яким чином більшовики прийшли до влади в Україні?
2. Як спілкувалася правляча партія зі своїми політичними опонентами?
3. Що таке «червоний терор»?

1. Політичний терор як засіб панування тоталітарного режиму

Запорізький край як частина українських земель зазнав під час тоталітаризму тих же втрат, що й Україна в цілому. Але були і свої відмінності, свої «герої» і свої жертви, не безособні жертви загалом, а конкретні люди, серед яких наші батьки, діди, прадіди...

Захопивши владу в Україні, більшовики, формуючи державний апарат, значне місце відводили каральним органам: Всеукраїнській надзвичайній комісії для боротьби з контрреволюцією (ВУНК), державному політичному управлінню (ДПУ), народному комісаріату внутрішніх справ (НКВС), «трійкам», «особливим нарадам» та іншим. Частина з них створювалися як тимчасові або надзвичайні, але з широкими повноваженнями. У своїй повсякденній практиці українське керівництво користувалося досвідом радянської Росії зі створення таких органів.

На різних етапах перед каральними органами ставилися завдання, які, на думку більшовицького керівництва країни, були першочерговими: у роки визвольних змагань в Україні – боротьба з контрреволюцією та саботажем, з контрабандою та шпигунством, ліквідація повстанського руху та кримінального бандитизму; з впровадженням нової економічної політики – придушення відкритих контрреволюційних виступів, боротьба із шпигунством і бандитизмом, охорона кордонів, боротьба з контрабандою, а також виконання спеціальних доручень керівництва країни; із середини 20-х рр., крім вище зазначених, додавалися боротьба з економічною та політичною контрабандою, боротьба з економічними злочинами; з утвердженням сталінського самовладдя і впродовж 30-х рр. – боротьба з так званим українським куркульством, інтелігенцією, молоддю, духівництвом і церковниками всіх конфесій, політичними опонентами та представниками інших партій.

Таким чином, у країні був встановлений такий порядок і режим, сформована така мережа репресивно-каральної системи, які, нехтуючи елементарними правовими нормами, створили потужних механізм судових і позасудових репресій.

2. Політичні репресії

другої половини 1920-х – початку 1930-х рр.

У першій половині 20-х рр. в поле зору органів ДПУ потрапили перш за все безпосередні опоненти більшовиків – активні члени інших політичних партій і сил, які діяли в країні на зламі історичних епох. Влада розпочала заходи, спрямовані на підпорядкування духовного життя суспільства. Насамперед було розпочате формування негативного ставлення до представників «старої» інтелігенції в суспільній думці.

Різне підвищення планових завдань наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. породжувало чисельні перебої на виробництві. Великого розмаху набула фабрикація справ про шкідництво на виробництві: під політичні статті «підводилися» численні випадки безгосподарності, аварії, виробничі недоробки тощо.

Будівельні майданчики Запорізького індустріального комплексу та промислові підприємства краю знаходилися під постійним контролем різноманітних органів – Робітничо-селянської інспекції, ДПУ, партійних і карних структур, завданням яких було виявлення «класових шкідників».

Слідом за «Шахтинською справою» вже на будівництві Дніпрогесу органами ДПУ було «розкрито» низку «організацій». «Терористи» та «монархісти-терористи», згідно з обвинуваченням, намагалися налагодити друкарську техніку, розробляли план організації диверсійних актів, що мали за головну мету підірвати головну контору Дніпробуду. Після знешкодження «організації» два чоловіки було розстріляно, а п'ятеро відправлено до Харкова. Це була не остання справа.

Заслужують на увагу також «Справа польської резидентури» і справа «Фашистської організації молоді». До завдання першої входило збір інформації про хід будівельних робіт на Дніпробуді та передача її до Польщі, а також насаджування в найбільш важливих пунктах будівництва (лівобережному котловані, на греблі) своїх агентів. З 8 заарештованих постановою Надзвичайної сесії п'ятеро було розстріляно. До складу другої групи входили діти видатних фахівців-інженерів, не тільки дніпробудівських, а й столичних – харківських. Вони виконували терористичні завдання. З огляду на те, що більша кількість «терористів» знаходилась у Харкові, справу і заарештованих було відправлено до ДПУ України до столиці УСРР.

18 квітня 1928 р. головний інженер Дніпробуду О. Вінтер надіслав листа голові ЦВК СРСР М. Калініну. Зміст листа сповнений занепокоєння і внутрішнього протесту проти дій місцевих слідчих органів щодо службовця Управління – головного інженера Дніпробуду Т. Рунова: «Мені абсолютно не зрозумілі мотиви й тенденції Запорізької прокуратури, чому із настільки простої, ясної, очевидної справи хочуть зробити процес».

Про масштаби «чисток» свідчили результати роботи комісії ЦК ВКП(б) на чолі із заступником голови ВРНГ СРСР Й. Косіором за участю представників Запорізького окружного партії, що працювала навесні 1929 року. За короткий термін роботи комісія звинуватила у шкідництві четверту частину інженерно-технічного персоналу і кожного п'ятого службовця. Це призвело до великих кадрових змін на головних ділянках будівництва – гідротехнічному, електромеханічному, мостовому переході, у бухгалтерії. Вищим керівництвом країни виявлені недоліки й упущення в роботі дніпробудівців кваліфікувалися як «цілеспрямоване шкідництво».

Влітку того ж року на Дніпробуді протягом місяця працювала ще й комісія Наркомату Робітничо-селянської інспекції, що прибула із Москви. Протягом 13 засідань було проведено «чистку» 319 осіб. Із загальної кількості звільнених 79 були робітниками, 77 – адміністративно-господарськими й обліково-конторськими службовцями, 25 – інженерно-технічними працівниками. За що звільняли? Головним чином до уваги брали громадсько-політичні симпатії або давнє минуле людей, навіть те, що від них не залежало – соціальне походження, родинні зв'язки тощо. Серед звільнених більшість притягалась до карної відповідальності.

Відгосками процесів «Промпартії» та «Союзного бюро» була змова «Весна», розкрита в 1931 р. на великотокмакському заводі. До складу цієї «організації» входили інженерно-технічні працівники заводу, які ставили за мету зірвати виконання п'ятирічного плану. Аналогічні «організації» було викрито карними органами в Оріхові, Великій Знаменці, Олексіївці.

У березні-квітні 1930 р. в Харкові відбувся судовий процес над діячами так званої «Спілки визволення України» (СВУ). Діячі цієї «організації», за тверджен-

ням звинувачення, намагалися повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР, сприяти іноземній інтервенції в Україні. На лаві підсудних опинилися представники старої української інтелігенції – учені, лікарі, учителі, письменники, священики. Ця справа дала поштовх проведенню подібних судових процесів у регіонах республіки.

Запорізька організація СВУ охоплювала в своїй діяльності весь округ і намагалася повалити радянську владу «шляхом створення осередків». Під час розслідування було заарештовано 21 чоловіка, серед них і секретаря комсомольського осередку окрвиконкому. До місцевих осередків СВУ, які було розкрито в Андріївській, Михайлівській, Новогупалівській сільрадах, належали головним чином молодь і вчителі, які до цього брали участь у діяльності «Просвіт». Успенівська й Андріївська організації нараховували 20 чоловік, половина з яких була засуджена до розстрілу, а решта отримала від 8 до 10 років позбавлення волі.

3. Репресії проти творчої інтелігенції, освітян, робітничого класу

Новий етап репресій починається після вбивства С. Кірова 1 грудня 1934 р. Того ж дня була ухвалена постанова ЦВК СРСР, яка передбачала прискорене слідство у справах підготовки і здійснення терористичних актів. Пекельна машина репресій набирала обертів і не давала збоїв. У «буржуазному націоналізмі» було звинувачено маляра з паровозоремонтного заводу Я. Бортенка; «за вихвалання іноземної техніки» отримав десять років головний конструктор магнієвого заводу Д. Огурцов; «ворогом народу» оголосили чергового залізничної станції заводу «Запоріжсталь» А. Ляховича та багатьох інших.

Але такі темпи «роботи» не влаштували органи. У липні 1938 р. до Запоріжжя для надання допомоги в боротьбі з «ворогами народу» прибула оперативна група з Києва на чолі з наркомом НКВС України Успенським. Після наради кожний чекіст здобув завдання скласти списки осіб, на яких є будь-який компрометуючий матеріал.

29 вересня 1938 р. за постановою «трійки» були розстріляні 264 чоловіки – більшість із них – робітники заводів «Запоріжсталь», «Комунар» – за шпигунсько-диверсійну діяльність у промисловості та сільському господарстві. Судили за що завгодно: за критику недоліків, за об'єктивну оцінку труднощів тощо.

В умовах розгортання масової кампанії боротьби з «класовими ворогами» на багатьох промислових підприємствах партійне керівництво збирало багатолюдні збори та мітинги, де ставилися завдання «врятувати країну від контрреволюційної небезпеки». На одному з таких зборів робітник Дніпровського алюмінієвого комбінату заявив: «Треба послати за кордон нашого товариша для того, щоб він вбив Троцького».

У 20–30-ті рр. крайнього трагізму набули відносини між партією та творчою інтелігенцією. Сталін і його найближче оточення шляхом фізичного винищення письменників, акторів, наукових працівників, учителів, лікарів прагнули обезголовити український народ і позбавити його перспективи національного відродження.

Безпосередньо поряд з промисловим будівництвом Запорізького індустріального комплексу розгорнулися дослідницькі роботи першої радянської «новобудовчої експедиції» – Дніпрельстанівська археологічна експедиція наркомосвіти України 1927–1932 рр., до складу якої входили вчені-археологи А. Добровольський, П. Смолицhev, М. Рудинський, І. Левицький. Очолював історико-археологічну експедицію академік Д.І. Яворницький. Вони повинні були обстежити територію будівництва і майбутню зону затоплення. Серед врятованих для науки археологічних знахідок особливої уваги заслуговують поселення та поховання бронзового віку, Кічкаський

некрополь, поселення з наземними кам'яними спорудами, поховання скіфської культури на острові Хортиця тощо. Частина знахідок склала основу Дніпрельстанівського музею. Енергійно береться за створення музею Микола Філянський. Пошукова й наукова робота з вивчення історії Запорізького краю переконала його в необхідності створення у Запоріжжі краєзнавчого товариства. На організаційному засіданні виступив Д.І. Яворницький.

Пізніше члени цього товариства були заарештовані за сфабрикованими звинуваченнями НКВС: «Мушкет и Каминским был организован ряд поездок по берегам Днепра, имевших цель якобы археологических изысканий, но в действительности использовались для активной националистической пропаганды среди украинского населения, привлекавшегося к этим «изысканиям».

Слідом за Дніпропетровським музеєм був розгромлений Дніпрельстанівський музей у Запоріжжі; старший науковий співробітник П. Смолич та асистент Г. Мартенс були розстріляні. 11 жовтня 1937 р. запорізький міський відділ НКВС заарештував М. Філянського на його квартирі на вулиці Ентузіастів. Через три місяці Військова колегія Верховного Суду СРСР у Києві у закритому судовому засіданні звинуватила Миколу Григоровича в участі в антирадянській контрреволюційній диверсійно-терористичній організації. Вирок про страту було виконано у Києві 12 січня 1938 р.

Для більшої повноти слід додати про стан взаємин між партійним керівництвом і освітянами. 11 серпня 1934 р. газета «Радянський степ» надрукувала статтю «Про націоналіста Клепацького і притуплення класової пильності в Мелітопольському педінституті соцвину». Професор історії педагогічного інституту Павло Григорович Клепацький звинувачувався у «націоналізмі». Через місяць Мелітопольський міський комітет КП (б)У ухвалює постанову, у якій констатується «відсутність критично-партійного ставлення до старих, неперевіраних фахівців». П.Г. Клепацький повинен був, шукаючи порятунку, постійно змінювати місця помешкання. Але репресивна машина вже набрала оберти. У січні-березні 1936 р. особливий відділ УНКВС розкрив в Мелітопольському районі німецько-українську контрреволюційну організацію. Роль керівника відводилася завідувачу кафедри мовознавства Мелітопольського педінституту професору В. Синеуцькому. Слідство встановило, що професор П. Клепацький «навіював студентам троцькіські погляди і контрреволюційні ідеї».

У 30-ті рр. Мелітопольський педінститут декілька разів опинявся в полі зору правоохоронних органів. Тут були сфальсифіковані справи «Симфонія», «Професор», за якими співробітники навчального закладу звинувачувалися в проведенні націоналістичної роботи й у зв'язках з іноземною розвідкою.

Трагічна доля спіткала і колектив Запорізького педінституту. У різні часи 30-х рр. були заарештовані викладач Охриця, завкафедрою української літератури О. Троцюк, доцент М. Криворучко, завкафедрою зарубіжної літератури Я. Мороз, заступник декана мовно-літературного факультету Чикурлія, декан історичного факультету Козирев та багато інших. А директора Бердянського педтехнікуму Авраменка звинуватили в тому, що він нібито доводив безбуржуазність української нації. Ворогами «виявилися» і 115 освітян та їхні керівники – заввідділом народної освіти А. Нагорний і завідувач міськвню Х. Топузов.

4. Репресії проти національних меншин

Не були «обділені увагою» каральних органів і національні меншини Запорізького краю. Відносна демократизація суспільства, у зв'язку з проведенням політики коренізації, відкрила шлях до відродження і розвитку національних меншин у нових умовах. Але з другої половини 20-х рр. поступово накопичуються негативні й складні

проблеми, які стали підставою для звинувачень в антирадянських змовах, підготовці терористичних актів, шпигунстві тощо. Посилення тиску з боку керівних структур і погіршення економічного становища призвели до того, що у 1925 р. з окремих районів Мелітопольського округу виїхали за кордон 1875 представників менонітів. Для боротьби з цим явищем було прийняте рішення підвищити вартість паспорта до 200 крб., але й такий крок був малоефективним – кількість бажаючих залишити СРСР щороку збільшувалася.

У роки голодного лихоліття 1932–1933-го пастори Кренц (Андріївський р-н) і Кун (Красноармійський р-н) завдяки сприянню іноземних товариств допомогли своїм одновітцям вижити, але ж пізніше вони були заарештовані, як німецькі шпигуни.

Друга половина 30-х рр. стала переломною в долях багатьох сотень людей німецької національності. Не було такого німецького села, де б органами НКВС не викривалися «фашистські повстанські організації». У селі Долинське Андріївського району така «організація» нараховувала близько 80 чоловік, у селах Павлівка, Смоляне, Миколай-Поле, Бабурка Запорізького району – у кожному до 50 чоловік.

19–22 лютого 1937 р. спецколегія Дніпропетровського обласного суду слухала справу про контрреволюційну діяльність «Національного Союзу німців України», центром якого був Хортицький німецький педагогічний технікум, а очолювали цю організацію директор технікуму М. Білик і директор машинобудівного технікуму Гоєр. Вони звинувачувалися у підготовці кадрів для диверсійної роботи, веденні націоналістичної пропаганди, зв'язках з німецькими консульствами в Одесі та Харкові.

Після підписання радянсько-германського договору 1939 р. серед німецького населення посилюються еміграційні настрої. Це дало привід органам НКВС розпочати в Запорізькому районі справу «Емігранти», за якою звинувачувалися перш за все представники колишніх заможних класів, релігійні діячі, мешканці, які мали родичів у Німеччині.

Не менш трагічно склалася доля й представників інших народів, які мешкали на території Запорізького краю. За період з 1937 по 1939 рр. у селах Софіївка, Гюнівка, Радолівка, Зеленівка, Манойлівка і Петрівка органами НКВС була ліквідована так звана контрреволюційна націоналістична болгарська повстанська організація, до складу якої входило близько 70 чоловік.

У 1937 р. Коларівський район декілька разів піддавався ніщівним діям з боку каральних органів. За січень–лютий у районі були «розкриті» дві контрреволюційні групи – одна ставила за мету «низку пограбувань державних і кооперативних закладів і, в першу чергу, Ботівський елеватор», друга – «вела розмови про наближення війни, падіння радянської влади і перемогу Німеччини у війні з СРСР». Усіх учасників груп було заарештовано.

У жовтні 1938 р. постановою «трійки» НКВС за участь у контрреволюційній повстанській організації 235 мешканців Коларівського району засудили до розстрілу.

На «Запоріжсталі» було заарештовано 22 робітники татарської національності. Вони звинувачувалися в тому, що входили до складу татарської націоналістичної організації і виконували шпигунські завдання на користь японської розвідки.

Підбиваючи підсумки передвоєнних репресій, треба підкреслити, що починаючи з 1917 р. більшовики проводили широкомасштабний курс на знищення українського народу. Утвердження ідеологічного контролю відбувалося у поєднанні з масовими репресіями. Це виявилось перш за все у знищенні селянства, робітничого класу, інтелігенції. Було організовано жахливі голодомори початку 20-х і 1932–1933 рр., знищувалися представники української культури, сотні тисяч людей примусово виселялися за межі України. Більшість так званих контрреволюційних організацій, які викривали каральні органи, існували на папері. Сталінський режим навмисне фальсифікував справи, щоб знищувати людей. Органи прокуратури і суду розглядали матеріали терміново і блискавично, за декілька днів. Але й такі терміни не вважа-

лися достатніми – керівництво країни вимагало прискорити «розслідування» справ. Репресивна машина набирала обертів. Початок Вітчизняної війни тільки тимчасово припинив масові тортури українського народу.

Дайте відповіді на запитання

1. Що стало причинами розгортання масового терору?
2. Які завдання ставилися перед каральними органами на різних етапах утвердження більшовиків при владі?
3. Чому сталінське керівництво намагалося підпорядкувати духовне життя суспільства?
4. Чому Дніпробуд знаходився під пильною увагою каральних органів?
5. Які відголоси загальнодержавних судових процесів мали місце в Запорізькому краї?
6. Що Ви можете сказати про стосунки між владою та творчою інтелігенцією?
7. Чому представники національних меншин в 20–30-ті рр. залишали Радянський Союз?

Документи:

1. Із заяви Волкова Георгія Андрійовича* Генеральному прокурору СРСР

В марте 1937 г. я был исключен из ВКП(б) Запорожским горкомом партии за при-
тупление бдительности. Меня обвинили в том, что, будучи директором Запорожского пе-
дагогического института, я не уволил назначенных Наркомпросом и работавших в Запо-
рожском пединституте профессора Троцюка, преподавателей Мороза и Криворучко. Эти
преподаватели были арестованы в марте 1937 г. и объявлены врагами народа.

В связи с этим я был снят с работы в институте и объявлен в местной печати по-
собником врагов народа. Подаваемые мною заявления в Днепропетровский обком и ЦК
КП(б)У (до 1939 р. Запорізький округ входив до складу Дніпропетровської області. –
Авт.) о рассмотрении моего дела оставлены без последствий.

Запорожским отделом народного образования мне была предоставлена работа в
Широчанской средней школе в качестве учителя.

В июле 1938 года меня арестовал Запорожский горотдел НКВД. Следователь (прізви-
ще. – Авт.) предъявил мне обвинение в принадлежности к контрревол. террористической
организации, руководителем которой якобы был профессор Киевского кооперативного
института Посвольский. Мне было инкриминировано участие в К.Р. (контрреволюцион-
ной. – Авт.) организации с 1924 г. Задачей этой организации, как указывалось в обвине-
нии, было свержение существующего строя путем совершения террористических актов
против руководителей партии и правительства.

Профессор Посвольский, как выяснилось впоследствии, умер в Киевской тюрьме на
10-й день после его ареста. По указанию следователя (прізвище. – Авт.) меня заталкива-
ли в камеру, забитую людьми настолько, что можно было только стоять. Там я (как и дру-
гие) терял сознание от недостатка воздуха, меня вытаскивали в коридор, отливали водой
и вели на допрос. С допроса снова вталкивали в такую же камеру, снова отливали водой
и так повторялось несколько раз до тех пор, пока я лишился способности двигаться и
говорить членораздельно. Затем меня отправили в тюремную больницу, где я находился
некоторое время...

После выхода из больницы мое дело передали следователю (прізвище. – Авт.), ко-
торый отказался вести следствие из-за отсутствия состава преступления. Затем «дело»

было передано заместителю начальника Запорожского ГорНКВД и следователю (прізвище. – Авт.). Снова начались пытки – лишение сна, выстойки и угрозы прикончить. Чтобы избавиться от мучений, я был вынужден подписать акт допроса, в котором был изображен террористом, вредителем и пр...

Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 415. – Арк. 224–225.

*Волков Георгій Андрійович з 1934 по 1937 рр. був директором Запорізького педагогічного інституту. 17 жовтня 1939 р. рішенням особливої наради НКВС був засуджений до 5 років позбавлення волі за «приналежність до контрреволюційної організації».

Пояснить:

1. Чому наведений документ може слугувати зразком ставлення влади до творчої інтелігенції?
2. Якими методами каральні органи домагалися зізнання підозрюваних?

2. Из інструкції Мелітопольського окружного відділу ДПУ районним інформаторам

1. Райінформатори в окрузі прежде всего должны быть конспиративними в лицє населения района, за исключением административных лиц, коммунистов местной власти...

2. Способ вербовки осведомителей: 1) самым простым способом вербовки осведомителей является вербовка лиц, руководящих учреждениями и предприятиями – коммунистов, но этот способ не дает желаемых результатов в силу оторванности руководителей от деталей внутренней жизни и в силу официально занимаемого ими положения; 2) второй способ не менее распространенный, но более удачный: связь райинформатора с комячейкой и ее руководителем-секретарем, посредством чего можно получить характеристику членов комячейки и найти более надежного товарища; 3) третий способ считается наиболее удачным и заключается в вербовке осведомителей беспартийных, но из среды лиц, проверенных своей преданностью Советской власти, не занимающих административных должностей, из низов рабочих и крестьян. Лучшим способом в вербовке осведомителей является личное частное знакомство...

3. Постановка осведом-сети: осведомительная сеть должна быть разбита на коммунистическое и беспартийное осведомление. Во главе коммунистического осведомления в каждом населенном пункте, если имеются коммунисты, должен стоять секретарь комячейки или секретарь райпарткома. Беспартийное осведомление разбить на группы не более 12 человек в каждой группе в том или ином населенном пункте...

4. Для выполнения задач вливания и внутреннего наблюдения райинформатор должен следить за тем, чтобы секретными осведомителями внутреннего наблюдения были надежные товарищи, хорошо развитые, сообразительные, находчивые, могущие вращаться, не внушая подозрения, в той или иной среде.

5. Внутренний осведомитель, проникающий в контрреволюционные организации и группировки, должен принимать окраску последних, знать хорошо их политическое течение, заполучить к себе полное доверие, но не принимать активного участия в их работе; следует при этом запомнить все места явок и рекомендательные письма...

Державний архів Запорізької області. – Ф. П-241. – Оп. 1. – Спр.9. – Арк. 71-72.

Пояснить:

1. На кого розраховували керівники окружного відділу ДПУ, створюючи мережу інформаторів?
2. Які завдання ставилися перед інформаторами?

Урок 17 Культура і побут Запорізького краю у 20–30-ті роки

Згадайте:

1. У якому стані знаходилася культура Запорізького краю після завершення воєнних дій 1917–1920 рр.?
2. Який зовнішній вигляд мало Ваше місто або селище на початку 20-х рр.?
3. Що Вам відомо про попередній розвиток шкільної мережі краю?

1. Містобудування і розвиток комунальної сфери

Виникнення і розвиток нових міст і робітничих селищ було тісно пов'язане з розвитком промисловості. Житлове будівництво за своїм розмахом поступалося урбанізації суспільства. Зростала і тіснота. Багатьом робітникам доводилося мешкати в занепалих будинках, бараках, підвалах, землянках, які були розраховані на тимчасове використання. Низьким залишався загальний рівень забезпеченості комунальними послугами – у більшості селищ практично не було водогонів, каналізації, центрального опалення. Урбанізація була однобокою і недосконалою, хоча були й значні досягнення.

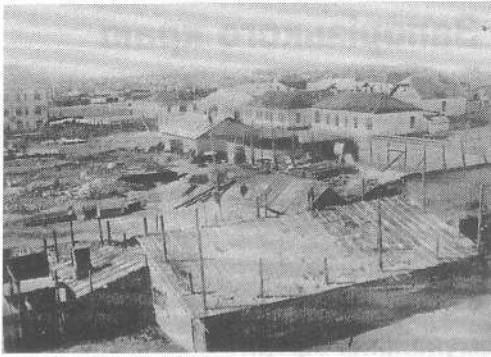
В архітектурному відношенні місто Запоріжжя поділялося на стару частину (основна територія колишнього Олександрівська) і нову, яка мала декілька назв: Соц-місто, Велике Запоріжжя, Нове місто. Будівельні майданчики нового міста розташовувалися у 8 км від старої частини, поруч із Дніпрогесом. До початку будівництва тут був степ. Для складання проектів планування та забудови міста наприкінці 20-х рр. було створено «Бюро для проектування міста Велике Запоріжжя».

Містобудівництво тих років висунуло і почало здійснювати ідею комплексної забудови кварталів, яка передбачала поділ кварталів на окремі жилі комплекси, що органічно вписувалися в природне середовище і мали відповідні соціально-побутові установи – дитячі садки, ясла, їдальні, пральні, продовольчі магазини тощо. Генеральний проект Запоріжжя передбачав наявність семи окремих, але взаємопов'язаних районів. Суворо витримувалися пропорції: забудова будинками – 15–20%, проїзди, доріжки – 15–30%, зелені насадження – 50–70%. Крім того, навколо основного промислового майданчика передбачалося формування захисної зеленої зони завширшки до 6 км, але не менш одного. На міжнародній виставці в Нью-Йорку один із варіантів проекту був нагороджений великою золотою медаллю.

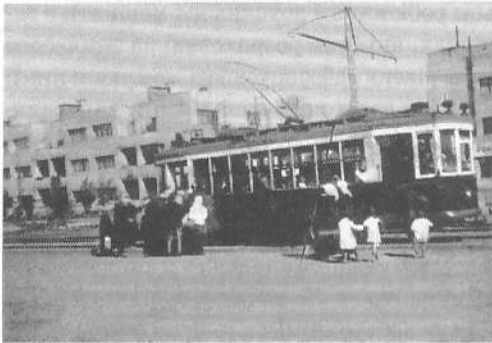
Але проект забудови міста мав ряд недоліків, до яких треба віднести те, що він передбачав спорудження на острові Хортиця жилих будинків висотою 15–20 поверхів і громадських будинків у 30–40 поверхів для виявлення силуету міста й економії площі острова. Пізніше від цих ідей відмовилися.

Будівництво нового міста почалося на правому березі Дніпра, де головним чином зводилися одноповерхові будинки та котеджі. А з кінця 20-х рр. воно поширилося на лівий берег і відповідно до генерального плану розвивалося від так званого 6-го селища в напрямі старого міста. Тут споруджувалися багатоповерхові житлові будинки. За короткий термін було побудовано більше 160 двоквартирних і близько 380 одноквартирних домів, більше 70 гуртожитків і понад 40 бараків.

У середині 20-х рр. мінімальна житлова санітарна норма в країні становила 9,1 кв. м на одного чоловіка. В Запоріжжі вона була однією із найнижчих в Укра-

Робітниче селище м. Запоріжжя, 1933 р.

Трамвайна зупинка, м. Запоріжжя, 1932 р.

їні – 5,1 кв. м на одного мешканця. З 1926 по 1937 рр. населення міста зросло в 4,5 рази. Міська санітарно-технічна рада констатувала наявність житлової кризи, яка змушувала будувати тимчасові землянки, бараки та сараї, а також надбудовувати над уже існуючими будівлями другі та треті поверхи. Безпосередньо біля промислової зони виникли барачні селища 7, 8, 9, 10 та ін.

Однак введення в експлуатацію житлових площ не встигало за різкою урбанізацією суспільства. Якщо в 1926 р. частка міського населення становила лише 11%, то на кінець 30-х рр. у містах уже проживало 40% населення області.

У створенні нормальних побутових умов мешканцям міст і селищ певну роль відігравали транспорт, водопровід, електроосвітлювальна мережа, які повинні були надати відповідний комфорт, скоротити витрати.

Для підвозу робітників на будівельні майданчики використовували паровоз «кукушку», який тягнув за

собою декілька платформ. Цей вид громадського транспорту серед будівельників отримав назву «звіринець». У зимову холоднечу на відкритих платформах робітники у блягньому одязі їздили на роботу та з роботи. Після такої поїздки, перш ніж стати до роботи, вони години дві відігрівалися.

Потреба міського пасажирського транспорту потребувала термінового та кардинального вирішення. При розробці проекту міста головна роль у вирішенні завдання перевезення пасажирів відводилася вуличному трамваю, частка якого складала 65% від загальної ваги всіх видів громадського транспорту, 15% відводилося швидкісному трамваю, 10 – тролейбусу, 8 – автобусу і 2% припадали на частку водного трамваю.

Наприкінці 1930 р. уряд України прийняв рішення про створення у Запоріжжі трамвайного господарства. Прокладку 11-кілометрової трамвайної лінії від площі Свободи до греблі Дніпрогесу було доручено Дніпробуду. 17 липня 1932 р. у місті починається регулярне трамвайне сполучення. Протягом наступних років було побудовано ще декілька ліній, які з'єднали основні частини міста з промисловими майданчиками. Достатньо сказати, що тільки за 1934 р. у місті було перевезено 25 млн пасажирів. На початок 40-х рр. довжина трамвайних колій становила близько 70 км.

У містах області та селищах проводилася відповідна робота, пов'язана із забудовою житловими будинками та створенням відповідної комунальної сфери. У передвоєнні п'ятирічки в Оріхові було споруджено близько 200 нових і капітально відремонтовано три квартали старих житлових будинків; для працівників великотокмацького заводу ім. С. Кірова побудували 20 чотириповерхових будинків; житловий фонд Бердянська, порівняно із дореволюційним часом, зріс у два рази. У Мелітополі,

Бердянську, Оріхові та інших населених пунктах зростали мережі водогону, електроосвітлювання, ремонтувалася бруківка, прокладалися тротуари тощо.

2. Освітні заклади Запорізького краю

Наприкінці 20-х рр. основні освітні функції виконували декілька типів загальноосвітніх шкіл: початкова школа, семирічка, дев'ятирічка, школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), фабрично-заводські семирічки (ФЗС), школи селянської молоді (ШСМ) та ін. Підготовка до вищої школи здійснювалася головним чином через робітфаки. Найбільш масовими були початкові школи, які розглядалися як перший щабель виховання дітей. На квітень 1921 р. на Запоріжжі було відкрито 65 нових шкіл. А ще раніше було організоване видання підручників. У 1919 р. в Олександрівську було випущено «Збірник арифметичних завдань для навчальних училищ», наступного року у Мелітополі був віддрукований «Український буквар».

У 1927 р. на території області вже працювало більше 870 шкіл, у яких навчалася більше 96 тис. учнів. Але і вони не охоплювали всіх дітей. Тільки в місті Запоріжжі відвідували школи 80% дітей шкільного віку.

25 липня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про загальне обов'язкове початкове навчання», відповідного до якого з нового навчального року вводилося обов'язкове початкове навчання дітей 8–10 років в обсягу не менш 4-річного курсу. З цього часу початковий всеобуч стає законом. Місцеве керівництво в галузі організації загальної освіти зіткнулося з великими труднощами. Перш за все не вистачало приміщень, більшість шкіл була побудована ще до війни і перебувала в поганому стані, не вистачало вчительських кадрів. У наступні роки становище дещо виправилося, що дало можливість у містах перейти до загальної семирічної освіти, а у деяких випадках створювалися десятирічки. У 1929 р. на Дніпробуді на базі робітничо-заводської семирічки було відкрито першу десятирічку в Україні. Водночас із будівництвом нових шкіл вирішувалися питання забезпечення навчальних закладів обладнанням, письмовими приладами, підручниками та відповідною літературою, навчально-наочними посібниками.

Напередодні війни тільки у Запоріжжі діяло 13 початкових, 34 середні, 11 семирічних шкіл, у яких навчалася більше 37 тис. учнів і працювало близько 1 100 вчителів. У Бердянську у 18 загальноосвітніх школах навчалася 7,5 тис. учнів, у Мелітополі працювало 7 початкових, 5 неповних середніх, 11 середніх шкіл, у Пологах шість початкових, неповна середня і міська та залізнична середні школи; Великий Токмак нараховував 13 загальноосвітніх шкіл. Усього в області на кінець 30-х рр. було близько 1 180 загальноосвітніх шкіл, у яких навчалася більш ніж чверть мільйона учнів. Крім того, у Запорізькому краї було близько 50 загальноосвітніх шкіл для дорослих, у яких без відриву від виробництва навчалось 6 тис. чол.

Напередодні війни тільки у Запоріжжі діяло 13 початкових, 34 середні, 11 семирічних шкіл, у яких навчалася більше 37 тис. учнів і працювало близько 1 100 вчителів. У Бердянську у 18 загальноосвітніх школах навчалася 7,5 тис. учнів, у Мелітополі працювало 7 початкових, 5 неповних середніх, 11 середніх шкіл, у Пологах шість початкових, неповна середня і міська та залізнична середні школи; Великий Токмак нараховував 13 загальноосвітніх шкіл. Усього в області на кінець 30-х рр. було близько 1 180 загальноосвітніх шкіл, у яких навчалася більш ніж чверть мільйона учнів. Крім того, у Запорізькому краї було близько 50 загальноосвітніх шкіл для дорослих, у яких без відриву від виробництва навчалось 6 тис. чол.

Розгортання промислового будівництва та проведення так званої культурної революції вимагали вирішення проблеми підготовки інженерно-технічних працівників, учителів, лікарів та інших кваліфікованих фахівців. Ця проблема мала не тільки культурно-освітнє і народногосподарське, а й соціально-політичне значення. Нова

Міська семирічна школа, м. Запоріжжя, 1937 р.

соціалістична інтелігенція, на відміну від старої, повинна була стати активним провідником авантюристичних економічних і політичних ідей та ідеології більшовизму.

Підготовку кадрів спеціалістів здійснювали вищі навчальні заклади, технікуми і спеціалізовані навчальні заклади. Партиїні постанови другої половини 20-х рр., які стосувалися розвитку вищої школи, вимагали збільшення «робітничого ядра» серед студентів – встановлювалися пільги для зарахування робітників зі стажем. Для робітниць, батрачок допускалося прийняття навіть за умов незадовільного складання двох основних предметів, підвищувалася питома вага в технікумах і вузах дітей робітників (не менше як 70%), батраків, бідноти та колгоспників. Робітникам, що закінчили робітфаки, було надано право вступати без іспитів в індустріальні технікуми протягом трьох років після закінчення робітфаку. Найбільш простим шлях до навчальних закладів був для комуністів і комсомольців, які направлялися туди за путівками партійних і комсомольських органів.

Зрозуміло, що головним критерієм відбору кандидатів була не стільки здатність їх до навчання, скільки відданість справі більшовицької партії. Це прямо впливало на якість навчання студентів-робітників та партійців і, відповідно, підготовки спеціалістів.

Початок 30-х рр. для Запорізького краю став періодом відкриття цілої низки вузів. На Дніпробуді відкрилася філія політехнічного інституту з робітфаком і підготовчими курсами на 450 чоловік. Одночасно працювали й філії будівельного й енергетичного інститутів.

Почали свою діяльність такі вищі навчальні заклади, як Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування, інститут профосвіти (майбутній педагогічний інститут), завод-вуз та інститут соціального виховання у Мелітополі, учительські інститути в Бердянську і Гуляйполі.

У перші роки становлення Запорізького педагогічного інституту неодноразово змінювалася його цільова спрямованість. З моменту свого утворення він мав два сектори – професійної освіти та соціального виховання. Головна орієнтація була на підготовку вчителів для семирічних шкіл і професійних навчальних закладів. Пізніше у складі інституту були створені два факультети: соціально-економічний (з історико-економічним і літературно-лінгвістичним відділеннями) і техніко-математичний (з фізичним і математичним відділеннями). Інститут готував викладачів для робітфаків, ФЗУ і технікумів. А із серпня 1933 р. на чотирьох факультетах – історичному (з історичним і економічним відділеннями), мови і літератури, фізико-математичному і природничому (з біологічним і хімічним відділеннями) – велася підготовка вчителів для середніх загальноосвітніх шкіл. Розташовувався інститут у приміщеннях колишніх чоловічої та жіночої гімназій і комерційного училища.

Напередодні війни інститут займав одне з провідних місць серед педагогічних вузів республіки. Якщо в 1933/34 навчальному році кількість студентів в інституті становила 1 628 чоловік, то в передвоєнному 1940/41 їхня чисельність зросла до 4 062, працювали 86 викладачів. За довоєнні роки педінститут підготував більше 7 тисяч учителів.

Інститут сільськогосподарського машинобудування, враховуючи багаторічний досвід розвитку галузі у Запорізькому регіоні, готував головним чином спеціалістів для обслуговування відповідних заводів. Крім того, велася кваліфікована підготовка фахівців з холодної обробки металів, складальників, інструментальників, конструкторів, інженерів-ливарників тощо. Теоретичні знання, здобуті в аудиторіях, майстер-

нях і лабораторіях інституту, студенти застосовували на виробничих практиках як на місцевих заводах, так і в Харкові, Ростові, Краматорську, Саратові.

Кадри для сільського господарства готувала розгалужена сітка технікумів і профшкол у Новозлатополі, Софіївці, Обиточному, Бердянську та Мелітополі. Бердянський технікум плодoviноградства готував кваліфікованих виноградарів і садоводів, у Великому Токмаку працювала обласна школа колгоспних бухгалтерів, в Оріхові підготовку кадрів здійснював агротехнікум. Медичних сестер готували у Великому Токмаку та Пологах, а у Бердянську функціонував медичний технікум.

3. Культурно-освітня й оздоровча робота

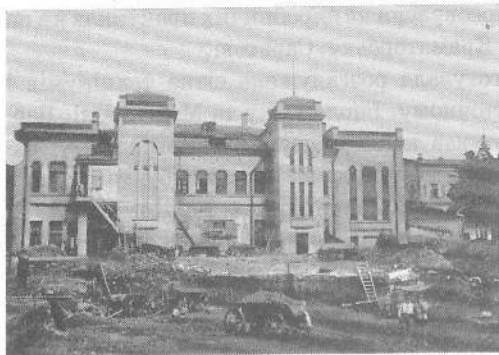
Суттєвим компонентом побуту й укладу життя в цілому є діяльність людини у вільний час. У самому загальному вигляді структура вільного часу містила в собі такі види життєдіяльності: читання газет, відвідування клубів і театрів, лікування тощо.

Передплата на газети стала невід'ємною рисою побуту населення. Крім того, періодичні видання реалізувалися через роздрібну торгівлю. На початку 20-х рр. у Запорізькому краю виходило декілька місцевих газет – «Известия Александровского ревкома», «Известия Запорожского губисполкома», «Новь», «Красное Запорожье». Але через декілька років перші три газети припинили своє існування; газета «Красное Запорожье» видавалася протягом 20–30-х рр. Газета була двомовною, частина інформації, особливо сільської, подавалася українською мовою. Друкувалися і районні газети: із середини 30-х рр. почала виходити Червоноармійська районна газета «Зоря комуни», на Мелітопольщині видавалася газета «Радянський степ», у Великому Токмаку – «Більшовицьким шляхом». У селах знайомство з газетними матеріалами відбувалося через мережу хат-читалень. Наприкінці 30-х рр. виходило три обласні газети – «Червоне Запоріжжя», «Большевик Запорожья», «Комсомолец Запоріжжя», 2 міські та 21 районна, загальний наклад яких досягав 105 тис. примірників. Крім того, великі промислові підприємства та будови Запоріжжя, Бердянська, Мелітополя та Токмака видавали багатотиражні газети.

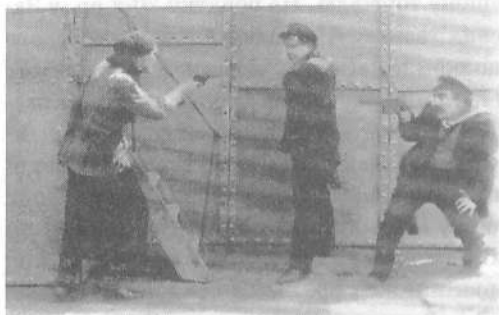
У структурі вільного часу певну роль відігравали видовищні заклади. Кінотеатри «Модерн» і «Чари», які існували в Запоріжжі з дореволюційного часу, були перейменовані в «Госкіно №1» та «Госкіно №2». Крім демонстрації кінофільмів, на їхніх сценах виступали артисти музичної комедії, балету, розмовного жанру з інших міст. Із середини 20-х рр. створюється так зване «робітничє кіно», при відвідуванні якого перевагою користувалися члени профспілки (для них ціни на квитки були нижчими).

На початку 1920-х рр. у Запоріжжі відкрився музей. Завідуючим було призначено етнографа, історика, археолога, краєзнавця та педагогічного діяча Якова Павловича Новицького. Декілька десятиліть Яків Павлович присвятив збиранню та вивченню старовини острова Хортиці, околиць Олександрівська, Великого Лугу. Знахідки багатьох осель давньої людини, різноманітних речей історичної та козацької старовини було передано проф. В. Антоновичу до Києва, у катеринославський музей ім. О. Поля, до олександрівського міського музею, основоположником якого був Я. Новицький.

Для музею було виділено будівлю Народного будинку, яка потребувала значного ремонту. Фонди майбутнього музею формувалися з особистої колекції науковця, залишків експозицій колишніх музеїв комерційного і технічного училищ та інших навчальних закладів. 15 червня 1923 р. була відкрита перша експозиція. У музеї бу-

Будівництво Запорізького міського театру ім. М. Заньковецької, 1934 р.

Сцена з п'єси "Загибель ескадри" у постановці Михайлівського колгоспного театру, 1939 р.

Українська хорова капела металургійних підприємств, 1936 р.

ли розгорнуті археологічний, історичний і нумізматичний відділи, готувалася експозиція природничо-історичного відділу.

Але після смерті Я. П. Новицького у травні 1925 р. краєзнавчий музей занепав і ледве животів.

Значно більше уваги з боку органів державної та партійної влади було приділено створенню та діяльності музею революції. Робота по його створенню була розпочата в 1925 р. Протягом майже трьох років точилася пошукова робота і збір історико-революційних матеріалів всесоюзного, республіканського та місцевого значення. 7 листопада 1927 р., у день десятих роковин Жовтневої революції, Запорізький окружний музей революції прийняв перших відвідувачів.

8 листопада 1930 р. в Бердянську були відкриті краєзнавчий музей і перший в Запорізькому краї художній музей, основою якого стали 250 картин, подарованих місту земляком, відомим художником І.І. Бродським.

Протягом 1927–1932 рр. у зоні майбутнього затоплення земель під керівництвом Д. І. Яворницького працювала Дніпрогесівська археологічна експедиція Народного комісаріату освіти УСРР, до складу якої входили провідні наукові кадри в галузі археології та етнографії – С. Гамченко – віце-президент Всеукраїнського археологічного комітету Академії наук і голова археологічного відділу комітету, А. Добровольський – завідувач відділом первісних культур Херсонського музею, П. Матвієвський – науковець Дніпропетровського історико-археологічного музею,

Е. Федорович – фотограф-художник та інші. Тільки у Кічкасі на площі будівництва знаходилося 16 груп пам'яток матеріальної культури, які нараховували більше 150 об'єктів (могили, землянки тощо). Етнографічний матеріал (пісні, казки, легенди, приказки, прислів'я тощо) передбачалося досліджувати серед місцевого населення і грабарів Дніпробуду.

Маючи за мету всебічно охопити науковими дослідженнями територію, яка буде затоплятися Дніпровським будівництвом, керівництво експедиції звернулося до адміністрації Дніпробуду з проханням надати допомогу у роз'ясненні серед будівельників

необхідності проведення археологічних робіт, а також виділяти людей для проведення земельних робіт. За період існування Дніпробудівської археологічної експедиції тільки Дніпропетровський історичний музей поповнився майже 40 тис. пам'яток.

Протягом 20–30-х рр. громадськість Запорізького краю неодноразово зверталася до керівників міста та округу з проханням прийняти термінові заходи щодо збереження пам'яток старовини – фортеці Кам'янський затон, майстерні кам'яного віку «Школа», Зміїної печери, стоянки бронзового віку на острові Таволжанському, місця Запорозької Січі Байди-Вишневецького, острова Перун, де запорозьці видобували слюду, замка Попова в селі Василівці. У 1939 р. за рішенням президії міськради була створена комісія, до складу якої ввійшли представники міського відділу народної освіти, навчальних закладів, музеїв і голови районних рад, на території яких розташовувалися пам'ятники.

23 березня 1931 р. в Запоріжжі розпочав роботу драматичний театр М. Заньковецької. Основоположником і художнім керівником театру був народний артист України Б. Романицький. За десять років театр відвідало 2 млн глядачів. За цей час труппа театру показала близько 80 прем'єр, серед яких були «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький», «Любов Ярова» та інші. Розгорнув роботу ляльковий театр і драматичні театри в Мелітополі та Бердянську.

Провідним вокальним закладом була славетна хорова капела «Дніпрельстан», якою керував композитор і диригент Л. Усачов. У капелі працювали українські композитори брати Григорій та Платон Майбороди.

У 1927 р. молоддю Мелітополя був закладений парк культури та відпочинку, у якому розмістилися стадіон, літній кінотеатр, дитяча залізниця. Інтенсивне паркове будівництво розгорнулося в Запоріжжі. З початком будівництва Дніпрогесу за ініціативою начальника будівництва О. Вінтера були закладені на правому березі Дніпра парк Енергетиків площею 10 га і на лівому березі парк Металургів площею 15 га. Починається закладка скверів і в старому місті. У районі Малого ринку виник Індустріальний сквер, а після остаточного розібрання в 1936 р. Покровського собору на площі в 1,5 га був розбитий сквер Піонерів. У 1940 р. на кожного жителя міста припадало по 6 кв. м насаджень.

Чудові кліматичні умови сприяли розвитку в Запорізькому краї санаторної мережі, будинків відпочинку, піонерських таборів. Протягом перших п'ятирічок на Бердянському курорті було побудовано 20 санаторіїв і будинків відпочинку, розгорнули діяльність дитячий санаторій, інститут фізичних методів лікування, аеросолярій, 10 піонерських таборів. Почав формуватися курорт у Кирилівці.

4. Розвиток науки

Запорізький край був батьківщиною багатьох науковців, діяльність яких була відома не тільки в країні, а й далеко за її межами. На хуторі Іллінському, що на Орхівщині, народився майбутній головний конструктор реакторів першої атомної електростанції СРСР Микола Доллежаль. Тричі лауреат Державної премії, він перший на Запоріжжі здобув двічі звання Героя Соціалістичної Праці.

У Великому Токмаку народився Олександр Івченко, конструктор авіадвигунів. Академік Академії наук України довгий час був генеральним конструктором Запорізького машинобудівного конструкторського бюро «Прогрес».

Український учений у галузі механіки академік Всеволод Лазарян народився в Оріхові, у середині 20-х рр. навчався в Бердянській професійно-технічній школі. Йо-

го основні наукові праці були пов'язані із загальною механікою, прикладною теорією пружності, теорією коливань.

Найбільш відомим ученим, що працював на сільськогосподарській ниві, був Яким Вербін. З 1934 р. працював доцентом Мелітопольського інституту механізації сільського господарства, як науковець розв'язував проблеми акліматизації негрятяньського проса на Півдні України. Напередодні війни захистив докторську дисертацію.

Запорізький край дав країні багато видатних діячів медицини, серед яких на-самперед треба назвати академіка, Героя Соціалістичної Праці Любов Малу – дочку потомственого хлібороба з с. Копані Оріхівського району. Тут, у Копанях, пройшли перші роки навчання, потім, з початку 30-х рр., навчання у запорізькій 24-й залізничній трудовій школі, потім у Харківському медичному інституті. Напрямок її наукових інтересів пов'язаний із кардіологією.

Лікар-хірург, учений, доктор медичних наук Дмитро Василенко народився в с. Біленькому (тепер Запорізький район. – Авт.). Його праці присвячені питанням невідкладної хірургії, травматології, організації медичної допомоги інвалідам війни.

Науковими розробками різноманітних проблем займалися вчені й вищих навчальних закладів Запорізького краю. Крім того, з 1930 р. на острові Хортиця починає наукову діяльність Запорізький філіал Всеоюзного науково-дослідного інституту електрифікації сільського господарства.

5. Художня література

З другої половини 20-х рр. на терені Запорізького краю спостерігається поживлення літературного життя. На підприємствах, будівельних майданчиках, у навчальних закладах виникають літературні гуртки й об'єднання. У 1928 р. запорізькі початківці почали видавати рукописний збірник «Літаль» (літературний альманах. – Авт.), а окружна газета «Селянське життя» друкувала «Літературні сторінки».

Найбільш діювою та багочисельною була літературна група при багатотиражній газеті «Пролетар Дніпробуду». Звідси вийшли такі відомі письменники, як Микола Нагнибіда та Яків Баш. Тоді вони працювали на будівництві Дніпрогесу і робили перші кроки в літературі. Досить активно проявляє свій літературний хист 22-річний Яків Баш, якого рекомендують учитися на робітфак літературного інституту ім. М. Горького, але молода людина не залишила будівельний майданчик.

У 30-х рр. М. Горький запропонував видавати «Історію фабрик і заводів», до цієї серії була включена й «Історія Дніпрогесу». Для реалізації задуму була створена авторська бригада. Якову Башу, як безпосередньому учаснику будівництва, було доручено очолити роботу та написати розділ. У 1937 році рукопис було схвалено до друку, але в умовах культу особи і необґрунтованих репресій його видання не відбулося. Виявилось, що багато з тих, хто згадувався на сторінках історії, виявилися «ворогами народу». І рукопис зник. Мине багато років, і в архіві одного з авторів «Історії Дніпрогесу» В.Т. Юрезанського знайдуть копію рукопису, і вона побачить світ у 1970 р. до 200-річного ювілею Запоріжжя.

Із Запоріжжя, з дніпробудівської літератури вийшов Микола Нагнибіда. Народився він у с. Попівці (тепер с. Смирново Куйбишевського району. – Авт.). З приїздом до Запоріжжя навчався у 2-й трудовій школі, потім будівництво цехів «Запоріжсталі» та Дніпрогесу. Тоді ж почав писати. Протягом 30-х рр. вийшли збірки «Дніпровська весна», «Дніпроград», у яких відтворюється будівництво першої гідроелектростанції на Дніпрі.

Тоді ж були видані роман Якова Баша «Гарячі почуття», роман «Енергія», і нарис «Письма о Днепрострое» Федора Гладкова, поема «Трагедійна ніч» Олександра Безименського, нарис з історії Дніпрельстану Володимира Юрезанського, поема «Дніпрельстан» Володимира Сосюра та інші. Автори художніх творів намагалися якомога ширше й повніше висвітлювати хід будівництва, показати перевагу вітчизняної інженерно-технічної думки над іноземною, відбити масовий трудовий героїзм будівельників тощо.

Серед активістів літературного руху в ці роки були випускники Запорізького педагогічного інституту: Олекса Запорізький, Яр Слаутич, Михайло Шлома, Іван Манило-Дніпряк та багато інших. У колективі викладачів мовно-літературного факультету було чимало людей творчого неспокою, який так або інакше передавався й вихованцям.

Поширювався літературний рух і в інших містах та населених пунктах області. У 1931 р. в Мелітополі при редакції газети «Радянський степ» виникло перше літературне об'єднання регіону. З нього вийшла група відомих письменників: М. Денисов, Є. Дирів, Є. Крилов та інші.

Свою літературну діяльність у гуляйпільській районній газеті розпочинав Михайло Гайдабура. На Гуляйпільщині відбувалася проба пера автора відомої музичної комедії «Весілля в Малинівці» Леоніда Юхвіда.

Будівництво Запорізького індустріального комплексу привертало увагу значної кількості видатних письменників та поетів сучасності. В середини 1928 р. Дніпробуд відвідав Максим Горький, у тому ж році свої вірші запоріжцям читав у Народному будинку Володимир Маяковский, збирав матеріал для майбутньої книги «Енергія» професійний літератор Федір Гладков, видатний поет Олександр Твардовський присвятив свій вірш «Поліна» відважній льотчиці, уродженці Бердянського району Поліні Осипенко. Бував і не раз на запорізькій землі видатний педагог, автор «Педагогічної поеми» Антон Макаренко. Перебуваючи в Запоріжжі, Володимир Сосюра завжди спілкувався з молодими літераторами, надавав їм допомогу, ділився своїм етичним досвідом.

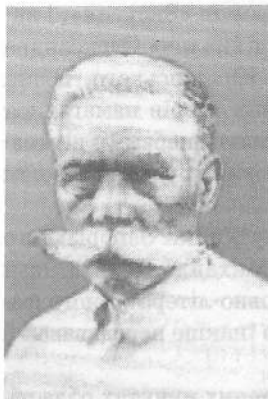
6. Діячі мистецтв

Славили свій рідний край, його людей митці живопису, і насамперед художники запоріжці. Низку жанрових картин, присвячених будівельникам Дніпрогесу, створив учень Іллі Рєпіна, видатний художник, перший президент Академії художеств СРСР Ісаак Бродський. Свої перші етюди він вчився писати на березі Азовського моря. Відвідавши будівництво Дніпровської гідроелектростанції у 1930 р., митець був вражений пейзажами нічної будови, роботою в котлованах при світлі прожекторів, потужним силуетом греблі.

Дніпрогес став провідною темою і в творчості художника Олексія Шовкуненка. Саме йому завдячує українське мистецтво виникненням і розвитком в 20–30-ті рр. індустріального краєвиду, одного з різновидів пейзажного жанру. Три літа провів він на Дніпробуді, написав понад 70 акварелей.

Дніпробудівська тематика знайшла своє місце і в творчості К. Трохименка, О. Кравченка, К. Богаєвського.

Побував на Запоріжжі славнозвісний художник Микола Струнников, який за порадою Д.І. Яворницького поїхав до с. Біленького, де й працював. Тут він написав чимало портретів. Митець на тлі українського краєвиду змалював своїх героїв – укра-

Український художник
Опанас Сластіон

їнську жінку О. Пазюк, М. Білого, П. Макаренка, а також картину «Козак на дозвіллі».

Широко відоме ім'я бердянця Опанаса Сластіона – художника-мистецтвознавця та етнографа. Він створив серію ілюстрацій до поеми Т.Г. Шевченка «Гайдамаки», працював над літографіями альбому «Старовина українська й запорозька», створив галерею портретів українських козарів, друкував наукові статті з української етнографії та фольклору.

Рідним і незабутнім стало Запоріжжя для видатного кінорежисера і письменника Олександра Довженка. Славний край він полюбив ще в шкільні роки і був вірним цій любові до кінця свого життя. На початку 30-х рр. О. Довженко приїздить для зйомок фільму «Іван». Його задум був один – показати зростання людини в праці, переда-

І. Паторжинський у ролі Карася
(опера «Запорожець за Дунаєм»), 1938 р.

ти розмах будівельних робіт. І він досяг цього. Глядачів полонили блискучі пейзажі, бурхлива повінь, похмурі пороги, кінопортрети будівельників. До Запоріжжя О. Довженко рвався завжди.

Готуючись до участі у міжнародній Нью-Йоркській виставці, українська студія «Союзкінохроніки» випустила ряд документальних стрічок, які повинні були демонструватися в радянському павільйоні. Фільм «Нове Запоріжжя» знайомив глядача з історичним минулим – Запорізькою Січчю і сьогоденням міста – гідроелектростанцією ім. В. Ле-

ніна, мешканцями нового Запоріжжя, роботою стахановців найпотужнішого в країні листопркатного стану та іншими сюжетами.

Гучну славу нашому краю приніс уродженець села Петро-Свистунове Софіївського району Іван Паторжинський, який після закінчення консерваторії був солістом спочатку Харківського, а потім Київського оперних театрів. Серед головних партій треба назвати: Мефістофель («Фауст»), Галицький («Князь Ігор»), Карась («Запорожець за Дунаєм»), Виборний («Наталка Полтавка») та інші.

Запам'ятайте ці дати:

8 листопада 1930 р. – у Бердянську відкриті краєзнавчий і художній музеї

23 березня 1931 р. – початок роботи драматичного театру М. Заньковецької

17 липня 1932 р. – початок трамвайного сполучення в Запоріжжі

2 травня 1934 р. – у міському парку Мелітополя відкрита дитяча залізниця

Дайте відповіді на запитання

1. Яким чином розгорталася містобудування у зв'язку з інтенсивною урбанізацією суспільства?
2. Чому будівництво Дніпрогесу займало провідне місце в діяльності діячів мистецтва?

3. У яких літературних творах знайшло відбиття будівництво Дніпровської гідроелектростанції?
4. Чому частина рукописів письменників і поетів Запорізького краю не побачила світ?
5. Що стало причиною інтенсивного розвитку мережі шкіл і навчальних закладів Запорізького краю?
6. Що Ви можете сказати про розвиток освітніх закладів Вашого краю?
7. Кого із видатних діячів рідного краю Ви пам'ятаєте?

Документ:

З нарисів Федора Гладкова про побут будівельників Дніпробуду

Вот «американский поселок». Прекрасные кирпичные домики, сделанные с большим уютом и вкусом, красивенькие, как игрушки. Их много, и они в отдалении от остальных поселков. Здесь живут американские консультанты. За этими домиками, поодаль, густо толпятся белостенные домики другого поселка: эти домики скромные, без затей, с прямыми улицами и переулками. Здесь живут служащие, квалифицированные рабочие, отработчики...

... На фронте стены, отделяющей огромный зал столовой от кухни, рельефно чеканится накладными лозунг: «Общественное питание – путь к новому быту». Лозунг многообещающий и ответственный. Всякий лозунг всегда рассчитан на будущее: он живет, возбуждает, бьет на волнение. Это – пафосная литература. Смысл всякого лозунга в той или иной степени романтизирован. И жизненность его, действенность и сила его внушения тем неотразимее, чем крепче он организует волю и назревшие потребности масс и чем конкретнее он осуществляется на практике. Лозунг не должен расходиться с повседневностью. Он не выносит ни формализма, ни казенщины, ни наплеватьства. Лозунг должен быть честен и нелицемерен...

... Фабрика-кухня существует уже два года, и история ее – это история скандалов и всяческих безобразий. Внутреннее нестроение, бюрократический отрыв от общественности, нежелание вовлечь в свою работу рабочие массы, стремление к коммерческому делячеству, – все это создало вокруг большого по существу дела враждебную атмосферу. Из многочисленных бесед с рабочими на разных участках работ и в общежитиях я вынес одно впечатление: рабочая масса возмущена и свирепо ненавидит свою фабрику питания, точно там окопались самые злейшие враги. Это – очень прискорбно.

Июль месяц 1930 года. Огромный зал фабрики-кухни. Масса света и непролазные толпы людей. Духота, дурной запах кухни и грязи. На многочисленных столах – сплошной навоз из объедков, выплесков, грязевых тарелок. Весело роятся резвые вихри мух. Целые их полчища перламутровым покровом кишат на слизи клеенок, как алчные своры собак на падали...

... Как поставлено питание рабочих на различных участках работ? Пища развозится в термосах на далекие расстояния. Пока она дойдет до места, в термосах она превращается в свиную болтушку. Часто эта болтушка доставляется не в той порции, какая требуется по числу рабочих, т.е. вместо, скажем, 200 обедов только 70. Впрочем, и от этих обедов рабочие воротят нос и предпочитают питаться одним хлебом и водой.

Федор Гладков. Письма о Днепрострове. Очерки. – М., 1931. – С. 62, 69-70, 97-98, 100.

Пояснить:

1. У яких побутових умовах мешкали будівельники гідроелектростанції?
2. Чи сприяли побутові умови виконанню виробничих планів?

10

клас

ІСТОРІЯ рідного краю

© ВИДАВНИЦТВО
Трем'єр
ЗАПОРІЖЖЯ

